

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA

BURSA HUDÂVENDİGÂR KÜLLİYESİ

(DOKTORA TEZİ)

Nagehan ÇAKICI

BURSA - 2025

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA

BURSA HUDÂVENDİGÂR KÜLLİYESİ

(DOKTORA TEZİ)

Nagehan ÇAKICI

Danışman:

Prof. Dr. Mefail HIZLI

BURSA - 2025

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı'nda 711422009 numaralı Nagehan ÇAKICI'nın hazırladığı "Arşiv Belgeleri Işığında Bursa Hudâvendigâr Külliyesi" başlıklı doktora tezi ile ilgili savunma sınavı, 20/03/2025 günü - saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın BAŞARILI olduğuna OYBİRLİĞİ ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Mefail HIZLI
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Ahmet GÜÇ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ
İstanbul Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Murat ÇELİK
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

.../.../2025

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı/Konusu: “Arşiv Belgeleri Işığında Bursa Hudâvendigâr Külliyesi”.

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 157 sayfalık kısmına ilişkin, 05/07/2024 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin) aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 19'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

14/02/2025

Adı Soyadı:	Nagehan ÇAKICI
Öğrenci No:	711422009
Anabilim Dalı:	İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı:	Doktora
Statüsü:	☐ Y. Lisans ☒ Doktora

Danışman

Prof. Dr. Mefail HIZLI

14/02/2025

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Arşiv Belgeleri Işığında Bursa Hudâvendigâr Külliyesi” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

14/02/2025

Adı Soyadı : Nagehan ÇAKICI
Öğrenci No : 711422009
Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Programı : İslâm Tarihi
Tezin Türü : Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Nagehan ÇAKICI
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslâm Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mefail HIZLI

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA BURSA HUDÂVENDİĞÂR KÜLLİYESİ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu aşamasında fethedilen şehirlerde külliye olarak adlandırılan yapı topluluğu inşa edilmek suretiyle şehrin imarı ve genişlemesi amaçlanmıştır. Bunlardan biri olan Hudâvendigâr Külliyesi de üçüncü Osmanlı padişahı I. Murad Hudâvendigâr tarafından Bursa'da yaptırılmıştır. Çekirge semtinde inşa edilen bu yapı topluluğu Osmanlı'nın ilk başkentinin, batıya doğru gelişmesini sağlamıştır. Arşiv Belgeleri Işığında Bursa Hudâvendigâr Külliyesi konusunu ele alan bu çalışma, kuruluşundan günümüze külliye'nin birimlerini, ekonomik ve sosyal yapısının işleyişini ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Ayrıca tezde elde edilen veriler doğrultusunda külliye'nin işleyişi ve etkinliği belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırmada öncelikli başvuru kaynakları Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Bursa Şer'iyye Sicilleri olmuştur. Bununla birlikte Osmanlı Tarihi ve Bursa Araştırmaları çerçevesinde eserlere de müracaat edilmiştir.

Bursa Hudâvendigâr Külliyesi, zâviyeli cami ve üst katında medresenin birleştirildiği özgün binası merkez olmak üzere imaret, hamam ve türbeden oluşmaktadır. Araştırdığımız külliye'yi farklı kılan özelliklerin başında mimârî özelliği, inşa edildiği konum ve coğrafyanın topoğrafik yapısı dikkat çekmektedir. Şehrin dokusu gözetildiğinde külliye'nin inşası önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ayrıca geniş vakıf arazilerinden elde edilen gelirlerle desteklenen külliye'nin, bu sayede günümüze dek varlığını koruduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Bursa, I. Murad, Vakıf, Hudâvendigâr Külliyesi.

ABSTRACT

Name and Surname	: Nagehan ÇAKICI
University	: Bursa Uludağ University
Institute	: Institute of Social Sciences
Field	: Islamic History and Islamic Art
Subfield	: Islamic History
Degree Awarded	: PhD Thesis
Supervisor	: Prof. Dr. Mefail HIZLI

ACCORDING TO THE ARCHIVE RECORDS BURSA HUDÂVENDİĞÂR COMPLEX

During the establishment phase of the Ottoman Empire, a complex of buildings known as a "complex" was constructed in the conquered cities to aid in the development and expansion of the city. The Hudâvendigâr Külliye which is one of them was built by the third Ottoman sultan, Murad I (Hudâvendigâr) at Bursa. This complex, located in the Çekirge district, facilitated the westward expansion of Bursa, the first capital of the Ottomans. This study, which addresses the Bursa Hudâvendigâr Complex in the light of archival documents, aims to reveal the units of the complex, its economic and social structure, and its functioning from its inception to the present day. Additionally, based on the data obtained in our research, the functioning and effectiveness of the complex have been evaluated.

The primary sources for our research were the Prime Ministry Ottoman Archives and Bursa Şer'îyye Registers. Furthermore, works within the framework of Ottoman History and Bursa Studies were also consulted.

The Bursa Hudâvendigâr Complex consists of a unique building that combines a mosque with a zâviye (dervish lodge) on the ground floor and a madrasah on the upper floor, an imaret (soup kitchen), a bathhouse, and a tomb. Notable features that distinguish the complex include its architectural characteristics, its location, and the topography of the surrounding geography. Considering the urban texture, the construction of the külliye marked a significant milestone. Moreover, the complex has been supported by revenues generated from extensive waqf (endowed) lands, allowing it to survive to this day.

Keywords: Ottoman Empire, Bursa, Murad I, Waqf, Hudâvendigâr Complex.

ÖNSÖZ

Sultan külliyesi, Osmanlı Devleti'nde şehirlerin vücut bulması ve gelişiminde önemli bir yapıtaşı olmuştur. Osmanlı toplumunda, ardında hayrî bir eser bırakma düşüncesiyle Sultanların öncülük ettiği külliye yaptırma geleneğine vezirler, ulema, toplumda ekonomik durumu müsait kişiler de katkı vermişlerdir. İnşa edilen her bir külliyeyle bulunduğu şehir, siyâsî, kültürel, iktisâdî ve sosyal açıdan kalkınmış, işlevselliğini korumak için kurulan vakıflarla da desteklenmiştir. Külliye, bünyesinde barındırdığı her bir unsuruyla halkın ihtiyaçlarına dokunmuş, bu sayede bulunduğu konumu itibarıyla şehrin yerleşim planına doğrudan yön vermiştir.

Ecdâd yâdigârı külliyesi tanımak ve anlamak; bulunduğu toplum yapısını, şehrin ruhunu kavramak, nihayetinde devleti devlet yapan bilinci kavramak anlamına gelmektedir. Aynı zamanda kültürel miras kapsamında ele alınan külliye, incelenmesi ve araştırılması, külliye, aslî özellikleriyle işlevselliğinin devamlılığı ve tarihî dokusuna uygun biçimde restorasyonu yapılarak korunmasına katkı sağlamaktadır.

Bursa şehri, Osmanlı Devleti'nin ilk payitahtı olmasının yanı sıra külliyele şekillenen coğrafyayı açıkça ortaya koymaktadır. Kuşkusuz külliye, teşekkül ettiği yerlerin seçimi gözetildiğinde bir şehir planının hedeflendiği görülür.

Bu tezde, Sultan I. Murad'ın inşa ettirdiği, bünyesinde yer alan cami ve medresenin eşsiz bir tasarımla bir yapıda bütünleştiği Bursa Hudâvendigâr Külliyesi arşiv belgeleri ışığında ele alınmıştır. Araştırmaya konu olan Sultan Külliyesi, hem Bursa şehrinin batıya doğru gelişiminde rol oynamış hem de benzeri görülmemiş mimârî özelliğiyle şehrin batı ucuna tarih taşımıştır. Külliye, ön plana çıkaran diğer bir husus ise yer altı zengin kaynak suları ve kaplıca hamamlarıyla tanınan Çekirge bölgesinde yer alan konumudur.

Araştırma, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tezin amacı, metodu ve yararlanılan arşiv belgeleri ile başlıca kaynaklara değinilmiştir. Birinci Bölüm'de Osmanlı'da külliye geleneği ve Sultan I. Murad'ın hayatı ana hatlarıyla ele alınmıştır. Külliye, kuruluş yeri ve üniteleri, fizikî yapının değerlendirildiği İkinci Bölüm'de işlenmiştir. Üçüncü Bölüm'de külliye, vakfiyesi, ulaşılan arşiv belgeleri ve muhasebe kayıtları eksenli külliye, iktisâdî yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Dördüncü Bölüm'de külliye, sosyal ve kültürel analizi yapılarak görevli personel kadrosu ve

özellikleri arşiv belgelerinden hareketle incelenmiştir. Tezin ekler kısmında konu işlenirken temel kaynak olan vakfiye metninin suretlerine ve tezle alakalı olarak yararlanılan görsellerden örneklere yer verilmiştir.

Bu araştırmayla, Bursa’da yer alan Sultan külliyelerinin tamamı akademik düzeyde değerlendirmeye tabi tutulmuş olmaktadır.

Tezin konusunun belirlenmesi ve yazım süreci gibi önemli aşamalarında her daim ilmiyle yol gösteren, bilgi ve birikimiyle emeğini esirgemeyen ve tez sürecinde zorlandığım anlarda yüreklendiren saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Mefail HIZLI’ya şükranlarımı arz ediyorum. Ayrıca üzerimde emeği olan hocalarıma, görüşlerinden istifade ettiğim kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ ve Prof. Dr. Ahmet GÜÇ’e ile değerli arkadaşım Dr. Fatma Gül ALTUN’a teşekkür ediyorum. Bursa araştırmaları konusunda eser temininde yardımcı olan Aziz ELBAS’a ve Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Belgeliği çalışanlarına teşekkürlerimi sunuyorum. Kosova’dan resim kareleri paylaşan arkadaşlarım Seda ŞAHİN AHMETAJ ve Emine KİRİŞÇİ’ye minnettarım. Çalışmalarımı sürdürürken destek olan aileme ve beni motive eden arkadaşlarıma müteşekkirim.

Nagehan ÇAKICI

Bursa - 2025

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iv
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	v
YEMİN METNİ	vi
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER	xi
TABLolar LİSTESİ.....	xv
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xvi
KISALTMALAR	xvii
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI.....	1
II. ARAŞTIRMANIN METODU	2
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	3
A. Arşiv Kaynakları	3
B. Vakfiye	5
C. Vakıf Muhasebe Defterleri	8
D. Tahrir Defterleri	9
E. Arşiv Dışı Kaynaklar	10
IV. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	10

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA KÜLLİYE VE I. MURAD (HUDÂVENDİGÂR)

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE KÜLLİYE GELENEĞİ	13
II. HUDÂVENDİGÂR KÜLLİYESİ'NİN KURULDUĞU SİYÂSÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL ORTAM	17
III. I. MURAD (HUDÂVENDİGÂR)	20
A. Hayatı	20
1. Doğumu ve Aldığı Vazifeler	20
2. Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleşen Diğer Olaylar.....	22
3. Dönemin Devlet Erkânı.....	23
4. Kosova Savaşı ve Gazi Murad Hudâvendigâr'ın Şehâdeti	25

B. Kişiliği.....	26
C. İlmî Yönü ve Bu Alandaki Gelişmeler.....	27
D. Kurduğu Müesseseler.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

KÜLLİYENİN FİZİKÎ YAPISI

I. KÜLLİYENİN YERİ	33
II. KÜLLİYENİN KURULUŞU VE İNŞASI	37
III. VÂKIF VE ŞARTLARI	39
VI. KÜLLİYENİN BİRİMLERİ	41
A. Cami	41
B. Medrese	45
C. İmareti	46
D. Hamam	48
E. Türbe.....	52
F. Çeşme	56
G. Şadırvan	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜLLİYENİN EKONOMİK YAPISI

I. GELİR KAYNAKLARI.....	59
A. KİRA GELİRLERİ	60
1. Dükkânlar ve Hanlar	60
2. Kaplıcalar ve Hamamlar.....	62
3. Diğerleri	63
B. ARAZİ GELİRLERİ	64
1. Köyler.....	64
a. Kite Bölgesi'ne Tabi Olan Köyler	66
b. Adranos Kazâsı'na Tabi Olan Köyler.....	67
c. Bursa Merkeze Tabi Olan Köyler	68
d. Diğerleri.....	70
2. Ark, Tuzla, Bahçeler ve Tarlalar	71
3. Vergiler.....	72

C. GELİR KAYNAKLARININ İŞLETİLMESİ	75
II. GİDERLER	76
A. Personel Giderleri	76
B. Beslenme Giderleri	81
C. Tamir Giderleri	84
D. Yardım Giderleri	87
E. Diğer Giderler	90
III. GELİR-GİDER HESAPLARI VE MÂLÎ DENGELER	91

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLLİYENİN SOSYAL YAPISI

I. KÜLLİYENİN İDARESİ	93
A. KÜLLİYENİN YÖNETİMİ	97
1. Mütevelli	97
2. Nâzır	102
3. Kâtib	104
4. Câbî	106
5. Zevâidhorân	108
B. KÜLLİYENİN DENETİMİ	109
II. KÜLLİYENİN PERSONELİ	112
A. DİN GÖREVLİLERİ	112
1. İmamlar	112
2. Hatibler	114
3. Müezzinler	116
4. Vâizler	117
5. Muarraf	119
6. Kayyım	120
7. Muvakkitler	121
8. Nakib	122
9. Ferrâş	123
10. Sermahfil	124
B. EĞİTİM-ÖĞRETİM GÖREVLİLERİ	125
1. Müderrisler	125

2. Muâdler	129
3. Talebeler	129
4. Dersiâmlar	131
5. Muallim-i Mekteb/Muallim-i Sıbyân	131
C. TÜRBE GÖREVLİLERİ	132
1. Kârî/Hâfız	132
2. Cüzhân/Na‘thân	133
3. Türbedâr/Bevvâb	133
4. Duâgû	134
D. İMARET GÖREVLİLERİ	137
1. Şeyh	137
2. Vekilharc	138
3. Bevvâb-ı İmaret	139
4. Tabbâh	139
5. Habbâz	140
6. Anbardâr/Kılârî	140
7. Huddâm/Hidmetkâr-ı Güşt	140
E. KAPLICA GÖREVLİLERİ	141
F. DİĞERLERİ	142
III. PERSONEL TAYİN VE AZİLLERİ	144
IV. KÜLLİYEDE GÜNLÜK HAYAT	145
V. SUNULAN HİZMETLERİN HALK VE YÖNETİM NEZDİNDEKİ EHEMMİYETİ	148
SONUÇ	150
KAYNAKLAR	154
EKLER	165
EK-I: TABLOLAR	165
EK-II: BELGE ÖRNEKLERİ	170
EK-III: FOTOĞRAFLAR	183
ÖZGEÇMİŞ	195

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi Vakfiyesi'ndeki Şâhitlerin Listesi (Şuhûdu'l-Hâl)	7
Tablo 2: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Gazi Hudâvendigâr Evkâfı'nın Muhasebe Defterleri Bilgileri	8
Tablo 3: Vakıf Bütçesine Eklenen Aylık Kira Gelirleri (ani'l-müşâherât).....	60
Tablo 4: Gazi Hudâvendigâr Evkâfı Kaplıcaları ve Hamamları	63
Tablo 5: Vakfiye Sınırları Çerçevesinde 15. yüzyılda Gazi Hudâvendigâr Evkâfı Köyleri ve Arazileri	64
Tablo 6: Gazi Hudâvendigâr Evkâfı'nın Bursa Merkeze Tabi Olan Ova Köylerinden Hâsılat	68
Tablo 7: Gazi Hudâvendigâr Evkâfı'nın 19. yüzyılda Vergi Gelirleri.....	74
Tablo 8: Personel Ücret Dağılımı	77
Tablo 9: Personel Giderleri Çeşitleri.....	78
Tablo 10: Personeler Maaşa İlave Olarak Yapılan Diğer Ödemeler	80
Tablo 11: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi İmaret Giderleri	82
Tablo 12: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi Tamir Giderleri Türleri	85
Tablo 13: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi Evkâfı'ndan Yapılan Yardımlar	88
Tablo 14: Hudâvendigâr Vakfı'ndan Cami, Türbe ve Minare için Yapılan Harcamalar	90
Tablo 15: Vakfiyeye Göre Görevli Kişiler ve Maaş Miktarları	94
Tablo 16: 859/1455 Tarihli Muhasebeye Göre Vakfın Görevli Kadrosu ve Maaş Miktarları	95
Tablo 17: Gazi Hudâvendigâr Evkâfı Mütevellileri.....	99
Tablo 18: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi Müderrisleri.....	125
Tablo 19: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi'nde Görevli Hâfızlar	132
Tablo 20: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi'nde Görevli Duâgûlar	135
Tablo 21: Diğer Vakıf Cami Görevlileri, Vazifeleri ve Aldıkları Ücreti Miktarı.....	143
Tablo 22: 859/1455 Tarihli Tahrir Defteri'ne Göre Evkâf-ı Kapluca.....	165
Tablo 23: 19. yüzyıla ait Mahlûlât Defteri'nde Gazi Hudâvendigâr Vakfı Arazileri Bilgileri.....	167

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi'nin Konumu	34
Şekil 2: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi (Cami ve Medrese) Planı	39
Şekil 3: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi Cami Kitâbesi	43
Şekil 4: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi İmaret Kitâbesi.....	47
Şekil 5: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi I. Murad Hudâvendigâr Türbesi Kitâbesi	53

KISALTMALAR

A.)AMD.	: Sadaret Âmedî Kalemî Defterleri
A.)DVNSMHM.d.	: Divan-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri
AE.SABH.I.	: Ali Emiri Abdülhamid I
AE.SOSM.III	: Ali Emiri Osman III
bkz.	: Bakınız
BOA	: Cumhurbaşkanlık Osmanlı Arşivi
BEO	: Babıali Evrâk Odası Evrâkı
C.BLD.	: Cevdet Belediye
C.EV.	: Cevdet Evkâf
EV.d.	: Evkâf Defterleri
EV.HMH.d.	: Evkâf Hameyn Muhasebeciliği Defterleri
EV. VKF.	: Evkâf Vakfiyeler Evrâkı
Bkz.	: Bakınız
BŞS	: Bursa Şer'yye Sicilleri
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
haz.	: Yayına Hazırlayan
h.	: Hicrî
İ.MVL.	: İrade Meclis-i Vâlâ
IRCICA	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İ. DH.	: İrade Dahiliye
İ.EV.	: İrade-i Evkâf
m.	: Milâdî
nşr.	: Neşreden
No.	: Numara
ö.	: Ölüm
s.a.s.	: Sallâhu Aleyhi ve Sellem
ŞD.	: Şûrâ-yı Devlet Evrâkı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TSMA	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

TS.MA.e.	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TOEM	: Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası
VGMA	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
vb.	: Ve Benzeri
vd.	: Ve Devamı
vs.	: Ve Saire
Y.A.RES.	: Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrâkı

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI

Bu araştırmada, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti Bursa'daki selâtin külliyesi zincirinin ikinci halkasını oluşturan I. Murad Hudâvendigâr Külliyesi incelenmektedir. Bundan önce kentin külliyelerini bilimsel açıdan ele alan birtakım akademik araştırmalar yapılmıştır.¹ Bu araştırmanın, Bursa'daki selâtin külliyesiyle ilgili (Orhan, Yıldırım, Yeşil ve Muradiye külliyelerine dair daha önce akademik düzeyde çalışmalar yapılmış olması hasebiyle) tamamlayıcı bir özelliği olduğunu da kaydetmek gerekir.

Bursa Hudâvendigâr Külliyesi, üçüncü Osmanlı padişahı I. Murad Hudâvendigâr tarafından yaptırılmıştır. Çekirge semtinde inşa edilen bu yapı topluluğu sayesinde Osmanlı'nın ilk başkenti olan Bursa şehrinin, batıya doğru gelişmesi sağlanmıştır. Şehrin tarihî dokusu ve gelişimi gözetildiğinde bu külliyenin inşasının önemli bir dönüm noktası olduğu anlaşılmaktadır.

Bursa Hudâvendigâr Külliyesi'ni diğer sultan külliyelerinden farklı kılan özellikler incelendiğinde külliyenin mimârî özelliği, inşa edildiği konum ve coğrafyanın topografik yapısı dikkat çekmektedir. Bursa Hudâvendigâr Külliyesi'ndeki cami, fizikî yapısı bakımından üst katında yer alan medresesiyle Osmanlı Dönemi Mimârîsi'ndeki bilinen ilk ve tek yapıdır. Cami ve medresenin inşasının ardından külliye imaret, hamam, türbe ve çeşme eklenmiştir. Ayrıca geniş vakıf arazilerinin gelirleriyle desteklenen külliyenin işleyişine ve külliyenin vakfı sayesinde yapının, günümüze ulaşmasına katkı sağladığı görülmektedir. Çekirge'de yaptırılan bu külliye ve işlevselliğinin devamlılığı için

¹ Bursa'da bulunan Selâtin külliyelerini ele alan akademik çalışmalar için bkz. Mefail Hızlı, "Bursa'da Selâtin İmâretleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Ocak 2001), 33-62; Mustafa Asım Yediyıldız, *Başlangıcından Günümüze Yıldırım Külliyesi ve Ulucami* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995); Salih Pay, *Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010); Fatma Gül Altun, *Arşiv Belgeleri Işığında Muradiye Külliyesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024); Nur Gül Aydın, *Orhan Gazi Külliyesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

oluşturulan vakıfları, şehrin batı yönündeki sınırları adeta çizmiş ve asırlar boyunca şehrin batıya doğru gelişimine katkı sağlamıştır.

Araştırmada, Bursa Hudâvendigâr Külliyesi'ndeki ünitelerin fizikî, ekonomik ve sosyal yapısının ele alınması ve külliyei farklı kılan özelliklerin arşiv belgelerinden hareketle açığa çıkarılması hedeflenmektedir. Bu tez konusunun seçilmesine sebep olan husus, daha önce bu konuda kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Külliyelerle ilgili yapılan her bir çalışma, çok yönlü bu yapı topluluğunun daha iyi anlaşılmasına ve farklı yönlerinin keşfedilmesine katkı sağlayacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN METODU

Araştırma sürecinde konuyla ilgili anahtar kavramlardan yola çıkarak başta arşiv kaynakları olmak üzere detaylı bir kaynak taraması yapılmıştır. Özellikle arşiv belgelerinde elde edilen veriler toplanırken karşılaşılan sorunlardan bir tanesi Hudâvendigâr kelimesinin livâ adı ve sancak adı olarak "...Livâ-i Hudâvendigâr...", "...Hudâvendigâr Sancağı'nda vâki'..." vb. biçimlerinde sıkça kullanılmış olmasıdır.² Hudâvendigâr anahtar kavramının sancak ismi olarak geçtiği yerlerin konuyla ilgisi olmaması sebebiyle bu belgeleri elemek ayrıca vakit harcanmasını ve daha titiz bir çalışma sürecini beraberinde getirmiştir.

Çalışma sürecindeki diğer bir zorluk ise Sultan I. Murad'ın belgelerde sıklıkla Sultan II. Murad ile karıştırılmış olmasıdır. Yapılan incelemede, II. Murad'ın genellikle Sultan Murad yahut Murad-ı Sâni şeklinde belgelerde zikredildiği gözlemlenmiştir. I. Murad ise daha çok Gazi ve Hudâvendigâr unvanlarıyla birlikte anılarak belgelerde zikredilmiştir.³ Ayrıca Murad Han şeklinde geçen belgelere rastlanmıştır. Söz konusu belgeler de incelenerek içeriği gözden geçirilip döneminin tespit edilme yöntemine başvurulmuştur.

² Hudâvendigâr kelimesinin livâ /sancak olarak zikredildiği yerleri için bkz. BŞS, B 242, 55b.

³ Ayrıca Hükümdar anlamında Padişah I. Murad'ın unvanı olarak bilinen Hudâvendigâr unvanı, belgelerde bazen I. Murad'ın dışında diğer Osmanlı padişahları için de kullanılabilir. Örneğin, Sultan Abdülhamid Han için kullanıldığı belge örneğine bkz. BŞS, B 242, 57a. Ayrıca Hudâvendigâr unvanı hakkında detaylı bilgi için bkz. Atilla Çetin, "Hudâvendigâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/285.

Bu çalışmada, belge tarama, analizi ve yorumlama metodu kullanılmıştır. Araştırmada, külliye alanında yapılmış çalışmalar titizlikle incelenmiş, ardından külliyenin temel bilgilerinin yer aldığı vakfiyesinin suretleri temin edilmiştir. Kronikler ve kaynak eserler taranarak konu çerçevesinde kapsamlı bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Daha sonra kütüphane veritabanlarından yararlanarak tezle ilgili eser ve makaleler incelemeye tabi tutulmuştur.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde tez konusu çerçevesinde taramalar yapılmış ve tespit edilen arşiv belgeleri değerlendirmeye çalışılmıştır. Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde konuyla ilgili anahtar kavramlardan yararlanarak belge taraması yapılmıştır. Ulaşılan belgelerin transkripsiyonu yapılmış ve tasnif edilmiştir. Toplanan veriler bir araya getirilerek tezde kullanılmak üzere tablolar oluşturulmuş ve tezin yazımı, amaç ve kapsamına uygun bir şekilde gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Arşivi'nden tespit edilen arşiv belgelerinden paylaşılması gerekli görülenlere çeviri-yazı halinde dipnotlarda yer verilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili hazırlanan verileri içeren tablolar, kaynakları zikredilerek ilgili bölümde paylaşarak yorumlanmıştır. Metin akışı gözetilerek uzun tablolar metin kısmında yorumlanmış ve ilgili uzun tablolara bizatihi ekler kısmında yer verilmiştir.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

A. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Bursa Hudâvendigâr Külliyesi'ni ilgilendiren arşiv belgeleri, araştırmada yararlanılan başlıca kaynaklardandır. Öncelikle külliyenin vakfiyesi olmak üzere muhasebe defteri ve bünyesinde külliyeyle dair bilgiler ihtiva eden müstakil belgeler ilgili anahtar kelimeler kullanılarak taranmıştır.

Bu bağlamda; *Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri [A.)AMD.]*, *Divan-ı Hümayûn Mühimme Defterleri [A.)DVNSMHM.d]*, *Ali Emiri Abdülhamid I [AE.SABH.I.]*, *Ali Emiri Ahmed III [AE.SAMD.III]*, *Ali Emiri Osman III [AE.SOSM.III.]*, *Babiali Evrâk Odası Evrâkı [BEO]*, *[EV.BRT.]*, *Evkâf Defterleri [EV.d.]*, *Evkâf Vakfiyeler Evrâkı [EV. VKF.]*, *Cevdet Belediye [C.BLD.]*, *Cevdet Evkâf [C.EV]*, *Evkâf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri*

[EV.HMH.d.], *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrâkı* [HR.MKT.], *İrâde Dahiliye* [İ.DH.], *İrâde-i Evkâf* [İ.EV.], *İbnülemin Vakıf* [İE.EV.], *Şura-yı Devlet Evrâkı* [ŞD.], *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi* [TS.MA.e], *Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrâkı* [Y.A.RES.] olarak zikri geçen 19'u ayrı fon koduyla olmak üzere 38 adet belge tespit edilmiş ve tezde yararlanılmıştır. Belge içeriklerine bakıldığında bunların külliye vakfiyesi, külliye üniteleri, iktisâdî yapı ve görevli personel kadrosu hakkında bilgi ihtiva ettiği görülmektedir.

Bursa'da bulunan Şer'îyye Sicilleri'nin⁴ bir kısmı yangın, rutubet ve gereken özenin gösterilmemesi nedeniyle zarar görmüş olsa da büyük bir bölümü kısmen günümüze ulaşabilmiştir. Ayrıca Bursa Şer'îyye Sicilleri'nden defterler sondajlama usulü taranarak konuyla alakalı belgelere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, konuyla ilgili Bursa Mahkeme Sicilleri'nden yapılan taramalarla ulaşılan 50 defterden arşiv belgeleri tespit edilmiş ve tezde yararlanılmıştır. 50 deftere dair belge içeriklerinde; Bursa Hudâvendigâr Külliyesi birimleriyle alakalı kayıtlar, sosyal hayatı yansıtan veriler, Gazi Hudâvendigâr Evkâfı ve vakfın etkin olduğu alanlar vb. başlıklarda detaylı bilgilere ulaşılmıştır.⁵ Mahkeme kayıtlarından oluşan her bir Bursa Şer'îyye Sicili Defteri içeriği yıllara göre farklılık arz etmekle beraber belirli defterlerde bazı bilgiler yoğunlaşmaktadır. Örneğin, B 189 numaralı defterdeki belge içeriklerinde Çekirge Mahallesi'nde gerçekleşen olaylarla yoğun olarak karşılaşmıştır. Ayrıca 1117/1705-1121/1709 tarih aralığına ait defterde Çekirge Mahallesi, Sultan Murad Han ve Gazi Hudâvendigâr mahallelerinin farklı belgelerde aynı yer adı olarak kaydedildiği görülmüştür. Söz konusu defterde iki imam, bir müderris ve Gazi Hudâvendigâr Vakfı'ndan bahseden altı belgeye rastlanmıştır.⁶

⁴ Mefail Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2003), 376-426.

⁵ Konu ile ilgili yararlanılan *Bursa Şer'îyye Sicilleri (BŞS)*: A 4, A 6, A 20, A 21 A 24, A 25, A 26, A 31, A 33, A 35, A 39, A 41, A 48, A 53, A 67, A 94, A 119, A 139, A 144, A 148, A 151, A 152, A 153, A 195, B 7, B 18, B 20, B 25, B 31, B 35, B 45, B 75, B 87, B 97, B 118, B 131, B 137, B 153, B 157, B 171, B 176, B 180, B 189, B 215, B 221, B 230, B 240, B 242, C 102, C 147.

⁶ BŞS, B 189, 26a, 44a, 50b, 73a, 78b, 93a. Bursa Şer'îyye Sicilleri'nde B 221 numaralı defterde de yukarıda bahsedildiği gibi hem Hudâvendigâr Gazi Mahallesi hem de Çekirge Mahallesi zikredilmektedir. BŞS, B 221, 2b, 15a.

Bursa Mahkeme Sicilleri'nde 951/1545-973/1566 yıllarını kapsayan iki adet vakfa ait muhasebe defteri tespit edilmiştir.⁷ Siyakat yazı türüyle tutulan iki muhasebenin birisinde gelir ve gider kalemleri toplu ve dağınık bir şekilde kaydedilmiş olup vesika görüntülerinin net olmadığı anlaşılmaktadır. A 48 nolu defterde kayıtlı ilk muhasebeden dönemin mütevellisi gibi sınırlı bilgiye ulaşılmıştır.⁸ Aynı defterde zikrolunan muhasebenin peşinden defterdeki ikinci muhasebe devam etmektedir. İlk muhasebeye göre daha detaylı olması ve gelir-gider kalemlerinin daha düzgün tutulması bu muhasebe üzerinde yoğunlaşmayı gerekli kılmıştır. A 48 numaralı defterde yer alan ikinci muhasebe de siyakat yazısıyla yazılmış, bazı yer ve şahıs isimleri net olarak okunmasa da büyük ölçüde istifade edilmiştir.⁹

B. Vakfiye

Ele alınan Sultan Murad Hudâvendigâr Vakfı, Bursa'da Selâtin evkâfından olup vâkıfı Sultan I. Murad Hudâvendigâr'dır. Külliye'nin esas tesis belgesi olan ve Murad Hudâvendigâr tarafından düzenlenen vakfiye, Cemâziyelâhir 787/Temmuz 1385 tarihlidir. Sultan I. Murad'ın oğlu Yıldırım Bayezid tarafından ilgili nüsha yeniden düzenlenmiş ve bazı ilaveler de yapılmıştır. Arşivlerde kayıtlı vakfiyenin¹⁰ orijinal aslından çıkartılmış 802/1400 ve 820/1417 tarihli iki suret ile Osmanlıcaya çevrilmiş suret bilgileri aşağıda belirtilmiştir:

1. Sultan I. Murad Vakfiyesi. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi. EV. VKF, No.19. *Gömlek No.5* (787/1385 tarihli vakfiyenin aslından çıkartılmış 802/1400 tarihli Arapça sureti)

⁷ BŞS, A 48, 1a-20b.

⁸ BŞS, A 48, 1b.

⁹ BŞS, A 48, 9b-14a.

¹⁰ I. Murad Hudâvendigâr Vakfiyesi çeşitli yönleriyle ele alınarak çalışılmıştır. Vakfiye ile ilgili istifade edilen araştırmalardan bazıları şunlardır: Hasan Basri Öcalan, "Murad Hudâvendigâr'ın İmâret Vakfiyesi", *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012), 398-403; Sezai Sevim, "I. Murad'ın Vakıfları ve Temlikleri", *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012), 372-394; Sezai Sevim & Hasan Basri Öcalan, *Osmanlı Kuruluş Dönemi Bursa Vakfiyeleri I* (Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2010); Hasan Basri Öcalan- Sezai Sevim- Doğan Yavaş, *Bursa Vakfiyeleri I* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2013); M. Tayyib Gökbilgin, "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmâreti Vakfiyesi", *Türkiyat Mecmuası* 10 (1951-1953), 219-222.

2. Sultan I. Murad Vakfiyesi. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi. *Maliyeden Müdevver [MAD.]*. No:162/5a. (802/1400 tarihli Arapça suret)¹¹
3. Sultan I. Murad Vakfiyesi. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. İstanbul Kitaplığı Bölümü. Muallim Cevdet. Fermanlar. No.7. (820/1417 tarihli Arapça suret)
4. Sultan I. Murad Vakfiyesi Osmanlıca Tercüme Sureti. Yıldız Sarayı Kütüphanesi. No.T.6225.¹²

Vakfiyenin Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılmış Osmanlıca tercümesi, Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nde kayıt altındadır. T.6225 numarada kayıtlı tercüme nüshanın sayfaları numaralandırılmış ve 25 varaktan oluşan bordo renkli ciltli, düzgün bir nesih yazı çeşidiyle kaleme alınmış haldedir. 25a numaralı sayfada -sonradan eklenmiş olması muhtemel- tarihsiz bir fetva metni yer almaktadır. Tercüme nüshanın baş kısmında dönemin padişahı Kanuni Sultan Süleyman'a övgü ifadeleri giriş mahiyetinde zikredilmiş, ardından vakfiye metnine yer verilmiştir. Niyazi Topçu, vakfiye üzerine kaleme aldığı yazıda, vakfiyenin Fransızca tercümesinin de yapıldığını belirtmektedir.¹³

Vakfiyenin sonunda yer alan *şuhûdu'l-hâl* bölümü, vakfiyenin 802/1400 ve 820/1417 tarihli Arapça aslından çıkartılmış suretleri ile 952/1545 tarihli Osmanlıca tercüme sureti karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve tablolaştırılmıştır. Arapça aslından Osmanlıcaya tercüme edilerek çıkartılan 952/1545 tarihindeki nüshada bazı unvanlar ve meslek bilgilerinin ilave edildiği görülmektedir. Osmanlıca surette *el-Hâdim*, *el-Muhtesib*, *el-Bezzâz*, *en-Nâib*, *Subaşı* ve *Hacı* lafızları ilgili kişileri nitelemek için ilave olarak kullanılmıştır. Aşağıdaki tabloda vakfiye suretleri arasındaki değişim gösterilmiştir.

¹¹ M. Tayyib Gökbilgin, "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmâreti Vakfiyesi", *Türkiyat Mecmuası* 10 (1951-1953), 219-222. Gökbilgin'in makalesinde, kayıt yeri olarak belirtmiş olduğu yerde vakfiye suretine ulaşılamamaktadır. Muhtemelen Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi EV. VKF, 19/5 numaraya taşınarak kayıt yeri değişmiş olduğu anlaşılmaktadır.

¹² Niyazi Topçu, suretin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde T.6225 numarada kayıtlı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Niyazi Topçu, "Murat Hüdavendigar'ın Bursa Vakfiyesi ve Vakıf Köyleri", *Bursa Araştırmaları* 10 (2005), 46-51. Yaptığımız araştırmada, Sultan I. Murad Vakfiyesi'nin Osmanlıca tercüme suretinin İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi'nden Yıldız Sarayı Kütüphanesi'ne aynı kayıt numarasıyla nakledildiği tespit edilmiştir.

¹³ Niyazi Topçu, "Murat Hüdavendigar'ın Bursa Vakfiyesi ve Vakıf Köyleri", 46-51.

Tablo 1: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi Vakfiyesi'ndeki Şâhitlerin Listesi (Şuhûdu'l-Hâl)

802/1400 tarihli Arapça Sureti	952/1545 tarihli Osmanlıca Tercüme Suret Üzerinde Yapılan İlaveler ve Farklılıklar
1. Abdullah Bey bin Pınârî (Bikârî) Bey	
2 Ali Bey bin Pınârî (Bikârî)	
3. Karaca bin	
4. Umûr bin Yılduk	
5. Bârimbây bin Nusret	
6. Ahmed Çavuş el-Bevvâb	
7. Kutlu Bey Abdullah	
8. Bikâr Bey bin Ulu Bey	
9. Abdullah Bey Hamza	
10. Bâzârlu bin Demrez	
11. Sîrf Hamza bin Abdullah	
12. Hacı Sungur	Hacı Sungur <i>el-Hâdim</i>
13. Musa bin Haydâr Fakih	
14. Beypârs el-Kâtîp	
15. İlyas bin Pâzârlu	
16. Ca'fer bin Polâd	
17. Hacı Urûz bin Hamkî (Hameki)	
18. Sîrâcüddîn bin Osman	
19. Hacı Mustafa bin Muhammed	
20. Ali bin İsmail	Ali bin İsmail <i>el-Muhtesib</i>
21. Hacı Hızır bin Mehmed	
22. Hacı İbrahim bin Hasan	Hacı İbrahim bin Hasan <i>el-Bezzâz</i>
23. Şerefüddîn bin Abdullah	
24. Salih bin Halil	
25. Fetûh bin Abdullah	
26. İlyas bin Halil	
27. İlyas bin Mustafa	
28. Hacı Emirhân bin Bayramic	
29. Hasan bin Sûfî	<i>Hacı</i> Hasan bin Sûfî
30. Muhammed bin Selmân	
31. Abdülazîz bin Abdulgaffâr	
32. Hacı bin Ömer	
33. Mahmud bin Abdullah	
34. Hacı Hasan bin Abdullah	
35. Hacı Sa'düddîn bin Mahmud	Hacı Sa'düddîn bin <i>Hacı</i> Mahmud
36. Hacı Polad bin Emîr-i âhûr	
37. Ali bin	Ali bin Nêkr <i>en-Nâib</i>
38. Umûr Bey bin Kinkos	Umûr Bey bin Kinkos <i>Subaşı</i>
39. Hoca Osman bin Emir Muhammed	

C. Vakıf Muhasebe Defterleri

Gazi Hudâvendigâr Vakfı'na ait gelir ve gider kalemlerini, görevlilerin kimler olduğu, görevlilerin ücret dağılımları, yardım edilen diğer vakıflar vs. hususların tespit edilmesinde muhasebe kayıtlarından yararlanılmıştır. Özellikle tezin üçüncü ve dördüncü bölümü muhasebe kayıtlarından elde edilen verilerle oluşturulmuştur.

Arşiv kaynakları incelendiğinde Bursa Mahkeme Sicilleri'nde iki adet 16. yüzyıla ait vakıf muhasebe defterine rastlanmaktadır.¹⁴ Bunun yanı sıra Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde de birtakım muhasebe kayıtları bulunmaktadır. Külliye'nin kuruluş ve sonrasındaki yüzyıllarda diğer vakıflarla beraber muhasebe kayıtlarının büyük ölçüde tutulduğu ve çok detaya yer verilmediği görülmektedir. Örneğin, araştırmamızda Gazi Hudâvendigâr Evkâfı ile birlikte muhasebesi tutulan vakıf olarak sıklıkla karşımıza Yıldırım Bayezid Evkâfı çıkmaktadır. Bursa Hudâvendigâr Evkâfı'nın müstakil kayıtlarını içeren muhasebe defterlerinin bilgileri aşağıda tabloda paylaşılmıştır.

Tablo 2: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Gazi Hudâvendigâr Evkâfı'nın Muhasebe Defterleri Bilgileri

Sıra No	Defterin Türü	Fon/Defter No	Muhasebe Kayıt Dönemi (Hicrî)
1.	Bâb-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi	D.HMH. SMRDd /21947	-
2.	Muhasebe Defteri	D..HMH.SMRDd	13.02.1123
3.		D..HMH.SMRDd /21948	22.07.1134
4.		EV.HMH.d /3766	10.11.1149
5.		EV.HMH.d /4472	18.02.1159
6.		EV.d /9589	1247
7.		EV.d /10066	30.11.1251
8.		EV.d /10262	29.12.1252
9.		EV.d /10591	26.12.1254
10.		EV.d /11248	1256
11.		EV.d /12012	01.04.1259

¹⁴ BŞS, A 48, 1b-14a.

Bu kapsamda; Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı, 18. yüzyıla ait “Sultan I. Murad Hudâvendigâr Camii, İmaret, Medresesi ve Türbesi Evkâfı'nın Mahsûlât ve İhrâcâtı Muhasebesi” defterleri, külliye'nin gelir gider bilançosunu toplu bir şekilde yansıtmaktadır. Külliye'nin ekonomik yapısına genel bir çerçeve çizmesi açısından zikredilen muhasebe defterlerinden yararlanılmıştır.¹⁵

Nakdî gelirler ve aynî gelirler konusunda, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Evkâf Defterleri'nde 10591 sıra numarasıyla kayıtlı toplam 10 varaktan oluşan ciltli ve ebrulu rik'a yazısıyla kaleme alınmış, 1254/1838-1255/1839 yılına ait “Bursa'da Gazi Murad Hudâvendigâr Han Vakfı'nın Vâridât ve Mesârifât-ı Muhâsebesi” defteri detaylı bilgiler ihtiva etmektedir.¹⁶ İlgili muhasebe kaydında vakfın mütevellisinin ismi belirtilmemiştir. Bu defterde, 19. yüzyılda daha ziyade muhasebe kayıtları gider ağırlıklı kaleme alınmış olduğu halde, ilgili muhasebe kaydında hem gelir hem de gider durumlarının detaylandırılmış olması dikkat çekmektedir.

D. Tahrir Defterleri

Bursa Hudâvendigâr Vakfiyesi'nde geçen vakıf köyleri ve arazileriyle ilgili detaylı bilgiler sunan ve bu yönüyle vakfiyedeki yer isimlerinin belirlenmesi, vakıf sınırlarının çizilmesi gibi hususlarda yardımcı olan bir tahrir defteri tespit edilmiştir. 1455 tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'nin 1b ile 24b varak aralığı tamamıyla Gazi Hudâvendigâr Vakfı'na ait köy ve arazilerle ilgili veriler sunmaktadır. Belirtilen tahrir defteri, “Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları” başlığıyla 1455 Kirmasti Tahrir Defteri, metin ve tercüme içeriğiyle kitaplaştırılmıştır.¹⁷

¹⁵ BOA, *Evkâf Harameyn Muhasebeciliği Defterleri* [EV.HMH.d.], No.3766; No.4472.

¹⁶ BOA, EV.d. No. 10591. Zikri geçen muhasebe kaydının birinci varak kısmı şu şekilde başlamaktadır: “*Evkâf-ı Hümayûn hazîne-i behiyyesinden mazbût mahrûse-i Bursa'da vâki' merhûm ve mağfûrun-leh cennet-mekân firdevs-âşiyân Hudâvendigâr-ı Gâzî -tâbe serâhû- hazretlerinin vakf-ı şerîfi işbu iki yüz elli üç senesi Martı ibtidâsından sene-i mezbûre Şubatı gâyetine gelince bi'l-emâne uhde-i hâlisânemize ihâle buyurulmuş olmağla vakf-ı müşârun-ileyhin bi'l-cümle vâridât ve mesârifât-ı imâret ve vezâif-i ehl-i mürtezika ve sâiresinin bir senelik rû'yet olunan defter-i muhâsebesidir ki zikr olunur.*” BOA, EV.d, No. 10591, 1b.

¹⁷ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları (Giriş- Tıpkıbasım- Çeviri yazı), haz. Raif Kaplanoğlu vd. (İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2014), 31-77.

E. Arşiv Dışı Kaynaklar

Külliyenin tarihçesi ve bünyesinde çalışanlar araştırılırken tarih, tabakat ve konu merkezli eserlere müracaat edilmiştir. Kavram bilgisi için ilgili araştırmalara, ansiklopedi maddelerine ve farklı dillerde hazırlanmış güncel sözlüklere (Arapça-Osmanlıca) başvurulmuştur.¹⁸

Arşiv belgelerinde karşılaşılan Hicrî takvime göre belirtilmiş tarihleri Milâdî takvime çevirmede Türk Tarih Kurumu'nun internet veritabanlı Tarih Çevirme Kılavuzu'ndan yararlanılmıştır.¹⁹ Ayrıca Türk Dil Kurumu'nun internet veritabanında yayınladığı Güncel Türkçe Sözlük de araştırma sırasında istifade edilen kaynaklar arasındadır.²⁰

IV. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Şer'iyeye Sicilleri'nden yararlanırken, ilgili belgelerin türü, içeriği, metodu hakkında yapılmış çalışmalardan da istifade edilmiştir.²¹

¹⁸ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 24. Basım, 2007); Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 Cilt (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993); Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995);

¹⁹ Türk Tarih Kurumu (TTK), *Tarih Çevirme Kılavuzu*, Erişim 10 Haziran 2024. <https://ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>

²⁰ Türk Dil Kurumu (TDK), *Güncel Türkçe Sözlük*, Erişim 24 Ocak 2022. <https://sozluk.gov.tr/>

²¹ Mefail Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2003), 376-426; Mevlüt Çam vd. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Rehberi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2020); Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018); Necati Aktaş & Yusuf Halaçoğlu, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/122-126; Necati Kurt, *Siyakat Yazısı (Metin Çözümlemeli)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020); Said Öztürk, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1996);

Tarihî süreç içerisinde araştırılan külliye'nin serüvenini tarih kitapları²² yanı sıra sözlü tarih kaynağı olarak yansıması bakımından hâtîrât türü eserler²³ de incelenmiş ve tezde kullanılmıştır. Araştırma konusu bağlamında yazılan kitap²⁴, tez²⁵ ve makale²⁶ türünde çalışmalardan yararlanılmıştır.

²² Ahmedî, *İskendernâme*, haz. Yaşar Akdoğan. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap; Aşık Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. M. A. Yekta Saraç & Kemal Yavuz (İstanbul: Bilimevi Yayın, 2007); Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. VL. Mirmiroğlu (İstanbul: İstanbul Matbâsı, 1956); Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme I-XI* (İstanbul: 1314); Hoca Sâdeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, haz. İ. Parmaksızoğlu, 4 Cilt (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992); Mecdi Mehmed Efendi, *Şakâik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri I* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989); Mehmed Neşri, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2013); Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Çamlıca Basım, 2007); Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007).

²³ Süheyl Ünver, *Süheyl Ünver'in Bursa Defterleri*, haz. Gülbün Mesara & Mine Esiner Özen (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2011).

²⁴ E. Hakkı Ayverdi & İ. Aydın Yüksel, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimârisi* (İstanbul: Baha Matbaası, 1976); Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *1558-1589 On Altıncı Asırda Bursa* (Bursa: Bursa Vilayet Matbaası, 1940); Sedat Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri Bursa'da Murad I ve Beyazid I Binaları* (İstanbul, 1952); Sedat Çetintaş, *Yeşil Cami ve Benzerleri Cami Değildir* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1958); Yılmaz Akkılıç, *Bursa Tarihi I* (Bursa: Hâkimiyet Yayınları, 1986); Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018); *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III* (Bursa İl Merkezi) (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara: Yenigün Matbaası, 1983).

²⁵ M. Asım Yediyıldız, *Başlangıcından Günümüze Yıldırım Külliyesi ve Ulucami* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995); Samettin Başol, *Vakfiyelere Göre XV. Yüzyıl Bursa Vakıfları* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001); Fatma Gül Altun, *Arşiv Belgeleri Işığında Muradiye Külliyesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024); Hasan Yılmazyaşar, *Bursa'dan Kosova'ya: Hüdâvendigâr Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017).

²⁶ Ahmed Tevhid, "İlk Altı Padişah'ın Bursa'da Kâin Türbeleri: Hudâvendigâr Murad Türbesi", *TOEM* 3/17 (İstanbul 1328), 1047-1060; Ahmet Güç, "Bursa'da Yapılan Selâtin Camileri", *Diyanet İlmi Dergi* 38/1 (2002), 75-92; Sadettin Eğri, "Dünya'da İki İnsanı Sev: Peygamber Efendimiz, Bir De Sultan Murad Efendimizi...", *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu, 347-369 (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012); Halil Baltacı, "Ömer Lütfi Barkan'ın 'Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler'i Üzerine Değerlendirmeler", *AKADEMİAR Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi* 6 (Haziran 2019), 93-126; Mefail Hızlı, "Bursa'da Selâtin İmâretleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Ocak 2001), 33-62; Mefail Hızlı, "Hudâvendigâr Camii'nde İlk Türkçe Cuma Hutbesi", *Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültür Dergisi* 7 (2004), 45-47; Hasan Basri Öcalan, "Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'da Sosyal Hayat (XVII.)", *Bursa Büyükşehir Kütüphanesi Bursa Belgeliği*, 13.06.1998 (Kayıt No. 10182), 83-91; İsmail Selimoğlu, "Osmangazi Belediyesi ve Balkanlar", *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu, 321-46 (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012); Sezai Sevim, "Bursa'da Erken Osmanlı Kuruluş Devri Sultanlarınca Desteklenen Dervişler II (Orhan Gazi ve I. Murad devirleri)", *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, haz. Ramis Dara, 150-157 (Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları Bursa Kitaplığı: II, 2002); Doğan Yavaş, "Murad Hudâvendigâr Dönemi Bursa Eserleri", *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu, 413-423 (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012).

Osmanlı vakıf sistemini ve işleyişini ele alan çalışmalar²⁷ konu kapsamında değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Bursa Hudâvendigâr Vakfiyesi üzerine yapılan araştırmalar²⁸ incelenmiş, ulaşılan veriler gözden geçirilmiştir.

2011 yılına kadar olan süreçte yapılmış kitap, makale ve tezlerin bibliyografyalarını, eserlerin kayıtlı oldukları veya bulundukları yerle ilgili bilgileri ekleyerek sistematik bir şekilde sunan Nezaket Özdemir'in "Bursa Kaynakçası" isimli eserinden yararlanılmıştır.²⁹ Bursa şehri özelinde yapılan çalışmalar taranarak konuyla ilgili olanlardan istifade edilmiştir.³⁰

²⁷ Sedat Emir, *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler II* (İzmir: Akademi Kitabevi, 1994); Mefail Hızlı, "Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa, Tamir ve Restorasyonları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Ocak 1993), 219-232; Ali İhsan Karataş, "Bursa Suları ve Su Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Haziran 2008), 379-417. Neşet Çağatay, "Dini-İçtimai Bakımdan İmarek Vakıf Sistemi", *Isparta Halkevi Dergisi* 13/145-146-147 (Nisan-Mayıs-Haziran 1946), 2007-2008; Nilüfer Ateş, "Osmanlı'da Vakıf-Külliyeye-Şehir İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Eylül 2017), 151-164; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 279-365.

²⁸ Hasan Basri Öcalan, "Murad Hudâvendigâr'ın İmarek Vakfiyesi", *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu, 395-412 (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012), 398-403; Mevlüt Çam & Ramazan Pantık, *Bursa Selâtin Vakıfları* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2022); Sezai Sevim, "I. Murad'ın Vakıfları ve Temlikleri", *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012), 372-394; Sezai Sevim & Hasan Basri Öcalan, *Osmanlı Kuruluş Dönemi Bursa Vakfiyeleri I* (Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2010); Hasan Basri Öcalan- Sezai Sevim- Doğan Yavaş, *Bursa Vakfiyeleri I* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2013).

²⁹ Nezaket Özdemir, *Bursa Kaynakçası* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Rota Ofset, 2011).

³⁰ Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, haz. Neslihan Er-Hamit Er-Aykut Kazancıgil (Paris: 1958) (İstanbul: Seçil Ofset, 2010); K. A. Bernard, *Bursa Banyoları "Kaphica Risalesi"*, haz. Rıza Ruşen Yücer (İstanbul: Kenan Matbaası, 1943); Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, haz. Hüseyin Algül vd. 4 Cilt (Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2009); Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları* (Bursa: Aysan Matbaası, 1950); Kâzım Baykal, *Tarihte Bursa Yangınları* (Bursa: Bursa Erkek Lisesi, 1948); *Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi*, ed. Cafer Çiftçi (Bursa: Gaye Kitabevi, 2007); *Bursa Kültür Varlıkları Envanteri Anısal Eserler*, haz. Neslihan Türkün Dostoğlu & Hamdi Dostoğlu (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011); Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998); Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim* (Bursa: Emin Yayınları, 2012); Mine Akkuş, *Bursa Halkevi ve Uludağ Dergisi 1932-1951* (Bursa: Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, 2011); Raif Kaplanoglu, *Bursa Anıtlar Ansiklopedisi* (Bursa: Bursa Hâkimiyet Gazetesi Matbaası, 1996); Saadet Maydaer, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt: Hisar* (Bursa: Emin Yayınları, 2009); Sedat Ataman, *Bursa Mali Yıl 934 Yıllığı* (Bursa: Bursa Belediyesi Neşriyatı, 1934).

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA KÜLLİYE VE I. MURAD (HUDÂVENDİGÂR)

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE KÜLLİYE GELENEĞİ

İslâm tarihi boyunca Müslümanlar yeni kurdukları şehirlerde camiye hayatın merkezine alan bir şehir planlamasına önem vermişlerdir. Yerleşim birimleri camilere göre şekillenirken inşa edilen camilerde, kültür ve medeniyetin ürünü olan mimârî ve sanatsal detaylara da özen gösterilmiştir. Yüzlerce yıldır varlığını sürdüren Süleymaniye, Selimiye gibi muhteşem yapılar manevi ve biçimsel yönleriyle insanlığı hayran bırakmaya devam etmektedir.

Bir yönüyle cami, bir müminin hayat bulması, bir şehrin ruh kazanması ve bir medeniyetin ortaya çıkması demektir. Merhum Fatih Sultan Mehmed Hân: *“Hüner bir şehir bünyâd etmektir / Reâyâ kalbin âbâd etmektir.”* beytiyle bir şehir kurmaktaki asıl marifetin o şehirde yaşayanların kalbini kazanmak olduğu gerçeğini dile getirmiştir.

Medine'ye hicret ettiğinde Allah Rasûlü (s.a.s.) ashabıyla, öncelikle şehrin merkezine Mescid-i Nebevî'yi inşa etmiş ve şehirlerin Allah'a en sevimli olan mekânlarının camiler olduğunu bildirmiştir.³¹ İslâm medeniyetinin ilk harcı olan Mescid-i Nebevî; hem Müslümanları bir araya toplayan bir ibadet mahalli hem de bir mektep durumundaydı. Kur'an-ı Kerim, vahiy katipleri tarafından burada kaleme alındı. Hz. Peygamber (s.a.s.)'i dinleyen, dinlediğini din kardeşlerine ulaştıran sahabe-i kirâm burada yetişti. Bu yönüyle Mescid-i Nebevî, camiyle bütünleşen ve bir açıdan külliye gibi birçok farklı özelliği bünyesinde barındıran ilk yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

³¹ Müslim, “Mesâcid”, 288; Ahmet Önkâl & Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/46-56.

Külliye, cami ve çevresinde çeşitli sosyal görevi olan binaların düzenlenmesi suretiyle meydana getirilmiş bir binalar kompleksidir.³² Anadolu’da en erken tarihte Artuklularda ilk külliye örneklerine rastlanmaktadır. Selçuklu devrinde inşa edilen milâdî 1283 tarihli Konya Sahib Ata Külliyesi cami, türbe, hankâh, sebil, hamam gibi üniteleriyle büyük kapsamlı bir külliye olarak dikkat çekmektedir. Külliyeler içerisinde özel bir mimârî yapı durumundaki cami ve medresenin birleşmesi şeklinde oluşan yapılar ise 13. yüzyılda Selçuklu döneminde görülür. Selçuklu dönemi mimârîsinde Kayseri Hacı Kılıç Camii (m. 1249), Amasya Gökmedrese Camii ve Konya İnce Minareli Medrese (m.1260-1265) cami ve medresenin birleşimine sahip yapılara örnek olarak zikredilebilir.³³ Bu bağlamda Selçuklu mimârîsinde de rastlanan cami-medrese birlikteliğine benzeyen Bursa I. Murad Hudâvendigâr Camii, fizîkî yapısı bakımından üst katında yer alan medresesiyle cami ve medresenin birlikte inşa edildiği Osmanlı dönemi mimârîsinde bilinen ilk ve tek yapıdır.³⁴

Osmanlı döneminde sayıları artarak devam eden külliyeler cami, medrese, türbe, mektep, tabhane, imaret, hamam, çeşme gibi çok sayıda yapıyı bünyesinde bulundurmakla beraber inşa edildikleri yere göre de birçok ihtiyacı karşılamaktaydı. Topluma faydalı hayır kurumları kazandırma düşüncesiyle vücut bulan külliyeler, bânîlerinin oluşturduğu vakıflar sayesinde uzun süre fonksiyonlarını aksatmadan varlığını sürdürmüştür.³⁵

Külliye olarak adlandırılan ve belli bir amaç doğrultusunda birkaç yapının bir araya gelmesiyle oluşan yapı topluluklarına zaman içinde manzume, hey’et, imaret, site, imaret sitesi, kompleks gibi isimler de verilmiştir. Genellikle cami etrafında gelişen külliyelerin bazen medrese, çarşı hüviyetinde ticârî bir yapı veya türbe çevresinde şekillendiği de görülmektedir.³⁶ Bu bağlamda benzer şekilde bir yapı topluluğu olmasına rağmen,

³² Feridun Akozan, “Türk Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, 8 (1969), 303.

³³ Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Külliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/542.

³⁴ Albert Gabriel, “Bursa’da Murad I. Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi”, *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 37-43.

³⁵ Gönül Cantay, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2002), 3.

³⁶ Çobanoğlu, “Külliye”, 26/542.

tasavvuf eğitiminin verildiği mekân olan tekkelerin ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir.³⁷

Osmanlı döneminde İslâm beldelerinin merkezine inşa edilen “külliye” kültürünün çekirdeğinde cami devamlı yer almıştır. Cami merkez olmak üzere içerisinde yer alan medrese, imaret, hamam, tabhane, kütüphane, mektep, dârüşşifâ, bedesten, türbe, çeşme gibi sosyal tesisleriyle bu mimârî yapı, toplumda sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan önemli bir fonksiyona sahiptir.

Şehirlerin yapılanma ve gelişmesinde etkili olan külliye devletinin en üst kademesinde bulunan sultanlar, sultan eş ve çocukları yanı sıra yönetimin çeşitli kademesindeki vezirler gibi önemli devlet memurları yahut zengin kişiler tarafından yaptırılmıştır.³⁸

Külliye inşaa edildiği yerin belirlenmesinde dönemin siyâsî, sosyal, kültürel ve ekonomik şartları etkili olmuştur. Kurulduğu dönem ve sonrasında külliye ortaya koyduğu faaliyetler, henüz inşa edilmeden tespit edilen birtakım ihtiyaçlar ve vakıflarının maddî imkânlarıyla paralellik arz etmiştir. Ayrıca her bir külliye meydana getiren yapıların farklı özellikler taşıması kaçınılmaz olmuştur.

Sultan külliyeinin inşa edildiği yerler bizzat padişahlar tarafından belirlenmiştir. Bursa’da kurulan sultan külliyeinin tamamı Bursa ovasından yüksek kesimlerde sırtını dağa yaslamış şekilde konumlandırılmıştır. Su kaynaklarına yakınlık, topoğrafik yapı, şehrin işlevselliği ve külliye arası ilişkiler gibi unsurlar göz önünde bulundurularak halkın dinî, sosyal ve ekonomik ihtiyaçları, tesis edilen külliye birimleriyle giderilmiştir.³⁹ Bu sayede külliye yıllarca etkinliğini sürdürmüştür.

³⁷ Mustafa Kara, “Tekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/368-370. Mefail Hızlı, mahkeme kayıtlarında Yıldırım Bayezid devrinde inşa edilen Ali Paşa Medresesi için zikredilen “Tekye/Tekke” ifadesine dikkat çekerek bu yapının medreseden ziyade dergâh yahut zâviye hüviyetinde olabileceğini dile getirmektedir. Sonuç itibarıyla bahsi geçen medreseyle ilgili medrese özelliği yanı sıra tekke olarak da hizmet verdiği belirtilmektedir. Bkz. Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 38-39.

³⁸ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/479-486.

³⁹ Hatice Ceren Sağlık, *Bursa’da Erken Dönem Sultan Külliyeinin Kentsel ve Mimari Ayırt Edici Özelliklerinin Karşılaştırmalı Analizi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 129-134.

Dinî, sosyal ve ekonomik gayelerle vücuda gelen tesislerin etkinliğinin devamlılığı, kurulan vakıf sistemiyle mümkün olmuştur. Hayır sahipleri tarafından oluşturulan vakıflarla devletin en ücra kesimini bile gözetten bir İslâm medeniyeti teşekkül etmiştir.⁴⁰

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde gerçekleştirilen fütûhâtlarda özellikle Osmanlı'nın Rumeli'de yerleşmesinde vakıf sistemine dayanan dinî ve ticârî müesseseler fethedilen şehirlerin gelişmesinde esas rol oynadı. Edirne, Filibe, Serez, Üsküp, Sofya, Silistre, Tırhala, Yenişehir ve Manastır başlangıçta bir uç merkezi olarak gelişti. Daha sonra kurulan vakıflarla ve oluşturulan müesseselerle donatılarak Rumeli'nin günümüze kadar önemini koruyan başlıca şehirleri haline geldi.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren hemen hemen bütün padişahların vakıflar kurdukları vakfiyelerden ve çeşitli kaynaklardan anlaşılmaktadır. Yöneticiler imar ve iskân politikası doğrultusunda fethedilen şehirlerin gelişimini vakıf sisteminden yararlanarak sağlamışlardır. Özellikle padişahlar kurdukları büyük vakıflar ve gelir kaynaklarıyla külliyesi desteklemişlerdir. Bu kapsamda “Evkâf-ı Selâtin”⁴² de denilen sultan vakıfları, kuruluşları, mahiyetleri ve yönetimleri bakımından diğer vakıflara göre farklı özellikler taşımaktadır.⁴³

Osmanlı coğrafyasında vakıf müessesesinin somut tezahürü olan külliye, aynı zamanda Osmanlı şehrinin en önemli karakteristiğidir. Birçok Osmanlı şehrinin nüvesini, bu

⁴⁰ Neşet Çağatay, “Dini-İçtimai Bakımdan İmarek Vakıf Sistemi”, *Isparta Halkevi Dergisi* 13/145-146-147 (Nisan-Mayıs-Haziran 1946), 2007-2008.

⁴¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 109.

⁴² Sultan vakıfları anlamına gelen “Evkâf-ı Selâtin”, sultanlar tarafından yaptırılan camilerin vakıflarına denilir. Bursa'daki Orhan, Murad Hudâvendigâr, Yıldırım, Çelebi Sultan Mehmed, Muradiye, Emir Sultan camilerine “Selâtin Camileri” denilir. Bunların vakıf köyleri tamamıyla serbesttir. Mütvevillilerinden başka hariçten hiçbir kimsenin bunlara karışması câiz değildir. Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, haz. Hüseyin Algül vd. 4 Cilt (Bursa: Bursa Kültür A. Ş., 2009), 4/137. Ayrıca Bursa'da Selatin camileri hakkında bilgi için bkz. Ahmet Güç, “Bursa'da Yapılan Selâtin Camileri”, *Diyanet İlmi Dergi* 38/1 (2002), 75-92.

⁴³ Samettin Başol, *Vakfiyelere Göre XV. Yüzyıl Bursa Vakıfları* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 31.

külliyele teşkil etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı şehirlerinde külliyelele oluşturulmuş bir kimlik vardır.⁴⁴

İnşa edilen külliyele bulunduğu şehrin fizikî anlamda gelişmesi, mimârî açıdan imar faaliyetleriyle estetik bir görünüme kavuşması, sosyal ve kültürel anlamda zenginleşmesiyle de önemli bir ihtiyacın karşılanmasını sağlayan adeta bir yapıtaş olmuştur.

II. HUDÂVENDİGÂR KÜLLİYESİ'NİN KURULDUĞU SİYÂSÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL ORTAM

Osmanlı Devleti'nin beylikten devlet olma yolundaki gelişim seyri olan ilk iki asırda Bursa, ilmi ve kültürel açıdan inşa edilen müesseselerle başta gelen merkezî bir şehir hüviyetindeydi. Hatta Bursa şehri, devletin başkentinin Edirne olmasından sonra da yine bu yönüyle merkezi fonksiyonunu korumuştur.

1326 yılında Sultan Orhan tarafından fethedilen Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olma hüviyeti kazandı. Orhan Gazi tarafından inşa ettirilen Orhan Külliyesi, Emir Hanı gibi yapılarla şehir, kale şehir görünümünden çıkıp açık şehir haline gelmiştir. I. Murad tahta geçtiğinde babası Orhan Gazi'nin şehir gelişimi için attığı adımları sürdürdü. Şehrin batı ucunda kurduğu külliyele yeni bir yaşam oluştu. Ardından I. Murad'ın oğlu Yıldırım Bayezid şehrin doğu ucunda adına bir külliye inşa ettirerek şehrin iki ucunun da külliyelele teşekkülü sağlandı. Böylece Bursa'da doğu-batı istikameti olmak üzere iki yönlü olarak iki yerleşim bölgesi meydana geldi. Bu noktada Çelebi Mehmed zamanına kadarki süreçte yeni yerleşim alanları bu iki kırsal alan arasında şekillendi. Külliyelele teşekkülüle oluşan bu yerleşim merkezlerinin başında Emirsultan ve Yeşil gelmektedir. Sonrasında kurulan Muradiye Külliyesi ise şehrin dağ eteklerine doğru uzanan alanda konumlanarak buradaki boşluğu doldurmuştur.

⁴⁴ Nilüfer Ateş, "Osmanlı'da Vakıf-Külliye-Şehir İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Eylül 2017), 151-164.

Bursa’da şehrin dışında kalan ve ovaya hâkim konumda yer alan Çekirge semtinde Sultan I. Murad Hudâvendigâr tarafından inşa ettirilen külliye cami, medrese, hamam, zâviye ve türbeden ibarettir. Kaynaklarda Bursa Hudâvendigâr Külliyesi, Çekirge semtinde yer alan tabii şifalı sıcak su kaynaklarıyla bağlantılı olarak Kaplıca İmareti yahut konumlandırıldığı bölge dolayısıyla Çekirge İmareti şeklinde nitelendirilmektedir.⁴⁵

Bursa Hudâvendigâr Külliyesi’ni diğer sultan külliyelerinden farklı kılan özellikler incelendiğinde inşa edildiği konum ve coğrafyanın topoğrafik yapısı dikkat çekmektedir. Evliyâ Çelebi’nin “velhasıl Bursa sudan ibarettir” cümlesi suyun bolluğunun veciz bir ifadesidir.⁴⁶ Bu bağlamda ele aldığımız külliyenin inşa yeri olarak hem sıcak hem soğuk su kaynaklarının bol olduğu şehrin batısında ve dış kısmında kalan bir yer seçilmiştir. Bu konum Bursa’nın henüz fethedildiği dönemde bir köy olup bu hüviyetini 19. yüzyıla kadar devam ettiren Çekirge semtidir. Bursa’nın en önemli üç kaplıcası olan Kara Mustafa, Kükürtlü, Yeni Kaplıca ve Eski Kaplıca ile Kaynarca Kaplıcası’nın bulunduğu yer, şehir merkezi ile Çekirge arası eski bir yerleşim yeri idi. Hatta kaplıcaların yerlerinde Osmanlı öncesinde de hamamların varlığı tahmin edilmektedir. Bu bölgede 1380’lerde I. Murad’ın yaptırdığı Eski Kaplıca erkek bölümüyle 1490 yılında II. Bayezid tarafından eklenen kadın bölümü ve soğukluk yerlerinden oluşan binalar yer almaktadır. Buna ilave olarak Kanuni Sultan Süleyman zamanında Sadrazam Rüstem Paşa 1552’de Yeni Kaplıca’yı, II. Bayezid’in damadı Kara Mustafa Paşa hamamlarını inşa ettirmiştir. II. Bayezid’in kızı Hatice Sultan’ın Türbesi de yine bu mevkide yer almaktadır. Çekirge, Osmanlı dönemi boyunca seçkin kişilerin konaklarının olduğu bir semt olarak öne çıkmıştır. 17. yüzyılda varlığı bilinen Hatice Sultan’ın Sarayı yanı sıra Abide Sultan’ın konakları bunlardan bazılarıdır. Ayrıca Çekirge’deki Paşa Konağı, Bursa’dan geçen vezirler, beylerbeyleri gibi önemli kişilerin konaklaması için ayrılmıştır.⁴⁷

⁴⁵ I. Murad’ın vakfiyesinde, adına yaptırdığı Hudâvendigâr Külliyesi, “Kaplıca İmareti” şeklinde zikredilmektedir. Sultan I. Murad Vakfiyesi için bkz. BOA, EV. VKF., No.19, Gömlek No.5. Tarihçi Neşri, I. Murad’ın yaptırdığı eserlerden Hudâvendigâr Külliyesi için şu ifadelerle eserinde yer vermektedir: “Bursa’da Kaplıca imaretin ol yapıdı. Hem imaret hem cami’ hem medresedir.” M. Neşri, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), 129.

⁴⁶ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Haziran 2005), 2. Cilt-1. Kitap, 22.

⁴⁷ Kepecioğlu, *Bursa Kültürü*, 4/56.

Osmanlı'da şehirler için su temin edilmesi, özellikle suyun az olduğu bölgelere dağıtımının yapılması, pirinç yetiştirilmesi gibi projeler daha ziyade yöneticiler ve üst düzey kişilerin vakfettikleri bağışları sayesinde yürütülüyordu.⁴⁸ Bu bağlamda Çekirge semti içerisinde inşa edilen külliye ve etrafında oluşan mahalleler için Sultan I. Murad zamanında Pınarbaşı'nın üst kısmında Akpınar denilen yerden su getirilerek evlere ve çeşmelere dağıtımı yapılmıştır. Yine Sultan I. Murad, Nal Delikli olarak anılan suyu da şehre getirmiştir.⁴⁹ Bu örnekler göstermektedir ki, konumu itibarıyla külliyenin yer aldığı Çekirge bölgesi suyun şehre dağıtımında tampon bir bölgedir. Ayrıca kaynak suların paylaşımında genelde resmi bir düzenleme olmadığı için sürekli olarak ortaya çıkan birtakım anlaşmazlıklar da bulunmaktaydı.⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında Ahilik teşkilatının etkin rolü olduğu bilinmektedir. Arşiv belgelerinde isimlerinde genellikle Mevlânâ lakabıyla karşımıza çıkan tasavvuf ehlinin de hayrî hizmet alanları oluşturmada öne çıktıkları görülmektedir. Örneğin, Mevlânâ Resul b. Mürsel Sûfî, Kaplıca'da ev ve bahçe vakfederek önce ailesi sonra da tasavvuf ehlinin istifade etmelerini istemiştir.⁵¹ Ayrıca Osmanlı'nın kuruluşunda tasavvuf ehli gönül erleri bizzat gazalara da beylerle beraber katılmışlardır. Tasavvuf ehli kimselerden bazılarının da zâviyede görevli olduğu anlaşılmaktadır. 1554 yılında Kaplıca semti yakınında Mevlânâ Şeyh Muhyiddin'in şeyhi olduğu Şeyh İlâhî Zâviyesi bulunmaktadır. Mevlânâ Şeyh Muhyiddin'in İlâhî neslinden olduğu bilinmektedir.⁵²

16. yüzyılın ilk yarısında esnaf mensubu olan kişiler vakıflar kurmuşlardır. Bunlardan bir kısmının Kaplıca mevkiinde olduğu sicillerden anlaşılmaktadır. Koyuncu lakabı verilen hayvan yetiştiricisi Hacı Mehmed b. Resul, üç dükkân ve İmâret-i Kaplıca'da ahır vakfetmiştir. Kasap olan Pîrî b. Mehmet'in mevkûfâtı ise Kaplıca Mahallesi'nde oda ve 2000 dirhemdir.⁵³

⁴⁸ İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihi*, 120-121.

⁴⁹ Ali İhsan Karataş, "Bursa Suları ve Su Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Haziran 2008), 380.

⁵⁰ İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihi*, 126.

⁵¹ BŞS, A 21, 170b.

⁵² Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 3/356.

⁵³ BŞS, A 25, 217b.

Sultan II. Murad'ın 1442 yılında yaptırdığı, Bursa'yı Karacabey'e bağlayan yolun ilk hattı (güzergâhı) Hudâvendigâr Camii'nin hemen altından geçiyordu.⁵⁴ Bu bilgi külliye'nin merkezi konumunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Günümüzde halen Bursa Hudâvendigâr Külliyesi alt tarafından şehir ve dağ yoluyla bağlantılı işlek bir cadde (I. Murat Caddesi) mevcuttur.

III. I. MURAD (HUDÂVENDİGÂR)

A. Hayatı

1. Doğumu ve Aldığı Vazifeler

Üçüncü Osmanlı padişahı olan Sultan Murad, 1326'da Bursa'da doğdu.⁵⁵ Babası Orhan Bey, annesi ise Yarhisar tekfurunun kızı Nilüfer Hatun'dur. Kaynaklarda ve kitâbelerde, “bey, han⁵⁶, padişah, emîr-i a'zam, hudâvendigâr⁵⁷, sultânü's-selâtin, melikü'l-mülûk” gibi unvanlarla anılmaktadır. Osmanlı tarihlerinde yaygın olarak Gazi Hünkâr veya Hudâvendigâr şeklinde zikredilir. Gazi Hudâvendigar unvanı onun, gaza ile cihan padişahı kurucusu kimliğini ifade eder.⁵⁸ Sırp ve Bulgar kaynaklarında I. Murad'a Tsar,

⁵⁴ Şehir içi ulaşım kapsamında zikredilen konumda 1883 yılında Çekirge- Hamzabey- Kaplıca kapı- Zindankapı- Işıklar yolu ve 1946-48 yıllarında Çekirge- Setbaşı- Kapalıçarşı- Tuzpazarı yolu yapılmıştır. Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları* (Bursa: Aysan Matbaası, 1950), 24-25.

⁵⁵ Oruç Bey Tarihi'nde: “*Murad Gazi kim vücuda geldi, hicretün sene 716.*” olarak doğum tarihi zikredilir. Ayrıca der-kenarda da belirtilir: “*Gâzî Murâd Han dünyaya geldi, sene 716.*” Buna göre milâdî 1316/1317'ye karşılık gelmektedir. Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Çamlıca Basım, 2007), 16.

⁵⁶ I. Murad'la başlayan “Hân” unvanı Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar padişahlar için en çok kullanılan unvanlar arasındadır. 14. ve 15. yüzyıllarda imparator manasında “Hudâvendigâr” unvanı da karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi* (İsparta: Fakülte Kitabevi Yayınları, 2007), 24.

⁵⁷ Büyük hükümdar yahut imparator anlamındaki “Hudâvendigâr” unvanını özellikle Yıldırım Bayezid ve Yavuz Sultan Selim gibi padişahların da kullandığı bilinir. Fakat “Hudâvendigâr” denince akla genellikle I. Murad gelmektedir. Ayrıca ilk kurulan Osmanlı sancaklarından biri olup uzun süre Osmanlı beylerbeyliğine bağlı kaldıktan sonra sınırları genişletilerek 19. yüzyılda önce eyalet, ardından vilâyet adı altında teşkilatlandırılmıştır. Sancağın adı I. Murad'ın lakabından (Hudâvendigâr) kaynaklanır. Atilla Çetin, “Hudâvendigâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/285; Feridun Emecen, “Hudâvendigâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/285-286.

⁵⁸ I. Murad döneminde Anadolu ve Rumeli'deki fetih hareketleriyle Rumeli ikinci vatan haline gelmiş, Osmanlılar Anadolu'da üstünlük sağlamış, böylece Osmanlı İmparatorluğunun ilk taslağı meydana

büyük emîr; bir Ceneviz belgesinde “dominus armiratorum Turchie” unvanıyla rastlanır. Kardeşlerinden büyüğü Süleyman ile annesi birdir. Diğer kardeşlerinin (Sultân, İbrahim, Halil ve Kasım) başka anneden olduğu bilinmektedir. Tahta çıktığında bunlardan sadece İbrahim ve Halil hayattaydı.⁵⁹

I. Murad Hudâvendigâr, Bizans hanedanından Rum asıllı Gülçiçek Hatun’la evlenmiş ve bu evliliğinden kendisinden sonra tahta geçen oğlu Yıldırım Bayezid dünyaya gelmiştir.⁶⁰ Ayrıca Bizans İmparatoru Emanuel’in kızıyla da evlenmiştir.⁶¹ Kaynaklarda adları Bayezid, Yâkub, Savcı ve İbrahim olarak zikredilen dört oğlu tespit edilebilmiştir.

Şehzâde Murad henüz on iki yaşında iken (737/1337) Orhan Bey ona (küçük yaştan beri lalası olan Şahin’e) Bursa ile Bey sancağını verdi. İzmit’in fethinden sonra Sultanöyüğü (Eskişehir) sancağına nakledildi. Rumeli Fatihi olarak anılan kardeşi Süleyman Paşa’nın ölmesi üzerine 1357’de Lala Şahin’in de bulunduğu büyük bir kuvvetle Rumeli’ye gönderildi. Papalık ve Bizans Haçlı donanmasının 1359’da Lapseki ve Saros körfezi çıkarmasını önleyen Şehzâde Murad, 1360-1361’deki askerî faaliyetlerini belirli bir plana göre yürüttü. Nihayetinde Edirne her türlü yardımdan tecrit edildi. 5 Mayıs 1361’de Edirne halkı şehri teslim etti ve Murad ordusuyla Kum-Kalesi kapısından şehre girdi.⁶²

Literatürde Edirne’nin fethi için milâdî 1363, 1364, 1369, 1371 gibi tarihler verilir.⁶³ Ancak Edirne 1361’de Şehzâde Murad ve lalası Lala Şahin tarafından ele geçirilmiştir. Halil İnalçık araştırmacıları yanıltan noktanın Murad’ın Edirne’yi sultan olduktan sonra (1362) fethettiği bilgisinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Şehzâde Murad, 1357-

çıkıştır. Gaza ideolojisi, kendisini örnek alan bütün Osmanlı padişahları için Avrupa’da yayılışın simgesi olarak sürüp gidecektir. Halil İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 123.

⁵⁹ İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, 93.

⁶⁰ Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi*, 87. Gülçiçek Hatun’un Hisar semtinde bir zâviye yaptırdığı bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Maydaer, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa’da Bir Semt: Hisar*, 160-162.

⁶¹ Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 30.

⁶² Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi*, 60.

⁶³ Edirne’nin fethi, hicrî 761 (milâdî 23 Kasım 1359-10 Kasım 1360) olarak zikredilmektedir. Bkz. Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, haz. Nihal Atsız (Ankara: Sevinç Matbaası, 1985), 57.

1362 arasındaki dönemde Rumeli uc kumandanı olarak faaliyette bulunmuş, Edirne'yi 1361'de ele geçirmiştir.⁶⁴

Babası Sultan Orhan'ın vefat haberi üzerine (Mart 1362) Murad, Rumeli'de lalası Şahin'i beylerbeyi⁶⁵ tayin edip Rumeli'den ayrılarak Bursa'ya gitti. Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil, o gelinceye kadar duruma hakim olmuş ve böylece Murad güvenle tahta çıkabilmişti.⁶⁶ Osmanlı Devleti'nin siyâsî yapısı açısından I. Murad zamanında (1362-1389) gerçekleşen Savcı Bey olayıyla veraset kavgası başlar ve bundan sonra şehzâdeler Rumeli sancaklarına tayin edilmezler.⁶⁷

I. Murad tahta geçtikten sonra 1365 yılına kadar, Karaman ve Eretna tehdidi yüzünden Anadolu'da kaldı. Bizans'a ve Haçlılara karşı Trakya'daki fetihleri korumak ve İstanbul doğrultusunda yeni fetih hareketleri için Mart 1366'da Rumeli'ye geçmiş, Gelibolu Boğazı yoluyla Malkara'ya gelmişti. İdrîs-i Bitlisi'ye göre, beş yıl Rumeli'de kalan I. Murad bu zaman zarfında Bizans ve Bulgar topraklarında birçok fetihlerde bulunmuştur. Rumeli'de kaldığı sırada ilkin Dimetoka'da oturmuş, Edirne'de saray inşasını emretmiş, 1369'da yapımı tamamlanınca Edirne Sarayı'na geçmiştir.⁶⁸

2. Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleşen Diğer Olaylar

Rumeli'de Lala Şahin, Sırp ordusunun yürüyüşü karşısında Bursa'da bulunan I. Murad'dan yardım istedi. Edirne'nin de tehlikede olduğunu öğrenen I. Murad Anadolu kuvvetlerini toplayıp harekete geçti. Edirne ve Filibe'nin Osmanlılar tarafından fethinden

⁶⁴ İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, 79.

⁶⁵ Rumeli bir beylerbeyi idaresinde, merkezi Edirne olan ayrı bir askerî-idari bölge olarak ortaya çıktı. Bu bölgenin denizle ayrılmış olması devletin gerçekte iki büyük idari bölge olarak ayrılmasını gerektirmekteydi. Osmanlı Devleti'nin ilk beylerbeyliği olan Rumeli beylerbeyliği diğer beylerbeylikler oluştuktan sonra da özel mevkiini korumuştur. Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 113.

⁶⁶ Hoca Sâdeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*. haz. İ. Parmaksızoğlu, 4 Cilt (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 107-192. Farklı bir görüş olarak, Sultan I. Murad'ın saltanat yılları 761/1359-762/1389 tarih aralığı kabul edilerek saltanat süresi 30 yıl olarak da zikredilmektedir. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 108 (İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2010), 461.

⁶⁷ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2000), 170.

⁶⁸ Sultan I. Murad'ın Anadolu ve Rumeli'deki fütuhâtı hakkında detaylı bilgi için bkz. Halil İnalçık, "Murad I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/156-159.

sonra Sırp ve Bulgarlar faaaaliyete geçerek Osmanlı Devleti'ne karşı Papa'ya müracaat edip bir Haçlı Seferi teşebbüsünde bulundu. Sultan Murad bu sırada Bursa'da bulunuyordu. Düşmanı karşılamakla görevlendirilen Hacı İlbeği 1364'te Sırp Sındığı Savaşı adı verilen bu savaşta ani bir baskınla düşmanı bertaraf ederek önemli bir başarı elde etti.⁶⁹

Çirmen veya Sırp Sındığı Savaşı'nın⁷⁰ ayrıntıları Osmanlı tarihçileri Âşıkpaşazâde ve Neşrî tarafından eserlerinde zikredilmektedir. Sultan Murad, kendisine karşı oluşturulan Macar, Sırp, Bosna ve Eflak ordusunu bu savaşta hezimete uğratmış ve ardından Niğbolu, Niş, Silistre, Sofya, Şumnu, Tırnova, Bosna, Arnavutluk'tan önemli bölgeler feth edilmiştir.⁷¹

Anadolu'da kalmak mecburiyetinde olduğu 1385-1387 yılları arasında Sultan I. Murad, veziri Çandarlı Kara Halil Hayreddin'i Rumeli kuvvetlerinin kumandanlığına tayin etti. Çandarlı Hayreddin Paşa'nın gayretleriyle milâdî 1383 yılından beri kuşatma altında olan Selânik şehri milâdî 1387 Nisan ayında teslim oldu.⁷²

3. Dönemin Devlet Erkânı

Lala Şahin Paşa, Orhan Gazi ve I. Murad'ın komutanlarındandır. Şehzâde Murad henüz 12 yaşında iken (737/1337) Orhan Bey "küçük yaştan beri lalası olan Şahin'e" Bursa ile Bey sancağını verdi.⁷³ Padişah I. Murad'ın tahta culûsundan sonra Rumeli Beylerbeyi olarak göreve getirildi. Osmanlı tarihinde ilk kez "Paşa" unvanı aldığı kabul edilen Lala Şahin Paşa, büyük Şehzâde Süleyman'ın ani ölümü üzerine Rumeli yakasındaki fetihleri sürdürmek amacıyla Orhan Bey tarafından küçük yaştaki Şehzâde Murad ile birlikte Gelibolu'ya gönderildi. Şehzâde Murad'ın yanında Çorlu, Lüleburgaz ve civar kalelerin

⁶⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982), 167-169.

⁷⁰ Sırp Sındığı Savaşı'nın tarihi Osmanlı kaynaklarında m. 1364-1365 olarak belirtilse de Hristiyan kaynakları doğru tarihi milâdî 26 Eylül 1371 şeklinde kaydeder. İnalcık, *Osmanlı Sultanları*, 100-104.

⁷¹ Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. M. A. Yekta Saraç & Kemal Yavuz (İstanbul: Bilimevi Yayın, 2018), 99-100; Mehmed Neşrî, Neşrî, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), 103-104.

⁷² İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, 116.

⁷³ Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, haz. Nihal Atsız (Ankara: Sevinç Matbaası, 1985), 48.

fethinde önemli rol oynadı ve ardından 762/1361’de Edirne’nin fethini sağladı.⁷⁴ Edirne ve Filibe’nin fethinden sonra I. Murad tarafından vezirlik payesine yükseltildi.⁷⁵ Lala Şahin Paşa’nın Bursa’da bir medrese, bir mescit ve bir kervansaray, Mustafakemalpaşa’da zâviye, köprü ve medresesiyle birlikte diğer bazı hayratı vardır.⁷⁶

Papalık ve Bizans Haçlı donanmasının 760/1359’da Lapseki ve Saros körfezi çıkarmasını önleyen Şehzâde Murad’ın emrinde Lala Şahin gibi yetenekli kumandanın yanı sıra Evrenos Bey⁷⁷ ve Hacı İlbeği⁷⁸ gibi serhat beyleri de bulunuyordu.⁷⁹

Dönemin devlet erkânı olanlar arasında Çandarlı Kara Halil ise Bursa kadısı iken, I. Murad gelinceye kadar şehre hâkim olmuş ve böylece Bursa’ya ulaştığında Çandarlı Kara Halil Hayreddin’in gayretleriyle Sultan I. Murad güvenle tahta çıkabilmiştir. Ayrıca 1385-1387 yılları arasında Çandarlı Kara Halil Hayreddin’in, Paşa unvanıyla Rumeli kuvvetlerinin kumandanlığına tayin edilmesiyle devletin iki büyük idari kısmı teşekkül etmiştir. Anadolu ve Rumeli beylerbeyliğinin ortaya çıkmasının, bölgelerin genişlemesinin ve devletin idari yapılanmasının zemini oluşmuştur.⁸⁰

Kosova Savaşı’nda da Türk ordusunun komutanları, başta Sultan Murad-ı Hudâvendigâr olmak üzere Karesi Sancakbeyi Şehzâde Yakup Bey, Hamid Sancakbeyi Şehzâde Bayezid Bey, Veziriâzam Ali Paşa, Rumeli Beylerbeyi Kara Timurtaş Paşa, Anadolu

⁷⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I* (Ankara 1982), 159; Halil İncalcık, “Murad I”, 156.

⁷⁵ Lutfi Paşa, *Tevârih-i Al-i Osman* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1922), 32.

⁷⁶ Fetihlerle beraber elde edilen harp ganimetleriyle Lala Şahin Paşa’nın Bursa’da yaptırdığı medresenin inşası Osmanlı kroniklerinde detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Aynı zamanda inşa edilen bu medrese, hanedan dışından bir kişi (Lala Şahin Paşa) tarafından Bursa’da inşa edilen ilk medrese olma hüviyeti taşımaktadır. Bkz. Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 26-31.

⁷⁷ I. Murad’ın, oğlu Yıldırım Bayezid ile Germiyanoglu’nun kızı Sultan Hatun’u evlendirdiği düğünde Evrenos Bey’in cömert bir şekilde sunduğu kıymetli hediyeler detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Bkz. Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, haz. Nihal Atsız (Ankara: Sevinç Matbaası, 1985), 60-61.

⁷⁸ Hacı İlbeği Edirne ve Filibe’nin müdafaasında etkili olmuştur.

⁷⁹ İncalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, 94.

⁸⁰ İncalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, 111-113.

Beylerbeyi Saruca Paşa, Gazi Evrenos Bey, Hamidoğlu Malkoç Bey ve Malkoç Bey'in oğlu Mustafa Bey vardı.⁸¹

4. Kosova Savaşı ve Gazi Murad Hudâvendigâr'ın Şehâdeti

15 Haziran 1389 tarihinde daha büyük bir orduyla savaştan Hristiyan devletlerini, Osmanlı kuvvetleri Kosova Savaşı'nda mağlup etti. Hatta krallarından birkaçının bu savaşta, savaş meydanında öldüğü bilinmektedir.⁸²

Zaferle sonuçlanan Kosova Savaşı'nın ardından I. Murad muharebenin yapıldığı meydana gelip beraberindekilerle dolaşırken kendisini cesetler arasında gizlemiş olan Miloş Kobilovic⁸³ adında bir Sırp tarafından hançerle yaralandı ve çok geçmeden şehîd oldu. Sultan I. Murad'ın iç organları çıkarılarak Kosova'da şehit edildiği yere defnedildi.⁸⁴

Meşhed-i Hudâvendigâr olarak da bilinen Sultan Murad Hudâvendigâr Türbesi, Kosova'daki en eski Osmanlı eseri olup Sultan Murad Hudâvendigâr'ın şehit olduğu yerde oğlu Sultan Yıldırım Bayezid tarafından savaştan hemen sonra yaptırılmıştır.⁸⁵

Kosova savaşının detayları ve Murad Hudâvendigâr'ın şehâdetiyle alakalı farklı rivayetler mevcuttur. Bu husus araştırma konusu olmuş ve bir eser kaleme alınmıştır.⁸⁶

⁸¹ Osman Çetin, "Sultan I. Murad-ı Hüdâvendigâr (1326-1389)", *Sultan Murad Hüdâvendigâr ve Balkanlarda Osmanlı Türk Medeniyeti İzleri*, ed. Aziz Elbas (Bursa: Renkvizyon Matbaacılık A. Ş., 2016), 24-25.

⁸² I. Kosova Savaşı'nın ardından ölen Lezar (m. 1371-1389), adeta kahraman ilan edilerek adına mermerden yüksekçe bir sütun dikilmiştir. Bkz. Kemal Beydilli, *Bir Yeniçerinin Hatıratı* (İstanbul: Tatav Yayınları, 2003), 31-32.

⁸³ Dukas, Sırp Miloş'un Sırp ordusundan firar ettiğini söyleyerek Müslüman ordugâhına geldiğini ve I. Murad'ın müsaadesiyle yanına gelerek onu hançerlediğini yazar. Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. VL. Mirmiroğlu (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1956), 7.

⁸⁴ İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, 120-121.

⁸⁵ Gazi Murad Hudâvendigâr'ın Türbesi günümüzde Kosova Ovası'nda Priştine'nin yaklaşık 5 km kuzey batısındaki Obilic beldesindedir. Osmanlı tarihçisi Neşri, Fatih Sultan Mehmed'in m. 1455 yılında gerçekleştirilen Sırbistan Seferi sırasındaki türbe ziyaretini şöyle anlatır: "Kosova'da Gazi Hudâvendigâr'ın şehîd olduğu yere kondu. Anda 'atalar edüp, anın ruhiy-çün ve andaki şühedâ ruhiy-çün nimetler pişirtti." Semavi Eyice, "Hudâvendigâr Meşhedi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/295.

⁸⁶ Söz konusu eser, Kosova'da ordunun sayısı, I. Murad'ın savaşın hemen öncesinde ordusuna hitabı gibi hususlarda bilgiler içermektedir. Ayrıca bu çalışmada, Sırp ve Rum tarihçilerin iddialarına da yer

Gazi Murad Hudâvendigâr'ı şehîd eden Miloş adlı Sırpın savaşta yaralandığı, yara aldıktan sonra gizlendiği ve Kral Lezar'ın damadı olduğu belirtilmektedir.⁸⁷

I. Murad'ın Kosova zaferinden sonra şehit edilmesi üzerine, devlet adamları, Yıldırım Bayezid'in tahta geçmesini ve ayaklanabileceğini düşünerek kardeşi Şehzâde Yâkub'un öldürülmesini kararlaştırmıştı.⁸⁸ Bu hadise, Osmanlı Devleti'nin birliğinin sağlanması ve taht kavgalarının önüne geçilmesi konusunda atılmış önemli bir adım kabul edilir.⁸⁹ Osmanlı padişahlarından savaş meydanında şehîd edilen ilk ve tek Osmanlı Sultanı I. Murad Hudâvendigâr, 68 yıl yaşadı ve ömrünün 31 yılı devlet yönetimiyle geçti. Kosova'da şehit edildiği yerden, iç organları çıkarılarak nakledilen naaşı ise Bursa şehrinde Kaplıca semtinde defnedildi.⁹⁰

B. Kişiliği

Gazi I. Murad Hudâvendigâr, doğruluktan şaşmayan ve dinine bağlı bir sultandır. Osmanlı kaynaklarında orta boylu⁹¹, yuvarlak yüzlü, koç burunlu; hayırsever, âdil, ömrünü gazâyâ sarfetmiş bir hükümdar olarak tasvir edilir. Bizans kaynaklarında ise az konuşan, fakat konuştuğunda güzel sözler söyleyen, ava düşkün, yorulmak bilmeyen, hıristiyanlara karşı merhametli, ancak hataya göz yummayan ve gerektiğinde sertliğe başvurabilen, düşmanlarına karşı daima başarılı bir sultan şeklinde anılmaktadır.⁹²

Osmanlı padişahları sikke sahibi hükümdar anlamında Sultan Orhan'dan itibaren "Sultan" unvanını kullanmışlardır. Bu bağlamda Sultan I. Murad Hudâvendigâr'ın sikkeleri mevcuttur.⁹³ Ayrıca "Sultan"ın yanı sıra "Han" unvanını da kullanan ilk

verilmektedir. İlgili çalışma için bkz. Suat İsmail Gürkan, *S. Murat Hüdavendigâr'ın Şehadeti Hakkında* (İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1958).

⁸⁷ Gürkan, *S. Murat Hüdavendigâr'ın Şehadeti Hakkında*, 6-10.

⁸⁸ M. Neşrî, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), 128.

⁸⁹ M. Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 22.

⁹⁰ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), 128.

⁹¹ Şemâilinde uzun boylu olduğu da kaydedilmektedir. Bkz. Bostanzâde Yahya Efendi, *Tarih-i Sâf/ Tuhfetü'l-Ahbâb*, haz. Necdet Sakaoğlu (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1978), 35.

⁹² Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, 121.

⁹³ Sikkeleri için bkz. İbrahim Artuk, "I. Murad'ın Sikkelerine Genel Bir Bakış", *Türk Tarih Kurumu* 46/184 (Ekim 1982), 787-793.

Osmanlı hükümdarlarından I. Murad Hudâvendigâr kitâbelerde “...es-Sultân...Murad Hân bin Orhân” diye anılmıştır.⁹⁴

Kişiliğini yansıtmaması bakımından Sultan I. Murad’ın 777/1375-76 tarihli köprü kitâbesindeki: “el-Melikü’l-adl el-Gâzî es-Sultânü’l-a‘zam gıyasü’d-dünyâ ve’d-dîn Ebu’l-feth Murâd Hân b. Orhân” şeklinde zikredilen unvanları dikkate değerdir.⁹⁵

Şâir Ahmedî, *İskendernâme* adlı eserinde kendi veciz üslûbuyla Gazi I. Murad Hudâvendigâr’ın gazâ ve cihad arzusuyla, diken bahçesinde mutlu bir gül gibi açtığını dile getirerek kişilik özelliklerinden detaylı bir şekilde bahseder.⁹⁶

Sultan I. Murad’ın saray hayatının oldukça sade olduğu ve vaktini daha ziyade Bursa’da yaptırdığı sarayda geçirdiği bilinmektedir.⁹⁷

C. İlmî Yönü ve Bu Alandaki Gelişmeler

Osmanlı Devleti’nin kuruluş aşamasında hem Anadolu hem de Rumeli’de faaliyetleriyle devletin temellerini sağlamlaştıran üçüncü Osmanlı Sultanı Murad Hudâvendigâr ilim ve irfanı seven, âlimleri destekleyen bir hükümdardı. Döneminde bilginlerle ve tecrübeli kişilerle hoş sohbet ederdi.⁹⁸

I. Murad zamanında yaşayan âlimlerden Koca Efendi (Torunu âlim Kadızâde-i Rûmî’dir.), dervişlerden ise Abdal Murad, Abdal Musa, Mehmed-i Küşteri ve Baba Postin-pûş bilinir. Âşıkpaşazâde padişahların huy ve adetlerini belirtirken Gazi Hünkâr’ın imaretler, medreseler ve camiler, dervişlere de zâviyeler yaptırdığını, cuma günü namazın ardından hangi şehirde ise orada mutlaka yoksullara akçe sadaka dağıttığını kaydetmektedir.⁹⁹

⁹⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı* (Ankara: 1945), 230-231.

⁹⁵ İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihi*, 50.

⁹⁶ Ahmedî, *İskendernâme*, haz. Yaşar Akdoğan. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap.

⁹⁷ Zikredilen saray Hisar içerisinde Tophane mevkiinde birkaç köşkten ibarettir ki bugün saraydan geriye bir eser kalmamıştır. Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi*, 87.

⁹⁸ Bostanzâde Yahya Efendi, *Tarih-i Sâf/ Tuhfetu’l-Ahbâb*, 35.

⁹⁹ Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, haz. Nihal Atsız Neşri, 190-194.

Yaradan’a beslediği saygıdan dolayı “Hünkâr” ve “Hudâvendigâr” isimleriyle anılmış, Gazi Hünkâr, Hudâvendigâr Gazi denilmiştir. Aynı zamanda “Hudâvendigâr” sanı Bursa merkezli toprakların da adı olmuştur. İlmi ve âlimleri korumuş olan I. Murad, halka ve askerlere karşı şefkatli, merhametli bir hükümdar olduğundan bir baba gibi sevilerek “Hudâvendigâr” adını almıştır. Neşrî, Kosova Meydan Muharebesi öncesi gece yarısı I. Murad’ın tazarru halini şu cümlelerle bize aktarmaktadır: “İlâhî! Nice kerre du‘amı kabul edip beni mahrum etmedin. Yine benim du‘amı kabul edip rahmetinle yağmur vermeyip, bu zulümâtı ve gubârı ref‘ edip âlemi nurânî kıl. Tâ ki, kâfir leşkerini mu‘âyene görüp müvâcehe ceng edevüz...”¹⁰⁰ Sultan I. Murad Hudâvendigâr’ın Kosova ovasında harpten önce yaptığı bilinen meşhur duası, edebiyat tarihimize mal olmuştur.¹⁰¹ Bu dua şöyledir:

*“Ab-ı ruy-ı Habib-i Ekrem için
Kerbelâ’da revan olan dem için
Şeb-i firkatde ağlayan göz için
Reh-i aşkında sürünen yüz için
Ehl-i derdin dil-i hazîni için
Cana te’sir iden enîni için
Eyle Yâ Râb lutfunı hem-râh
Hıfzını eyle bize püşt ü penâh
Ehl-i İslâma ol mu’in ü nâsir
Dest-i a’dayı eyle bizden kâsir
Bakma Yâ Râb bizim günahımuza
Nazar it cân u dilden âhımuza
İtme Yârab mücâhidîn i telef
Tîr-i a’dâya kılma bizi hedef
Çeşmimiz sakla gerd-i ma’rekeden
Cünd-i İslâmı cümle mülhikeden
Bunca yıl sa’y u ictihâdımızı*

¹⁰⁰ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), 120.

¹⁰¹ Sadettin Eğri, “Dünya’da İki İnsanı Sev: Peygamber Efendimiz, Bir de Sultan Murad Efendimizi...”, *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, İsmail Selimoğlu (İstanbul: Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012), 347-348.

*Gazavât içre yahşı adımızı
İtme Yâ Râb kahrın ile tebâh
Bu nâmı halk içinde siyâh
Râh-ı dîn içre ben fedâ olayım
Siper-i asker-i hudâ olayım
Dîn yolunda beni şehîd eyle
Âhiretde beni sa'îd eyle* ”¹⁰²

Sultan I. Murad Hudâvendigâr Osmanlı ordusunu muntazam hale getirmek için Yeniçeri teşkilatını kuran padişah'tır.¹⁰³ “Hudâvendigâr Gazi” unvanını alan I. Murad’dan sonra Osmanlı padişahları bu unvanla anılmış ve resmî belgelerde de bu unvanı kullanmışlardır.¹⁰⁴ Gazi Murad Hudâvendigâr’ın tespit edilen 14 Mart 1366 (1 Receb 767) tarihli bir vakfiye üzerinde tek tuğrası mevcuttur. Murad bin Orhan yazısı tuğrada iç

¹⁰² Senin en sevgili (kulu)nun yüzü suyu için
Kerbela’da akan kan için
Ayrılık gecesinde ağlayan göz için
Senin aşkının yakınında sürünen yüz için
Dertlilerin hüznünlü gönlü için
Ruha işleyen inlemesi için
Ya Rab! Lutfunu yoldaş eyle
Korumanı bize dayanak kıl
Müslümanlara yardımcı ol
Düşmanın elini bizden kısa kıl
Bakma Ya Rab, bizim günahımıza
Can ve gönülden ahımıza nazar et
Ya Rab! Mücahitleri telef etme
Düşmanın oklarına bizi hedef etme
Savaş içinde gözümüzü sakla koru
İslam askerlerini tehlikeden koru
Bunca yıllık gayret ve cihadımızı
Gazalar içindeki güzel namlı adımızı
Kahrınla, ya Rab, bozma
Yüzümüzü halk içinde kara etme
Din yoluna ben feda olayım
Doğru yolun askerinin siperi olayım
Din yolunda beni şehîd eyle
Ahirette beni cennetlik eyle.

Bkz. Mülâzım Abdulkadir, *Bursa Tarih Kılavuzu*, haz. Mehmet Fatih Birgül & Levent Ali Çanaklı (İstanbul: Kayhan Matbaası, 2008), 70-71.

¹⁰³ Âşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, haz. M. A. Yekta Saraç & Kemal Yavuz (İstanbul: Bilimevi Yayın, 2007), 98.

¹⁰⁴ İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihi*, 51.

içe istif edilmiş biçimde üç tuğlu ve tuğların üstünde de birer vasla yer almaktadır.¹⁰⁵ Vakfiyenin bir diğer özelliği, vakfiye metninde I. Murad'ın ahî olarak nitelenmesidir.¹⁰⁶

Süheyl Ünver, Hudâvendigar Murad'ın hususi kütüphanesinde bulunan bir eser hakkında yazı kaleme alarak, başta Hammer gibi yazarlar tarafından, I. Murad'ın okuma-yazma bilmediği iddialarına cevap vermektedir.¹⁰⁷ Ünver, yazdığı eserin içeriğinde I. Murad'ın ilme düşkünlüğüne ve âlimlerle münasebetine de değinmektedir.¹⁰⁸

D. Kurduğu Müesseseler

Osmanlı döneminde sayıları artarak devam eden külliye¹⁰⁹ cami, medrese, türbe, mektep, tabhane, imaret, hamam, çeşme gibi çok sayıda yapıyı bünyesinde bulundurmakla beraber inşa edildikleri yere göre de birçok ihtiyacı karşılamaktaydı. Topluma faydalı hayır kurumları kazandırma düşüncesiyle vücut bulan külliye¹¹⁰ler, bânîlerinin oluşturduğu vakıflar sayesinde uzun süre fonksiyonlarını aksatmadan varlığını sürdürmüştür. Sultan I. Murad Hudâvendigâr'ın Bursa'da inşa ettirdiği külliye¹¹¹nin vakfiyesi, Kaplıca İmareti'ne¹¹⁰ ait olup 787/1385 yılında hazırlanmıştır¹¹¹.

Bursa Hudâvendigâr Külliyesi, 787/1385 yılından önce benzeri görülmemiş bir yapı şeklinde inşa edilmiştir. Külliye¹¹²nin ana unsuru cami ve üst katında medresesiyle bütünleşen bir yapı olarak tasarlanmıştır. Cami ve medrese binasının inşasının ardından imaret, hamam ve türbenin eklenmesiyle külliye unsurları şekillenmiştir. Çekirge

¹⁰⁵ Suha Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1980), 85-87; Tahsin Öz, "Murad I. İle Emîr Süleyman'a Ait İki Vakfiye", *Türk Tarih Vesikaları I*, 4 (1941), 241- 244.

¹⁰⁶ Öz, "Murad I. İle Emîr Süleyman'a Ait İki Vakfiye", 242.

¹⁰⁷ Ünver, I. Murad'ın Gazi Evrenos Bey'e gönderdiği mektuptan hareketle okuma-yazmasının olduğuna gerekçe olabileceğini vurgulamaktadır. Mektupla ilgili bilgi için bkz. Mehmet İnbaşı, "Sultan I. Murad'ın Evrenos Bey'e Mektubu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 17 (2001), 225-236.

¹⁰⁸ A. Süheyl Ünver, *Hudavendigâr Gazi Murat Beyin Hususî Kütüphanesine Ait Bir Eser Hakkında* (İstanbul: Millî Mecmua Basımevi, 1947), 3.

¹⁰⁹ Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Külliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/542-544.

¹¹⁰ Neşrî, I. Murad Hudâvendigâr'ın eserleri ve sîretini şöyle tasvir eder: "... Bursa'da Kaplıca imâretin ol yaptı. Hem imâret ve hem câm'i ve hem medresedir. Ve dahi mahabbet ettiği dervişlere zâviye yadırdı. Nitekim baba Postin-pûş'a Yenişehir'de zâviye yapıverdi ve gayrı şehirlerde yine eyle..." Neşrî, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk, 129.

¹¹¹ *Sultan I. Murad Vakfiyesi Sureti* için bkz. BOA, EV. VKF., No.19, Gömlek No.5.

semtinde inşa ettirdiği bu yapı kompleksiyle Osmanlı'nın ilk başkenti olan Bursa şehrinin batıya doğru gelişmesini sağlamıştır. Zira Bursa, Osmanlılar tarafından fethedildiğinde Hisar'dan ibaret bir Rum kasabasıydı.¹¹²

Külliyenin yanı sıra, Neşrî'nin zikrettiğine göre Sırp Sındığı Zaferi sonrasında Sultan I. Murad, Bursa Hisarı'ndaki sarayın kapısının karşısında bir cami¹¹³ yaptırmıştır. Memduh Turgut Koyunluoğlu, Kâtip Çelebi'nin iddiasına göre bu caminin inşaatında Hristiyan işçilerin çalıştığını belirtmektedir.¹¹⁴

Sultan I. Murad'ın Bursa'daki yapılarına ilave olarak Bilecik'te bir cami, Yenişehir'de bir imaret ve Postin-pûş adlı derviş için bir zâviye¹¹⁵, ayrıca annesi Nilüfer Hatun adına İznik'te (790/1388) bir imaret inşa ettirmiştir. Edirne'yi fethettiğinde kendisine bir saray (767-768/1366) yaptırdığı bilinmektedir. Onun Bursa Sarayı ise Hisar'da Şehâdet Camii (1278/1861-62) karşısındaydı ve planına göre on dört kuleli bir duvarla çevriliydi. Edirne'de fetihten sonra kale içindeki kiliseyi camiye çevirmiştir.¹¹⁶ I. Murad'a izafe edilen başka camiler de vardır (Hudâvendigâr Camii/Bozcaada¹¹⁷, Hudâvendigâr Camii/İpsala¹¹⁸ vb.).¹¹⁹

Padişahlığı döneminde Bursa şehri özelinde adına en fazla yapı inşa edilen kişi 10 yapıyla I. Murad Hudâvendigâr'dır. Bir bütün olarak bakıldığında Bursa'da I. Murad zamanında

¹¹² Saadet Maydaer, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt Hisar* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 35.

¹¹³ Sultan I. Murad'ın şehâdetine atfen Şehâdet Camii olarak isimlendirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Maydaer, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt: Hisar*, 73-77.

¹¹⁴ Memduh Turgut Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi* (Bursa: Vilayet Matbaası, 1935), 87.

¹¹⁵ Sedat Emir, Postin-pûş Zâviyesi'nin Orhan Gazi döneminin yapılarından olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Sedat Emir, *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler II* (İzmir: Akademi Kitabevi, 1994), 51-54.

¹¹⁶ 983/1575 yılına ait bir belgede Edirne'de Murad Hudâvendigâr'ın Edirne'de yaptırdığı cami-i şerif zikredilerek camide kaybolan mushaf ile ilgili bilgi ve bulunma talebine yer verilmektedir. Bkz. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *1558-1589 On Altıncı Asırda Bursa* (Bursa: Bursa Vilayet Matbaası, 1940), 79.

¹¹⁷ BOA, C.EV., No.334, Gömlek No.16977.

¹¹⁸ BOA, AE.SOSM.III, No.31, Gömlek No.2179.

¹¹⁹ I. Murad tarafından Marmara bölgesinin değişik yerlerinde yaptırılan camilerin ortak ismi Hudâvendigâr Camii olarak nitelenmektedir. Bursa'da Keles ilçesi merkezinde de yine Hudâvendigâr ismiyle bir caminin yanında da hamamın varlığından günümüze sadece hamam ulaşabilmiştir. Bkz. Semavi Eyice, "Hudâvendigâr Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/289-290. Bünyesinde cami, hamam ve Beylik Hanı yapılarıyla Bursa'nın Keles ilçe merkezindeki bu yapı topluluğu benzer şekilde Hudâvendigâr Külliyesi adıyla nitelenmiştir. Bkz. Yılmazyaşar, *Bursa'dan Kosova'ya: Hüdavendigâr Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi*, 306-311.

22 adet yapı inşa edilmiştir. Bunlar; Bursa Hudâvendigâr Külliyesi başta olmak üzere Eski Kaplıca, Bursa Sarayı, Şehâdet Camii, Hacı Evrenos Mescidi, Hayreddin Paşa Mescidi, Nilüfer Sultan Mescidi, İzzeddin Bey Mescidi, Kavaklı Mescidi, Koca Nâib Mescidi, Yerkapı Kara Ali Mescidi, Hacı İvaz (Arslaniye/Esediye) Medresesi, Kükürtlü Kaplıcası, Nalıncılar Hamamı, Kapan Hanı, Nilüfer Sultan (Hıdırlık) Zâviyesi, Seyyid Nâsır Zâviyesi ve İzzeddin Bey Zâviyesi Bursa’da inşa edilen I. Murad dönemi yapılarıdır.¹²⁰

Zikredilenlere ilave olarak Köseler Mescidi, Hıdırlık Camii, Mecidiye Camii, İzzeddin Bey Camii ve Üç Hanım Kızlar Türbesi de Sultan I. Murad dönemi Bursa yapıları içerisinde değerlendirilmektedir.¹²¹

I. Murad’ın Gelibolu, Malkara ve Bolayır’da dervişlere ve ahilere çeşitli vakıflar yaptırdığı bilinmektedir.¹²² Özellikle Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarında, sultanlar tarafından dervişlere yönelik vakıflar yapılması suretiyle Yaradan’ın rızasını kazanmak, dervişlerin yönetime desteklerini sağlamak, halkın iskanında yahut yeni fethedilen yerlerde kalıcılığın temin edilmesi vb. hususlar hedeflenmekteydi.¹²³ “Fakih” ve “Şeyh” unvanlı kişilerin aralarında olduğu dervişlere yönelik çok sayıda vakıf karşımıza çıkmaktadır. Ahmet Fakih, Hızır Fakih, Ömer Fakih ve Şeyh Ali bunlardan bazılarıdır.¹²⁴ Ayrıca I. Murad, Şahin Baba’ya Orhaneli’ye bağlı Şeyh köyünü vakfetmiş, o da zâviyesine vakfetmiştir.¹²⁵

¹²⁰ Detaylı bilgi için bkz. Yılmazyaşar, *Bursa’dan Kosova’ya: Hüdavendigâr Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi*, 98.

¹²¹ Doğan Yavaş, “Murad Hudâvendigâr Dönemi Bursa Eserleri”, *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012), 413-423.

¹²² Öz, “Murad I. İle Emir Süleyman’a Ait İki Vakfiye”, 241- 244.

¹²³ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 279-365.

¹²⁴ Sezai Sevim, “Bursa’da Erken Osmanlı Kuruluş Devri Sultanlarınca Desteklenen Dervişler II (Orhan Gazi ve I. Murad devirleri)”, *Bursa’da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, haz. Ramis Dara (Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları Bursa Kitaplığı: II, 2002), 155-157.

¹²⁵ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 4/216.

İKİNCİ BÖLÜM

KÜLLİYENİN FİZİKÎ YAPISI

I. KÜLLİYENİN YERİ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu aşamasında fethedilen şehirlerde külliye olarak adlandırılan yapı topluluğu inşa edilmek suretiyle şehrin imarı ve genişlemesi amaçlanmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin beylikten devlet olma yolundaki gelişim seyri olan ilk iki asırda Bursa, ilmi ve kültürel açıdan inşa edilen müesseselerle başta gelen merkezi bir şehir hüviyetindeydi. Hatta Bursa şehri, devletin başkentinin Edirne olmasından sonra da yine merkezi (simgesel başkent şeklinde) fonksiyonunu korumuştur. Nitekim Osmanlı sultanlarının Fatih Sultan Mehmed'e kadar tahta çıkış törenlerinin ve vefat ettiklerinde medfûn oldukları türbelerinin Bursa'da olması manidardır.¹²⁶

İbn Battûta 1333 yılındaki Bursa ziyaretinde şehri, canlı pazarları, kaplıcaları, büyük caddeleri bulunan güzel bir belde olarak gözlemlediğinden övgüyle bahsetmektedir. Seyyah B. De La Broquiere kalede 1000 kadar evin varlığını kaydeder. 1432 yılında Bursa'ya geldiğinde şehri “Çok güzel bir yer, önemli bir ticaret merkezi ve Türklerin en muazzam beldesi” şeklinde niteler. 1640 yılında Evliyâ Çelebi de Bursa'ya gelerek kale içindeki yerleşim planını tasvir eder.¹²⁷

Bursa'yı fetheden Sultan Orhan Bey, 740-41/1339-40 yılında inşa ettirdiği Orhan Külliyesi ile şehrin Hisar semti dışındaki ilk gelişimini sağlamıştır.¹²⁸

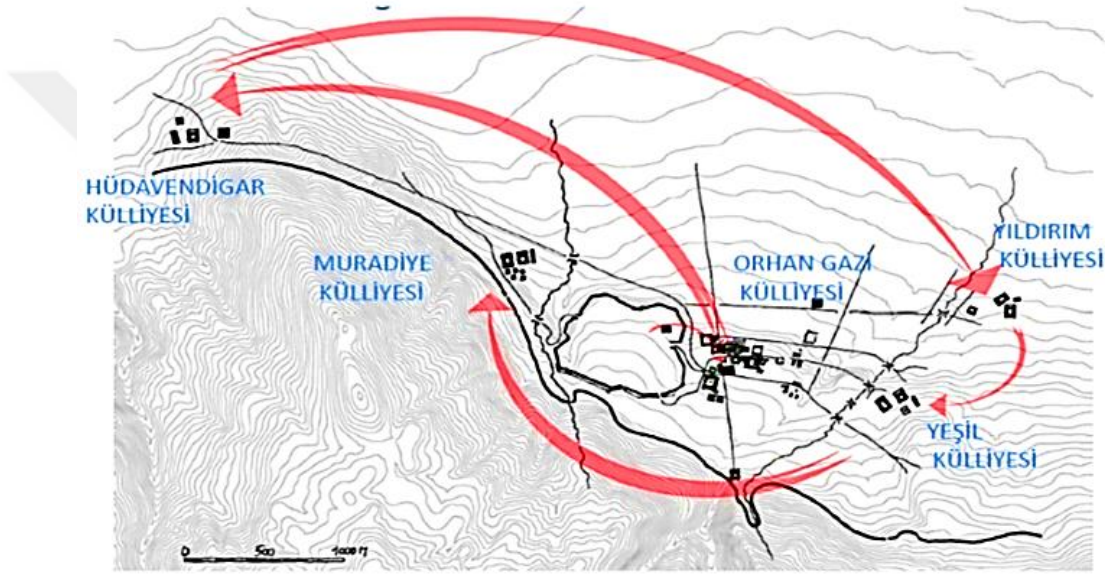
¹²⁶ Yılmaz Akkılıç, *Bursa Tarihi I* (Bursa: Hâkimiyet Yayınları, 1986), 45.

¹²⁷ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Cilt-1. Kitap, 5; Fahri Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013); Halil İnalçık, “Bursa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/446.

¹²⁸ Mefail Hızlı, “Bursa'da Selâtin İmâretleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Ocak 2001), 34-42.

Hisar semti iç ve dış gelişimini Osmanlı Devleti'nin üçüncü sultanı I. Murad Hudâvendigâr döneminde de sürdürmeye devam etmiştir.¹²⁹ Sultan I. Murad Hudâvendigâr 764-762/1362-1389 yılında Çekirge'de (Kapluca İmareti), daha sonra türbesinin yanında olması hasebiyle I. Murad Hudâvendigâr şeklinde adıyla anılan bir külliye yaptırdı. Şehrin dokusu gözetildiğinde külliyenin inşası önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira Hisar semtinden ibaret olan Bursa, Orhan Külliyesi'yle Hisar dışında gelişmekte iken I. Murad Hudâvendigâr Külliyesi inşasıyla batıya doğru genişlemiştir.

Şekil 1: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi'nin Konumu¹³⁰

Çekirge'de yaptırılan Sultan Külliyesi ve işlevselliğinin devamlılığı için oluşturulan vakıflarıyla şehrin batı yönünde olan bu bölümü önemli bir mevkiye taşınmış oldu.¹³¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, eserinde külliyenin konumunu belirtirken “Çekirge (Kapluca) İmareti, şimal ve şarka doğru, dimdik inen bir burnun üzerindedir. Hudâvendigâr

¹²⁹ Bursa'nın ilerlemesinde padişahlar dışında padişah eşleri, hayırsever devlet görevlileri, âlimler gibi zengin kişilerin de katkıları olmuştur. Örneğin, I. Murad'ın hanımı Gülçiçek Hatun 1399 yılında Bursa'da Hisar semti içinde yaptırdığı zâviye, türbe ve evlerle birlikte kalenin güney istikametinden çıkan su pınarlarını vakfetmiştir. BŞS, A 25, 239a.

¹³⁰ Harita için bkz. Murat Albayrak, *Şehirlerin Gelişimi Açısından Külliye ve Hanların Önemi Osmanlı Devri Külliyesi ve Hanları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih Biliminde Araştırma Projeleri, 2015), 18.

¹³¹ Kepecioğlu, *Bursa Kültüğü*, 1/ 296.

Cami'lerinden, Bursa'daki Şehâdet ve Filibe'deki Cum'a Câmileri gibi bu imaretin de câmi'i de haremsizdir; yol hemen önünden geçer." ifadesine yer vermektedir.¹³²

Külliyenin yerleşim alanı olan ve Bursa Şer'iyeye Sicilleri'nde Kaplıca olarak adı zikredilen Çekirge semtinin asayişinin subaşı tarafından sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu hususta mahkemeye intikal eden durumları karara bağlayan "Kaplıca Subaşı" hakkında belgeler bulunmaktadır.¹³³ Bursa mahallelerinden olmasına rağmen güvenliğinin subaşı tarafından sağlanmasında şehre uzak konumu dikkat çekmektedir.¹³⁴ Asayişin subaşı tarafından sağlanması uygulaması 19. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Külliyenin kurulduğu mahalle olan Çekirge, 25.12.1933 tarihli Dil-Tarih-Edebiyat Komitesi Reisliği tarafından gönderilen yazıyla Bursa'daki mahalle isimleri düzenlemesinde Hudâvendigâr mahalle isminden Çekirge mahallesine tahvil edilmiştir.¹³⁵ Aynı tarihli karar yazısıyla Hudâvendigâr Caddesi yerine Çekirge Caddesi olarak değişikliğe uğramıştır.¹³⁶ Külliye'nin ismi de zaman içerisinde bânîsinin nâmıyla Hudâvendigâr Külliyesi olarak anılmıştır.

Çekirge semti, 20. yüzyılın ilk yarısı itibariyle gelişim sağlamış ve şehirle birleşmiştir. Hudâvendigâr Külliyesi'nin konumu 1950'li yıllardan itibaren Bursa'nın bir mahallesi şeklindedir. Dolayısıyla çevresinde kurulan kaplıcalarla külliye, yoğun bir yerleşim biriminin içerisinde kalmıştır.¹³⁷

Evliyâ Çelebi'nin "Velhasıl Bursa sudan ibarettir" cümlesi suyun bolluğunun veciz bir ifadesidir. Dolayısıyla tabii su kaynakları olan kaplıcalar ve hamamlar Bursa eserleri

¹³² Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinin İlk Devri* 650-805 (1230-1402) 1. Cilt, İstanbul Fetih Cem'iyeti İstanbul Enstitüsü No:57 (İstanbul: Bahâ Matbaası, 1966), 243.

¹³³ "Mahmiye-i Burûsa'da bi'l-fi'l Kaplıca Subaşı olan Fazlı bin Ahmed nâm kimesne..." *BŞS*, A 153, 20a.

¹³⁴ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 70.

¹³⁵ Mine Akkuş, *Bursa Halkevi ve Uludağ Dergisi 1932-1951* (Bursa: Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, 2011), 91-94. 1934 Bursa Yıllığı'nda Bursa'da ulaşım söz konusu olduğunda Ulucami'den Çekirge'ye her 10 dakikada bir otobüsün kalktığı, kişi başı 10 kuruş ücretinin olduğu kaydedilmektedir. Çekirge'ye arabalı ulaşım tercih edilirse ücretinin 40 kuruş olduğu bilinmektedir. Bkz. Sedat Ataman, *Bursa Mali Yıl 934 Yıllığı* (Bursa: Bursa Belediyesi Neşriyatı, 1934), 46.

¹³⁶ Akkuş, *Bursa Halkevi ve Uludağ Dergisi 1932-1951*, 98.

¹³⁷ Eyice, "Hudâvendigâr Külliyesi", 18/291.

içerisinde ayrı bir öneme sahiptir.¹³⁸ Bursa'nın en önemli üç kaplıcası olan Kara Mustafa, Kükürtlü, Yeni Kaplıca ve Eski Kaplıca ile Kaynarca Kaplıcası'nın bulunduğu yer şehir merkezi ile Çekirge arası eski bir yerleşim yeri idi. Hatta kaplıcaların yerlerinde Osmanlı öncesinde de hamamların varlığı tahmin edilmektedir. Termal su kaynaklarından yararlanılması ve bunların bir mimârî eser ile bütünleştirilerek hamamların tesis edilmesi oldukça eski dönemlere kadar uzanır.¹³⁹ Mevcut durum itibarıyla bu bölgede 1380'lerde I. Murad'ın yaptırdığı Eski Kaplıca erkek bölümüyle 1490 yılında II. Bayezid tarafından eklenen kadın bölümü ve soğukluk yerlerinden oluşan binalar yer almaktadır. Buna ilaveten Kanuni Sultan Süleyman zamanında Sadrazam Rüstem Paşa 1552'de Yeni Kaplıca'yı, II. Bayezid'in damadı Kara Mustafa Paşa hamamlarını inşa ettirmiştir. II. Bayezid'in kızı Hatice Sultan'ın Türbesi de yine bu mevkide yer almaktadır. Çekirge seçkin kişilerin konaklarının olduğu bir semttir. 17. yüzyıllarda varlığı bilinen Hatice Sultan'ın Sarayı yanı sıra Abide Sultan'ın konakları bunlardan bazılarıdır.¹⁴⁰

Lâmiî Çelebi, Şehrengîz-i Burusa adlı eserinde “Medh-i Havz-ı Kapluca” başlığıyla kaplıca mevkiinin tasvirine yer vermektedir.¹⁴¹ Bursa'nın panoramik tasvirine ağırlık veren ve şehrin tabii güzelliklerinin tanıtılmasını hedefleyen bu çalışmada kaplıcaların güzelliğine değinilmiş ve bunun ayrıca bir başlıkla ele alınmış olması Kaplıca mevkiinin Bursa tarihindeki önemini açığa çıkarmaktadır. Şer'iyye sicillerinde yapılan araştırmalarda bazı şahısların kaplıca mevkiinde meskun olması dolayısıyla “Kaplıcalı” şeklinde lakapla anılması dikkat çekicidir. Örneğin, bir vakıf muhasebe kaydında “Vakfu'l-merhûm Kaplıcalı Mustafa Çelebi” ibaresi Mustafa Çelebi isimli kişinin “Kaplıcalı” olduğunu ve bir de vakıf kurduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Ali b. Abdullah Kaplıca karyesi olarak zikredilen Kaplıca mevkiinde 3 mezraa ve 1000 dirhemi

¹³⁸ Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde, Bursa'daki kaplıcaları, hamamları, çeşmeleri ve su değirmenleri hakkında detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Bkz. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Cilt-1. Kitap, 21-26; Raif Kaplanoğlu, *Bursa Anıtlar Ansiklopedisi* (Bursa: Bursa Hâkimiyet Gazetesi Matbaası, 1996), 6-7.

¹³⁹ Enis Karakaya, “Kaplıca”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/351.

¹⁴⁰ Hasan Basri Öcalan, “Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'da Sosyal Hayat (XVII.)”, *Bursa Büyükşehir Kütüphanesi Bursa Belgeliği* (13.06.1998, Kayıt No. 10182), 88.

¹⁴¹ M. Murat Yurtsever, Lâmi'î Çelebi'nin “Bursa Şehrengîzi”nde Mekân Tasvirleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2/1 (Ocak 1987), 252.

vakfetmiştir.¹⁴² Yine Kaplıca'da Hacı b. Abdullah'ın ise ev, 2 dükkân ve 40 eşrefi türde altın para mevkûfâtı vardır.¹⁴³ Ayrıca sicillerde incelenen külliye'nin kuruluş yeri olan Kaplıca mevkiinde vakıf kuran kadınlara rastlanmaktadır. Bu kadın vâkıflardan bazıları; Gülşen bint. Abdullah Kaplıca'da ev¹⁴⁴, Mihriban bint. Hacı Sinan Kaplıca'da ev¹⁴⁵ ve Sitti Hatun'un azatlısı Hurşit bint. Abdullah İmareti Kaplıca'da ev ve 600 dirhem¹⁴⁶ vakfetmiştir. Ulaşılan bilgiler neticesinde, Kaplıca mevkiinde oturan kişilerin *Kaplıcalı* şeklinde anıldığı ve Kaplıca'da oturan kimselerden bazıları'nın vakıf kurmuş olup içlerinde kadın vâkıfların bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁷

Sonuç olarak, külliye'nin kuruluş yeri olan Çekirge semtinin Bursa nezdindeki önemi pekişmiş olmaktadır. Günümüzde Bursa denildiğinde akla ilk gelen, tarihî yapılarının zenginliğiyle beraber kültür ve kaplıca turizmi olup bu yönüyle Çekirge semti, halen önemli konumunu korumaktadır.¹⁴⁸

II. KÜLLİYE'NİN KURULUŞU VE İNŞASI

Sultan I. Murad Hudâvendigâr Külliyesi'nin ne zaman inşa edildiğini belirten bir kitâbesine veya külliye'nin inşa tarihini ihtiva eden kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Külliye'nin bânîsi I. Murad'ın hayatı ve tarihî rivayetlerden hareketle padişahın oğulları için gerçekleştirdiği sünnet töreni akabinde Bursa'da kendi adına Sultan Külliyesi olarak bir imaret ve medrese inşasına başlandığı tahmin edilmektedir. Bu durumda yapının 1366-1385 yılları arasında inşa edildiğini söylemek mümkündür. Binanın yapımıyla ilgili Neşrî, Biga'nın fethi ve Sırp Sındığı zaferini takip eden yıllarda yapının inşa edildiğini

¹⁴² BŞS, A 35, 545b.

¹⁴³ BŞS, A 33, 272b.

¹⁴⁴ BŞS, A 195, 101a.

¹⁴⁵ BŞS, A 41, 156b. Gazi Hudâvendigâr Mahallesi'nde Merhûme Mihriban binti el-Hâc Sinan isimli kadının, evini iki hatm-i şerîf tilavet etmek üzere vakfeylemiştir. BŞS, A 153, 25b.

¹⁴⁶ BŞS, A 20, 348a.

¹⁴⁷ BŞS, B 240, 25b.

¹⁴⁸ Ertuğrul Seyhan, "Bursa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/451.

eserinde řu ifadeyle kaydetmektedir: “Kendüye Bursa Hisarı’nda Saray kapusunda bir câmi‘ yaptı ve Kaplucada bir i‘mâret üzerinde bir medrese yaptı”.¹⁴⁹

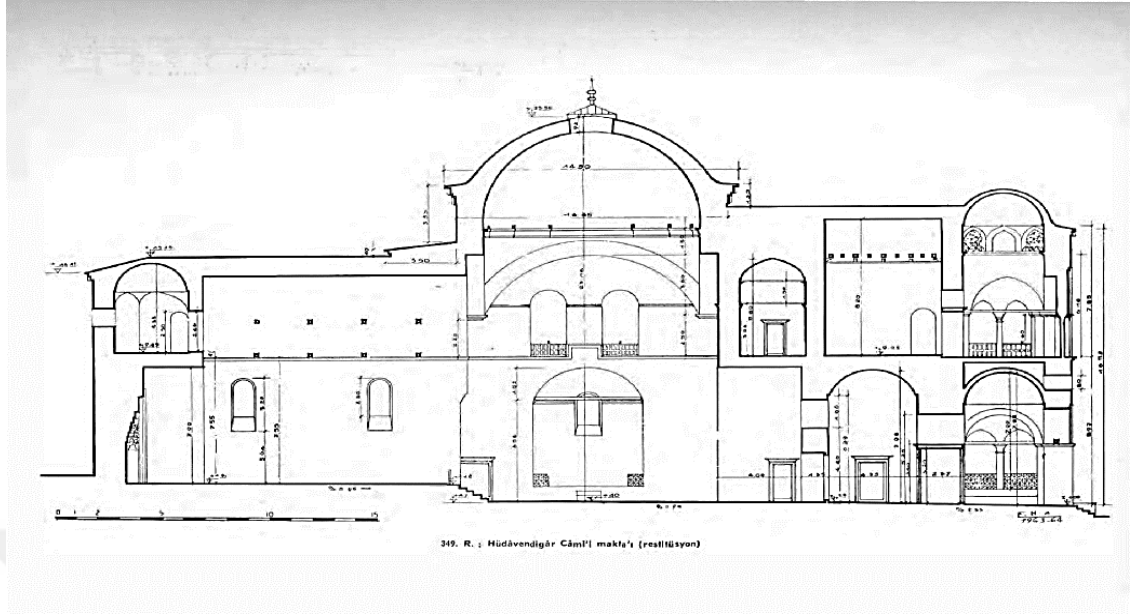
Osmanlı mimârîsinin benzersiz eseri olan cami ve medresenin birleştirildiği özgün yapı külliyesinin ana unsurudur. Tabhaneli cami ve üst katında medrese tamamlandıktan sonra yanına büyük bir imaret inşa edilmiş, ardından da hamam ve çeşme ilave edilerek külliye oluşturulmuştur.¹⁵⁰

Bursa’da kurulan ikinci sultan külliyesi olan Bursa Hudâvendigâr Külliyesi, inşa biçimi itibariyle Osmanlı dönemi karşımıza çıkan tabhaneli cami ve medresenin birleştirildiği ilk ve tek yapıdır. Üç önemli özellik olarak alta katta mescit işlevli büyük mihrablı iç kısım, yanlarında tabhane kısımlarında misafirlerin konakladığı bölümler ve üst katında da medrese zikredilebilir. Dolayısıyla Bursa Hudâvendigâr Külliyesi’nde bu üç önemli fonksiyonu iki katta birleştirdiği eşsiz tasarımıyla bütün bir bina olarak inşa edilmiştir.

¹⁴⁹ Saray kapısındaki cami, Hisar’ın içinde yer alan Şehâdet Camisi’dir. Şehâdet Camii ile ilgili Neşrî, Gazi I. Murad’ın bir gün imama namaz kılacağında üç kere tekbir getirmediğçe Kâbe’yi göremediği serzenişini anlattığını nakleder. İmam ağlamaya başlar, zira I. Murad, bir kere tekbir getirince Kâbe’yi göremediğine serzenişinin sebebi meğher herkesin Kâbe’yi bir tekbirle gördüğünü sanarak kendi haline üzölmesi olduğunu farkeder. Bkz. M. Neşrî, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), 128-129; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimârîsinin İlk Devri 650-805 (1230-1402)*, 1. Cilt, İstanbul Fetih Cem’iyeti İstanbul Enstitüsü No:57 (İstanbul: Bahâ Matbaası, 1966), 231.

¹⁵⁰ Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, haz. Neslihan Er- Hamit Er- Aykut Kazancıgil (Paris: 1958, İstanbul: Seçil Ofset, 2010), 51-63.

Şekil 2: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi (Cami ve Medrese) Planı¹⁵¹

Osmanlı külliyesi üzerine araştırma yapan Gönül Cantay, Bursa Hudâvendigâr Külliyesi'nin bulunduğu yerin fizikî coğrafyasını göz önüne alarak caminin üst katındaki medrese ölçülerinde bir alanın, cami çevresinde yetersiz olması nedeniyle iki katlı bir yapının tercih edildiği görüşündedir. Buna göre padişah isteğiyle mimarın bu şekilde bir plan oluşturması mümkün görünmektedir.¹⁵²

III. VÂKIF VE ŞARTLARI

Bir vakfın kurucusu (vâkıf) tarafından düzenlenen vakfın işleyiş usulünü belirten tarihî belgeye vakfiye (vakıfnâme) adı verilir.¹⁵³ Vakfiyeler resmî bir belge hüviyetinde olup içeriğinde yer verilen sosyal tarih, kültür ve ekonomi tarihiyle ilgili zengin bilgiler sunması bakımından değerli kaynaklardır. Özellikle mescid, medrese, hankâh, darüşşifâ ve kervansaray gibi yapılar için düzenlenmiş vakfiyeler eğitim, sanat, tıp ve mimârî tarihi

¹⁵¹ Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinin İlk Devri 650-805 (1230-1402)*, 237.

¹⁵² Osmanlı Beyliği'nin gelişmeye başladığı 14. Yüzyılın ikinci yarısından sonra, Karamanoğulları Karaman'daki II. İbrahim Bey Külliyesi (836/1432-1433) iki katlı bir tasarımla altta medrese ve üstte mescit, imaret ve tabhane şeklinde bir formla birleşik fonksiyonlu bir külliye olarak inşa etmişlerdir. Bkz. Gönül Cantay, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2002), 32-33.

¹⁵³ Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılâh ve Tâbirler* (Ankara: Doğu Matbaası, 1966), 57.

araştırmalarında diğer kaynaklarda rastlanmayan bilgilerle İslâm medeniyeti tarihine dair kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Vakfiyelerde tesis edilen vakfın nasıl idare edilip yönetileceği, vakfedilen bir malın hangi hayır işleri için kullanılacağı (hayrat), nerede ne şekilde bir harcama yapılacağı, kimlerin çalışacağı ve ödenecek maaş miktarları, harcamaların hangi gelirler yoluyla (akarat) karşılanacağı ve vakıftan kimlerin hangi esaslarla yararlanacağı gibi vakfın şartları detaylı bir şekilde belirlenmiştir. Başlangıçta vakfiyenin şartları sözlü olarak yapılmasına karşın çıkan bazı aksaklıklar yüzünden düzenlenen vakfiyeler yazı yoluyla kayda alınmıştır. Vakfiyelerin yazılarak düzenlenmesi ihtiyacı zamanla günümüze ulaşır ortaya çıkarılmasında etkili olmuştur. 13. yüzyıla kadar Arapça kaleme alınan vakfiyeler, 13. ve 14. yüzyıllarda Arapçanın yanı sıra Moğolca, Farsça ve Türkçenin de kullanıldığı bir biçime dönüşmüştür. 16. yüzyıl itibarıyla vakfiyeler Osmanlı coğrafyasında Türkçe ve İran coğrafyasında Farsça giderek yaygın bir kullanıma kavuşmuştur.¹⁵⁴

Vakfiyeler tanzim edildikleri devrin tarihine ışık tutmakla beraber bilhassa Beyler¹⁵⁵, Sultanlar ve Padişah ailesi¹⁵⁶ ile dönemin ileri gelenlerinin hayatları ve icraatları hakkında bilgi içermesi bakımından önem arz etmektedir.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Osman Gazi Özgüdenli, “Vakfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/465-467.

¹⁵⁵ Kastamonu Beyi Muhyiddin Mehmed’in kızı Hanzâde Hatun’un vakıfları arasında Kükürtlü Hamamı’na bitişik içinde sıcak suyu bulunan bir hücre ve soğuk su akan hücreleri olan bir hamamı da kadınlara mahsus olarak vakfetmişti. Ayrıca vakfiyesinde belirtildiğine göre Kükürtlü Hamamı gelirinden medresesi ve Çekirge’de inşa ettirdiği mescit için gelir tayin etmişti. Hançerli Fatma Sultan olarak bilinen Hanzâde Hatun’u medresesi Musa Baba Kabri civarındadır. Medresesi için bkz. Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 173-176.

¹⁵⁶ Örneğin Bursa Şer’iyye Sicilleri’nde yer alan bir kayda göre Sultan I. Murad’ın karısı Gülçiçek Hatun, Kavak köyünü içindeki hayvanlarla birlikte vakfetmişti. Yine aynı belgede belirtildiğine göre Gülçiçek Hatun’un Hisar kalesi içinde bir zâviye, 2 el değirmeni, üzüm bağı, 3 su kaynağı ve 2 mezra da vakıfları arasındadır. *BŞS*, A 25, 239a.

¹⁵⁷ Mehmet Şeker, “Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 18/1 (Haziran 1993), 6.

İslâm topraklarında müslümanlar arasında yardımlaşmanın ve dayanışmanın en güzel ifadesi tesis edilen vakıflardır. Bundan dolayıdır ki vakfiye metinlerinde hayra teşvik eden ayetlere sıklıkla yer verilmiştir.¹⁵⁸

VI. KÜLLİYENİN BİRİMLERİ

A. Cami

Osmanlı Devleti'nde kurulan yeni yerleşim merkezlerinin çekirdeği camidir. Tarih içerisinde fertlerin ihtiyaçları gözetilerek bir araya getirilen yapı topluluğu olan külliyelerin merkezi yine cami olmuştur. Cami, bir insanın hayat bulması, bir şehrin ruh kazanması ve bir medeniyetin ortaya çıkmasıdır. Fatih Sultan Mehmed: “Hüner bir şehir bünyâd etmektir /Reâyâ kalbin âbâd etmektir.” beytiyle bir şehir kurmaktaki asıl marifetin o şehirde yaşayanların kalbini kazanmak olduğu gerçeğini dile getirmiştir.

Erken Dönem Osmanlı yapılarını inceleyen araştırmacıların, cami olarak nitelenen yapılarla ilgili farklı görüşleriyle karşılaşmıştır. Bu bağlamda Sedat Emir, Erken Osmanlı mimârî yapılarını incelemiş ve eserinde ele aldığı öncü yapıları detaylı bir tasnife tabi tutmuştur. Eserinde bu yapıları çok işlevli yapılar şeklinde nitellemektedir.¹⁵⁹ Semavi Eyice'nin de ifadesiyle misafirhane olarak adlandırılan tabhane¹⁶⁰ kısmı camiyle birlikte ele alındığı için Gazi 1. Murad Hudâvendigâr Camii Zâviyeli-Camiler tipolojisi içerisinde değerlendirilebilir. Sedat Çetintaş ise Osmanlı mimârî tarihinde Zâviye, Cami ve Medrese tiplerini inceleyerek I. Murad Hudâvendigâr Camii de dahil olmak üzere Bursa'nın fethi sonrasında Bursa tipi adı da verilebilen 15. yüzyılda inşa edilen birçok yapının cami olarak değil, ayrı ayrı sosyal hizmetler için yapılmış sivil mimârî eserleri olduğunu ileri

¹⁵⁸ Osman Gazi Özgüdenli, “Vakfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/466.

¹⁵⁹ Sedat Emir eserinde detaylı bir yapı analizine yer verdiği, I. Murad tarafından yaptırıldığı söylenen Yenişehir'deki Pustınpuş Zâviyesi'nin bânîsinin Sultan Orhan olduğunu tespit etmiştir. Bkz. Sedat Emir, *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler II* (İzmir: Akademi Kitabevi, 1994).

¹⁶⁰ Bursa'da Orhan, Hudâvendigâr, Yıldırım, Çelebi Sultan Mehmed, II. Murad, Ebu İshak, Ali Paşa, Rüstem Paşa, Molla Fenarî, İsa Bey, Demirtaş Bey, Hamza Bey, Umur Bey, Akbıyık, Veliyyüddinzâde Ahmed Paşa tabhane (hastahane yerine kış evleri) tesis etmişlerdir. Hasta ve hâlsiz olan kimseler buralarda istirahat ederlerdi. Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 4/251.

sürmektedir. Çetintaş, Çekirge semtindeki I. Murad Hudâvendigâr Camii hakkında, cami kitâbesinin olmadığı ve halen mevcut kitâbenin tamir işlemi ardından 20. yüzyıla ait olduğundan hareketle bu yapıların erken dönemde imaret kavramıyla ifade ediliyor olmasını delil göstermektedir.¹⁶¹ Söz konusu Erken Dönem Osmanlı yapıları kitâbelerinde de cami yerine *imâret-i şerîfe* gibi kavramların kullanılıyor olması dikkat çekicidir. Hudâvendigâr Külliyesi vakfiyesinde de *Kapluca İmâreti* şeklinde nitelendirildiği görülmektedir.¹⁶² Öyle anlaşıyor ki Erken Dönem Osmanlı Mimârî'sinde İmaret olarak sosyal hizmetler bağlamında ihtiyaç doğrultusunda şehrin imarında karşılaşılan külliye dediğimiz yapıların çekirdeği, tarihsel süreç içerisinde cami olarak adlandırılmıştır.

Hudâvendigâr Külliyesi'nin tesis edildiği mevki ele alındığında yapıldığı yıllarda şehre uzak bir konumun tercih edilmesinin, külliyenin bir ibadet yeri olmasının dışında başka fonksiyonlara da sahip olarak inşa edildiği fikrini akla getirmektedir.¹⁶³

Sultan 1. Murad Hudâvendigâr Camii fizikî yapısı bakımından üst katında yer alan medresesiyle cami ve medresenin birlikte inşa edildiği görülmektedir. Hudâvendigâr Külliyesi'nin en önemli yapısı camidir. Hudâvendigâr Camii ve üst katında yer alan Medresesi, bir tabhaneli cami ve bir medresenin tek bir kitle halinde kaynaştırılması şeklinde alışılmamış bir uygulamayla ortaya konulmuştur.¹⁶⁴ Burada mimarın mükemmel bir usta olduğu ve farklı bir dış cephe yapma isteği düşünülebilir. Ancak bu biçimde bir yapıya mimarın niçin ihtiyaç duyduğuna dair somut bir bilgiye ulaşılamamaktadır.¹⁶⁵

¹⁶¹ “Bursa’da Çekirgedeki Hüdavendigâr camiinin inşa kitabesi yoktur mevcut olan 20. asır başındaki tamire aittir. Eskiden de bahsetmez, vakfiyyesini görmedim.” Bkz. Sedat Çetintaş, *Yeşil Cami ve Benzerleri Cami Değildir* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1958), 2-4.

¹⁶² “Sultan I. Murad Vakfiyesi” için bkz. BOA, EV. VKF, No.19, Gömlek No.5.

¹⁶³ Eyice, “Hudâvendigâr Külliyesi”, 18/290-295.

¹⁶⁴ Alt kattaki tabhaneli cami şemasına, İznik’teki Nilüfer Hatun İmâreti’nde kubbeli kapalı avlu ve dikdörtgen namaz mekânı birleşimiyle karşılaştırılır. Bkz. Eyice, “Hudâvendigâr Külliyesi”, 18/293.

¹⁶⁵ Eyice, “Hudâvendigâr Külliyesi”, 18/293.

Bursa'dan geçen ve şehirden övgüyle bahseden seyyahlar aynı zamanda Hudâvendigâr Camii'nden de bahsetmektedirler.¹⁶⁶ Lâmiî Çelebi'nin *Şehrengîz-i Burusa* adlı eserinde tasvir edilen mekânlar içerisinde Sultan I. Murad Camii ve Türbesi de zikredilmektedir.¹⁶⁷

Caminin girişinde sağ ve sol kısımda olmak üzere iki adet devşirme sütun bulunmaktadır. Caminin giriş kapısının üst kısmında kitâbe metni, mermer taş üzerine işlemeli hüsn-i hat sanatı kullanılarak talik yazısıyla dört satır şeklinde yer alır. Kitâbe çevresi motifli olup yazının üst kısmında tuğra kullanılmıştır. Kitâbeyi oluşturan dört satırın altında kitâbenin tarihi mevcuttur.

Şekil 3: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi Cami Kitâbesi

Cami kitâbesinin orijinali günümüze ulaşamamıştır. Ancak Sultan Abdülhamid Han döneminde gerçekleştirilen onarımın kitâbesi bulunmaktadır. Kitâbenin metninin transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir:

¹⁶⁶ Fahri Yıldırım, *14.Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013).

¹⁶⁷ “Şehâdet şâhı hod gâzî hudâvend / Ki şâh-ı neslin itsün Hak berumend / Varup seyr eyle hurrem cami'ini / Sipîhr-âsâ mükerrrem cami'ini / Şehâdet birle meşhûd-ı cihândur / Bugün kabri metâf-ı ins ü cândur” mısralarıyla I. Murad Cami ve Türbesi'nden övgüyle bahsetmektedir. Detaylı bilgi için bkz. M. Murat Yurtsever, “Lâmi'î Çelebi'nin “Bursa Şehrengîzi”nde Mekân Tasvirleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2/1 (Ocak 1987), 250.

“Zînet-bahş-ı makâm-ı akdes-i hilâfet-i seniyye es-Sultân ibnû’s-Sultân es-Sultân el-Gâzî Abdü’l-Hamîd Hân -halledê’llâhu saltanatehû ilâ âhiri’d-devrân- Efendimiz hazretleri meâsir-i celîle-i hilâfet-i penâhîlerine zamîme olmak üzre ecdâd-ı ‘izâm-ı hümâyûnlarından cennet-mekân Hudâvendigâr Gâzî hazretlerinin işbu câmi’-i şerîflerini tecdîden ihyâ ve inşâ buyurmuşlardır. 18 Cemâziyü’l-âhir sene 1322.”

(Yüce hilâfet makâmının süsünü ve güzelliğini artıran sultan oğlu sultan Sultan Gazi Abdülhamid Hân hazretleri -Allah onun saltanatını kıyamete kadar daim eylesin- yaptırdığı birbirinden güzel eserlere ilave olarak değerli dedelerinden -mekânı cennet olsun- Sultan Hudâvendigâr hazretlerinin işte bu şerefli camiini yenileyerek inşâ buyurmuşlardır. Milâdî 30 Ağustos 1904)

Caminin fizikî yapısında mihrabın güney duvarından dışa taşkın vaziyette beş köşeli bir şekilde yer alması, dönemindeki yapılara göre farklı bir özellik taşımaktadır. Ayrıca cami içinden bakıldığında dikdörtgen planlı olan mihrap, özgün haliyle günümüze ulaşmış durumdadır.

Acemler mevkiine yakın Abdal Köprüsü’nün Hudâvendigâr Camii hizasında bulunduğu görülmektedir. Bu köprünün yapımını Niyazi Mısırî teşvik etmiş, üç yılda sarf olunan 5 bin kuruşla 1679 senesinden önce yapılmıştır.¹⁶⁸

Bursa Hudâvendigâr Camii’nin tamir kayıtları incelendiğinde, şer’î mahkeme kararlarında sık sık lodos tahribatı yüzünden genel anlamda zarar gören Bursa camilerinin onarıldıkları kayıtlara yansımaktadır. Yangınlar genelde güz mevsiminde veya kışa rastlamaktadır. Yangınların daha seyrek olarak yaza denk geldiği, bunun sebebinin ise doğu rüzgârlarının etkisiyle olduğu düşünülmektedir.¹⁶⁹ Kayıtlara yansıyan bir yangında (924/1518-1519) Kaplıca’da ases¹⁷⁰ olan Hasan b. Yusuf’dan bahsedilmektedir. Belge içeriğinde çıkan yangından dolayı aseslerden şüphelenildiği belirtilmektedir.¹⁷¹

¹⁶⁸ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 1/1.

¹⁶⁹ Kâzım Baykal, *Tarihte Bursa Yangınları* (Bursa: Bursa Erkek Lisesi, 1948), 4-9.

¹⁷⁰ Ases, Osmanlı Devleti’nde Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından önceki güvenlik görevlisine denilmektedir. TDK, Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*, Erişim 27 Mayıs 2024, <https://sozluk.gov.tr/>

¹⁷¹ BŞS, A 25/48.

Külliyenin bulunduğu semt olan Kaplıca'daki bu yangının yol açtığı tahribâta dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

1854 yılında ise Bursa'da büyük bir deprem meydana gelmiştir. İçinde Bursa Hudâvendigâr Camii'nin de olduğu birçok tarihî yapı zarar görmüştür.¹⁷² Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgede Bursa'da depremten (1274/1857-1858) zarar gören cami, medrese, imaret gibi hayrâtların tamir masraflarının Hudâvendigâr Gazi Vakfı'dan karşılandığı kaydedilmektedir.¹⁷³

Bursa ziyaretinde Hüseyin Vassaf, cami için “Kürre-i arzda bunun bir misline tesadüf olunmaz.” övgüsünde bulunur. Hudâvendigâr Camii'nin içinde antika keçelerden ve Farsça tefsirli kebîr bir mushafın olduğundan bahseder. Caminin önündeki emsalsiz şadırvanın güzelliğinden ve beraberinde bir musluktan sıcak, bir musluktan soğuk su şeklinde yaz-kış istifade edildiğinden söz etmektedir.¹⁷⁴

27 Muharrem 1272 / 9 Ekim 1855 tarihindeki gerçekleştirilen keşif kaydına göre caminin dış duvar ve saçaklarının onarımı için 6.135 kuruş masraf tespiti yapılmıştır. Minaresinin tamamı veya bir kısmı hasar almıştır.¹⁷⁵

B. Medrese

Medrese, “ders görülen ve öğretim yapılan yer” anlamına gelmektedir.¹⁷⁶ Günümüzün ilkokulları olan sıbyân mekteplerinden sonra orta ve yüksek öğretim kurumları durumundaki üst düzey tahsilin görüldüğü yerler medreselerdir.¹⁷⁷ Bursa Hudâvendigâr

¹⁷² Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları* (Bursa: Aysan Matbaası, 1950), 37.

¹⁷³ BOA, A.AMD., No.84, Gömlek No.21.

¹⁷⁴ Hüseyin Vassaf, *Bursa Hatırası*, haz. Mustafa Kara & Bilal Kemikli (Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2010), 30.

¹⁷⁵ Neslihan Özaydın, *Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 116-117.

¹⁷⁶ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 2/436.

¹⁷⁷ Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 25.

Medresesi'nin ismi, kaynaklarda Sultan Murad Hudâvendigâr olarak da zikredilmektedir.¹⁷⁸

Bursa medreseleri fizikî bölümleri temel alınarak incelendiğinde genelde açık avlulu medrese tipolojisinde inşa edilmişlerdir. Bu bağlamda Hudâvendigâr Medresesi, Hudâvendigâr Camii'nin üst katında yer alması bakımından özgün yapısıyla farklılık arz etmektedir. Medreselerde öğrencilerle vâkıfın belirlediği şartlarda bazı görevlilerin kalmasına imkân sağlayan hücreler bulunmaktadır. Selâtin medreselerde, her hücrede bir talebenin kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁹

Bursa mahkeme sicillerinde geçen bir kayıta, günümüze intikal edememiş bulunan bir muallimhane ve bir de dinlenme yeri olarak tabhanenin bulunduğu bilgisine rastlanmaktadır.¹⁸⁰

Bursa'daki mektepler zikredilirken Çekirge semtinde de bir mektebin olduğu bilinmektedir.¹⁸¹ 1934 yılı başlarında Bursa'da açık olan mektepler sıralanırken Çekirge'de mektep müdürü Ertuğrul Bey'in idaresinde altı muallimin ders verdiği 195 öğrencili bir mektepten bahsedilmektedir.¹⁸²

C. İmaret

Osmanlıca belgelerde imaret veya imarethane olarak geçen imaret kavramının kelime anlamı “imar edilmiş, inşa edilmiş” demektir. Bazı vesikalarda cami, medrese, aşevi, darüşşifâ, kervansaray, muvakkithâne, türbe gibi binalardan oluşan külliye dediğimiz yapı topluluğunun tamamı için kullanıldığı gibi bu yapılardan sadece aşevi/aşhâne için imaret kavramı kullanılmıştır. Erken dönem Osmanlı mimârîsinde Anadolu ve Rumeli'deki birçok mimârî eserlerin kitâbelerinde imaret kavramı zikredilmektedir. Bazı kaynaklarda ise imaret kelimesiyle doğrudan aşevi kastedilmiştir. Mühimme defterlerindeki kayıtlarda ise bazı yerlerde imaret kelimesiyle külliye kavramı

¹⁷⁸ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 3/208.

¹⁷⁹ Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, 29.

¹⁸⁰ BŞS, B 31, 64b.

¹⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 3/320.

¹⁸² Sedat Ataman, *Bursa Mali Yıl 934 Yıllığı* (Bursa: Bursa Belediyesi Neşriyatı, 1934), 18.

kastedilirken, bazı yerlerde ise aşevi yerine imaret kelimesi zikredilir. Dolayısıyla kaynaklarda her iki anlamda da imaret kelimesinin kullanıldığını söylemek mümkündür.¹⁸³

Schilberger, Bursa şehrinde 200.000 ev ile farklı din mensuplarını da ihtiva etmek üzere tüm fakirlere açık olan sekiz imaretin bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁴

Şekil 4: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi İmaret Kitâbesi

Bursa Hudâvendigâr İmareti'nde bulunan kitâbenin transkripsiyonu ve tercümesi şöyledir:

“Emîru’l-mü’minîn imâmü’l-müslimîn halîfe-i rasûl-i rabbü’l-âlemîn Şevketlü Kudretlü Gâzî Sultân Abdü’l-Hamî Hân-ı Sânî -halledelâhu hilâfete-hu ve saltanate-hu- Efendimiz hazretleri ecdâd-ı me’âlî-nijâd-i hümâyûnlardan cennet-mekân Hudâvendigâr Gâzî hazretlerinin cümle-i müberrât-ı seniyyelerinden olan işbu imâreti tecdîden inşâ buyurmuşlardır. Fî 12 Receb 1324/19 Ağustos 1322.”

(Müminlerin emîri, Müslümanların imamı, âlemlerin elçisinin halifesi, şevket ve kudret sahibi Gazi Sultan İkinci Abdülhamid Hân -Allah onun hilafetini ve

¹⁸³ Zeynep Tarım Ertuğ, “İmaret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/219-220.

¹⁸⁴ Halil İnalçık, “Bursa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/445-449.

saltanatını daim eylesin- Efendimiz hazretlerinin yüksek yaradılışı dedelerinden - mekânı cennet olsun- Gazi Hudâvendigâr hazretlerinin yaptığı hayır eserlerinden işte bu imareti yenileyerek inşa etmişlerdir. 19 Ağustos 1322/1 Eylül 1906.

D. Hamam

Osmanlı Devleti kurulmadan önce milâdî 96 yıllarında Hisar merkezli Bursa şehrinde Çekirge’de bir hamamın varlığı bilinmektedir. Dönemin valisi genç Plin, İmparator Trajan’ın izniyle hamamın tamiratını yaptırmıştı. Ayrıca Eski Roma İmparatoru Jüstinyen zamanında (M. 525-565) Çekirge Hamamları yeniden imar edilmiş ve saraylar yapılmıştır. Kâzım Baykal’ın belirttiğine göre bir rivayette bahsedilen saraylar Bursa Hudâvendigâr Camii’nin yerindeydi.¹⁸⁵

Kazım Baykal’ın naklettiğine göre Bursa’nın Osmanlı öncesi tarihi dönemine dair iki önemli vesika vardır ve bunlardan birisi (Lettres de Pline) sadece Çekirge hamamlarına mahsus olarak kaleme alınmıştır. Diğer vesika ise Bursa’da Yahudilerin tarihi durumunu ele almaktadır.¹⁸⁶ Bu bilgilerden hareketle külliyein kurulduğu Çekirge mevkiinde hamamların varlığının oldukça eskilere dayandığını ve caminin yerinde Bizans döneminden kalma yapı topluluğunun mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

Tabii sıcak su (termal) kaynakları üzerine tesis edilmiş hamama kaplıca/ılıca denilir. Kaplıcalar, halk arasında kaynarca, ısı su gibi isimlerle de bilinmektedir. Anadolu coğrafyasındaki birçok yer ismi, o yerde veya yakınında bulunan termal su kaynaklarına eski dönemlerde verilen yer adlarıyla karşımıza çıkmaktadır.¹⁸⁷ Murad Hudâvendigâr Külliyesi’nin kurulduğu yer olan Çekirge semtine de (vakfiyede ismi geçtiği üzere) sıcak

¹⁸⁵ Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları* (Bursa: Aysan Matbaası, 1950), 8.

¹⁸⁶ Öyle anlaşıyor ki Çekirge Romalılar devrinde hamamları sebebiyle küçük bir kasabacık halinde ve tek kalmıştır. (Plin’in Mektupları-Les Lettres de Plin le Jeune Envires du Panegirique du Trajan P.288 XXXIV.) Bkz. Kâzım Baykal, *Tarihte Bursa Yangınları* (Bursa: Bursa Erkek Lisesi, 1948), 4,9.

¹⁸⁷ Enis Karakaya, “Kaplıca”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/351.

su kaynaklarının bol olması dolayısıyla bulunduğu yerin adıyla Kapluca İmareti denilmiştir.¹⁸⁸

Bursa'nın fethinden sonra Çekirge'de şifalı ve kutsal kabul edilen büyük iki kubbeli bir hamamın parasız yıkanılmak üzere yapıldığı bilinmektedir. Buna ilave olarak Kükürtlü Kaplıcası olarak bilinen hamamın erkekler kısmını 1389'dan önce I. Murad Hudâvendigâr, ücretsiz olarak yıkanılması için hayrât olarak halkın kullanımına açık bir şekilde yaptırmıştır.¹⁸⁹

1417 yılında Bursa'da büyük bir deprem olmuştur. Derecesi tespit edilememiş bu deprem nedeniyle Bursa'da birçok ev ve hamamın yıkıldığı bilinmektedir.¹⁹⁰ Yıkılan hamamların hangileri olduğu ile ilgili malumatımız bulunmamaktadır.

Külliyenin bir birimi olarak Hudâvendigâr Camii yanında Girçık/Cıkcık Hamamı yer almaktadır. Halk arasında Bekârlar Hamamı olarak da bilinmektedir. Bu hamamın 14. yüzyılın sonlarına doğru yapıldığı düşünülmektedir. Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre doğusunda yer alan Hudâvendigâr Camii ile aynı dönemde inşa edilmiştir. Ayverdi'nin ifadesiyle “gusûlhane hüviyetindedir.”¹⁹¹ Hamamın içerisinde 15 adet oda yer almaktadır.

1118/1706 yılına ait bir arşiv belgesinden Hudâvendigâr İmareti'ne, Girçık/Cıkcık Hamamı'na ve Eski Kaplıca'ya aynı sıcak suyun aktığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu sıcak suyun vakıf sınırları içerisinde vakfa ait olduğu belirtilmektedir.¹⁹²

¹⁸⁸ Sultan I. Murad Vakfiyesi, *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı*, İstanbul Kitaplığı Bölümü, Muallim Cevdet, Fermanlar, No: 7.

¹⁸⁹ Baykal, *Bursa ve Anıtları*, 30-33.

¹⁹⁰ Baykal, *Tarihte Bursa Yangınları*, 12.

¹⁹¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinin İlk Devri 650-805 (1230-1402)*, 1. Cilt, İstanbul Fetih Cem'iyeti İstanbul Enstitüsü No:57 (İstanbul: Bahâ Matbaası, 1966), 260-261.

¹⁹² BOA, C.EV., No.254, Gömlek No.12990.

Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olup 1976 yılında bir gazete haberine göre yeniden inşa edilmek için bir kısmı yıkılmıştır. Onarım ve çevre düzenlemesi yapılarak günümüze gelmiştir.¹⁹³

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1983 yılında yayınlanmış olan Vakıf Abideleri ve Eski Eserler kitabında yer alan bilgilere göre Girçık/Cıkcık Hamamı ön giriş kısmı yakın bir zaman önce yıkılmış, sıcaklık bölümü ve yanında hela kısmıyla güneyde iki hücresi ayakta kalmıştır. Güney yönündeki iki hücreden birisinde (1,35x5,12 metre iç ölçüsünde) devamlı akan sıcak suyuyla halkın ücretsiz yıkanma imkânı bulunmaktadır. Aynı ölçülerdeki diğer hücrenin o günkü şartlarda (1983) depo olarak kullanıldığı bilinmektedir.¹⁹⁴

Süheyl Ünver, Bursa ziyaretlerinde izlenimlerini resim yoluyla çizimlerini de ilave ederek kaleme aldığı notları önemli tarihi veriler sunmaktadır. Bursa Defterleri'nden birinde Hudâvendigâr Camii'nin tuvaletlerini resmederek temizliğinden övgüyle şu şekilde bahsetmektedir:

“Bursa’da geçen ve geçmeyen zimamdarlar müstesna her yer ve her şey güzel. Ne ümid edersiniz. Şu: Çekirge Hudâvendigâr Câmii halâsı bile. Bakın, görün. Ne pitoresk!¹⁹⁵ XI asırdır Kademhâne! Bir hamam kadar geniş ve ferah. Üstelik temiz ve kokusuz! İkinci Murad asrında Hocazade böyle birisinin kandil ışığında sabahlara kadar derse hazırlık yapmış. Zîrâ zengin ve bu sebeble hasis babası okumasın diye para vermezmiş. O da buna rağmen Dünyanın namlı âlimi olmuş. 2.8.1955.”¹⁹⁶

¹⁹³ Kaplanoğlu, Semavi Eyice'nin hamamın gusülhane olduğunu belirttiğini makalesinde sehven yazmış olmalıdır. Zira gusülhane olduğu fikri E. H. Ayverdi'ye aittir. Raif Kaplanoğlu, “Sultan Murat Hudavendigâr'ın Çekirge'si”, *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012), 188.

¹⁹⁴ *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III (Bursa İl Merkezi)*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü (Ankara: Yenigün Matbaası, 1983), 353.

¹⁹⁵ Pitoresk kelimesi, resimsi anlamına gelmektedir. TDK, Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük. Erişim 24 Ocak 2022. <https://sozluk.gov.tr/>

¹⁹⁶ Süheyl Ünver, *Süheyl Ünver’in Bursa Defterleri*, haz. Gülbün Mesara & Mine Esiner Özen (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2011), 101. Bkz. Ekler.

Eski Kaplıca'nın bulunduğu konumda önceden bir havuzun varlığı bilinmektedir. Sultan I. Murad havuzun olduğu mevkîye üzeri kubbeli bir hamam inşa etmiştir. Texier, eserinde, şehri nice güzel eserlerle bezemiş olan I. Murad Hudâvendigâr'ın Eski Kaplıca'nın kubbesini yaptırdığını kaydeder. Anlaşıldığı üzere Eski Kaplıca bu kaplıcalardan en eski ve başlıca olan kaplıca hamamıdır.

Çekirge semtinde hamamların ve kaplıcaların sularının kaynağı aynı sudur. Bir havuzun içine gayet bol olan kaynak suyu akar. Kaplıca suyunun çeşitli hastalıklara şifası olduğu bilinmektedir.¹⁹⁷ M. Emiri, Bursa Kaplıcaları isimli eserinde Çekirge semtindeki kaplıcaları sıhhi özellikleriyle ele almaktadır.¹⁹⁸ Dr. Bernard rahatsızlığı nedeniyle Bursa'ya gelerek kaplıca sularıyla tedavi olmuş ve ardından kaplıcaların sularını sağlık açısından suyun sıhhi hususiyetlerini ele aldığı “Kaplıca Risalesi” adlı eserini yazmıştır.¹⁹⁹ Bilimsel yöntemlerden yararlanarak kaplıcalar üzerine kitapların yazılmış olması Bursa kaplıcalarının şöhret bulmasını ve sağlık turizmi açısından şehrin gelişimini sağlamıştır.

Bizans döneminde Çekirge'de kaplıcaların varlığı bilinmektedir. Bu bağlamda Bizans devrinden kalan yapının Eski Kaplıca olması gerekmektedir. Texier, Bizans dönemi yapısı olarak Eski Kaplıca'yı zikreder. Sanat tarihçisi Albert Gabriel ise Eski Kaplıca Hamamı üzerinde yapılacak sıva altı çalışmalarla bu eserin Bizans dönemine ait olup olmadığının bilinebileceğini dile getirmektedir.

Süheyl Ünver Bursa ziyaretinde Eski Kaplıca'nın dış kısmının görüntüsünün hoş olmadığını, buna karşın iç kısmının güzelliğinin dikkat çektiğini defterine kaydeder. Ünver, Bursa'nın önde gelen bu hamamının büyük iki kubbe, altında da büyük bir havuzu olduğunu belirterek sözlerini şöyle tamamlar: “Uludağ içinde korun ısıttığı su, taş olmuş bir arslanın ağzından daim akmada. Hüdâvendigâr vakfı. Lâkin Orhan'dan başlıyor gibi.

¹⁹⁷ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 2/54.

¹⁹⁸ M. Emiri, *Bursa Kaplıcaları* (Bursa: Kitabhâne-i Emiri, 1308 [1982]), 26-53.

¹⁹⁹ K. A. Bernard, *Bursa Banyoları “Kaplıca Risalesi”*, haz. Rıza Ruşen Yücer (İstanbul: Kenan Matbaası, 1943).

Bayezid II tamir ettirmiş. İşte Bursa emsalsiz hususiyetini bunlarla tamamlıyor. 1.7.1955”.²⁰⁰

Eski Kaplıca hamamı Sultan I. Murad döneminde 1394 yılında duvarları taş ve tuğlayla örülerek yapılmış, Sultan II. Bayezid zamanında da soğukluk kısmı ve birkaç yapı ilavesiyle varlığını sürdürmüştür. Havuza devamlı surette suyun aktığı arslanağzı denilen yapı Bizans devrinden kalma devşirme malzeme içermektedir.

E. Türbe

Bursa Hudâvendigâr Külliyesi'nin cami ve medrese yapısından sonra ikinci önemli unsuru I. Murad'ın Türbesi'dir.²⁰¹

Sultan Murad Hudâvendigâr, Kosova'da savaş meydanında şehîd edildiğinde bir nar ağacına dayanarak ruhunu teslim etmiştir. Vefatından sonra iç organları vefat ettiği yerde yani günümüzde Hudâvendigâr Meşhedi olarak bilinen Kosova'daki türbesinde medfûndur. Cesedi ise Bursa'ya nakledilerek Sultan I. Murad Hudâvendigâr Türbesi'ne getirilip defnedilmiştir. I. Murad'ın vefat ederken dayandığı nar ağacı da toprağıyla Bursa'ya getirilip anısına binaen türbesinin bahçesine dikilmiştir.

Türbenin 9 tane penceresi vardır. İç mekânında 8 tane devşirme sütun kullanılmıştır. Sandukaların tamamının üzeri örtülü olup Sultan Murad Hudâvendigâr'ın kabrinin üzerinde sarık ve puşîde bulunmaktadır. Ayrıca Sultan Murad Hudâvendigâr'ın kabrinin çevresi muhafaza demirleriyle çevrilidir.

Sultan I. Murad Türbesi'nin yanında “Çekirge Sultan” lakabı verilen bir kişinin mezarı bulunmaktadır. Semtin de adı olan Çekirge ismine ilişkin halk arasında bir deyişle padişahın baş müneccimi olduğu söylenmektedir.²⁰²

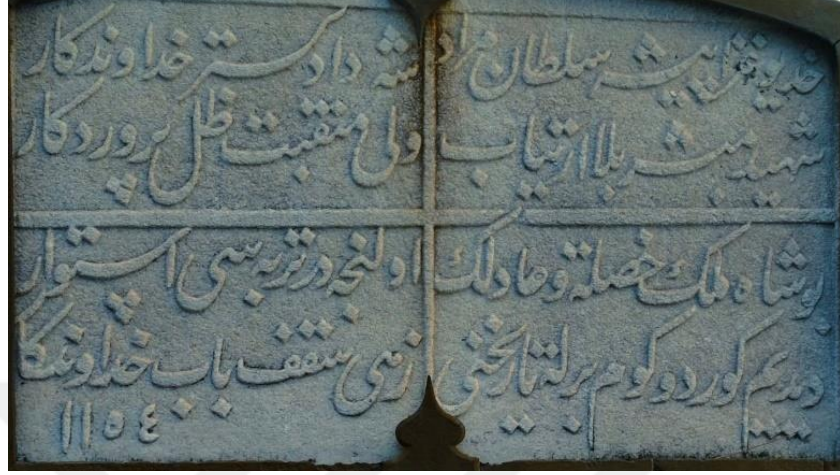
²⁰⁰ Süheyl Ünver, *Süheyl Ünver'in Bursa Defterleri*, haz. Gülbün Mesara & Mine Esiner Özen (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2011), 92-93.

²⁰¹ Eyice, “Hudâvendigâr Külliyesi”, 18/294.

²⁰² Raif Kaplanoğlu, “Sultan Murat Hudavendigâr'ın Çekirge'si”, *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012), 166.

Türbeye türbedâr tayininin ne zaman gerçekleştiği bilinmemekle beraber 19. yüzyıla ait muhasebe kayıtlarında türbedâr kadrosuna rastlanmaktadır.²⁰³

Şekil 5: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi I. Murad Hudâvendigâr Türbesi Kitâbesi

Sultan I. Murad Hudâvendigâr Türbesi'nin kitâbesi, talik yazı çeşidiyle mermer üzerine yazılmış ve demir çerçeveye muhafazalı bir şekilde türbeyi çevreleyen ihata duvarının kapısı üzerine yerleştirilmiştir. Kitâbenin transkripsiyonu ve tercümesine aşağıda yer verilmiştir:

“Hıdiv-i gazâ pîşe Sultân Murad şeh-i dâd-güster-i Hudâvendigâr
Şehîd-i mübeşşer bilâ-irtiyâb veliyy-i menkabet zill-i perverdigâr
Bu şâh-ı melek-haslet ve ‘âdilin olunca der-i türbesi üstüvar
Dedim gördüğüm birle tarihini zihi sakf-ı bâb-ı Hudâvendigâr 1154.”

(Gazâyı âdet edinmiş olan büyük yönetici Sultân Murad, sahiplik eden ve adaletini gösteren bir padişaktır. Şüphe yok onda ki şehâdeti müjdelenmiş bir kişi, menkıbeleri anlatan bir veli, terbiye edici Allah'ın bir gölgesidir o. Melek hasletli ve adaletli bu padişahın türbe kapısı yenilenip sağlamlaştırılınca tarihini bu ilaveyle şöyle söyledim. Hudâvendigâr'ın kapısının çatısı ne hoş oldu. Hicrî 1154/ Milâdî 1741)

²⁰³ BOA, EV. d., No.10591, 6b-9a.

Bursa’da medfûn padişahların türbelerini yazan Ahmed Tevhid, Hudâvendigâr I. Murad’ın türbesiyle ilgili makalesinde, içlerinde Mısır’dan Memlûk Sultanı Berkuk’un da göndermiş olduğu bazı eşyaların listesini zikretmektedir.²⁰⁴ Türbeyi ziyaret eden yabancı seyyahların gözlemlerinde ifade ettiğine göre Hudâvendigâr’ın zırhı ve şehîd edildiğinde giymiş olduğu kanlı gömleği muhafaza altındaydı.²⁰⁵

Hüseyin Vassaf, Bursa Hatırâtı’nda Bursa’da ziyaret ettiği mekânlarla ilgili gözlemlerini aktarmıştır. Hudâvendigâr türbesiyle alakalı olarak “...Ziyaretten sonra bir inşirah husule geldi. Hâkân-ı müşârunileyhin tâc-ı saadetleri, yeşil cübbeleri, seccadeleri, muharebede iktisa ettikleri zırh elyevm türbede mahfuzdur. Bir de şişe varmış. Ağzı serçe parmağı ancak girebilir derecede ufak olduğu halde derûnunda dört parmak enliğinde kalınca bir tahta üzerine yazılmış Hilve-i Saadet varmış. Türbedar yok idi. Bunları ziyaret nasip olamadı...”²⁰⁶ diyen Hüseyin Vassaf da türbede I. Murad’ın eşyalarına işaret etmiştir. Ancak günümüzde bu eşyaların nerede olduğu tespit edilememiştir.

1934 Bursa Yıllığı’nda 19 Ağustos 1320 tarihinde açılan Bursa Müzesi’nin tarih sürecinden bahsedilerek müze detaylı bir şekilde tasvir edilmektedir. 930/1524 yılında müzedeki eşyalar Yeşil’de camiye yakın bir konumdaki eski bir medreseye nakledilmiş ve bu eski medrese²⁰⁷ müzeye dönüştürülmüştür. Müzedeki büyük salonda ikinci camekân kısmında Bursa padişah türbelerinden toplanan yazılar, sanatsal açıdan kıymetli olan tezhipli ve ciltli Kur’an’lar ve eski fermanlar bulunmaktaydı.²⁰⁸ Sonuç itibariye müzedeki eserler içerisinde I. Murad Hudâvendigâr’a ait bir eşya olup olmadığı bilinmemektedir.

²⁰⁴ Ahmed Tevhid, “İlk Altı Padişahın Bursa’da Kâin Türbeleri: Hüdâvendigâr Murad Türbesi”, *TOEM* 3/17 (1328).

²⁰⁵ Semavi Eyice, “Hudâvendigâr Külliyesi”, 18/290-295.

²⁰⁶ Vassaf, *Bursa Hatırası*, 28.

²⁰⁷ Günümüzde Yeşil’de Bursa Büyükşehir Belediyesi’ne bağlı Türk-İslâm Eserleri Müzesi adıyla hizmet vermektedir.

²⁰⁸ Sedat Ataman, *Bursa Mali Yıl 934 Yıllığı* (Bursa: Bursa Belediyesi Neşriyatı, 1934), 4.

Kosova'nın Priştine iline bağlı Mazgıt köyünde bulunan I. Murad Hudâvendigâr'ın şehîd olduğu yere yaptırılan “Meşhed-i Hudâvendigâr” (Sultan Murad Hudâvendigâr Türbesi)²⁰⁹ Balkanlarda Osmanlı Devleti tarafından inşa edilen ilk eserlerdendir.

Türbenin restorasyonu Kasım 2004 yılında imzalanan protokolle Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yaptırılmıştır. Türbe ve selamlık binasının restorasyon süreci yaklaşık 8 ayda tamamlanarak türbe ziyarete açılmıştır. Proje çerçevesinde tuvaletler ve türbedar aile için de bir ev inşa edilmiştir.²¹⁰

Osmanlı döneminde, savaş meydanında şehit olan tek padişah olan Sultan Murad Hudâvendigâr, Bursa Osmangazi Belediyesi tarafından 2004 yılından itibaren gerçekleştirilen törenlerle anılmaktadır. 2008 yılından itibaren ise Sultan I. Murad Hudâvendigâr Hazretleri Anma Törenleri biri Çekirge'deki türbesinde, diğeri Kosova'da adına yaptırılan meşhedinde olmak üzere her iki kabri başında düzenlenmeye başlanmıştır. Her yıl gerçekleştirilen anma törenlerinde kabir-i şerîf ziyareti, mevlîd-i şerîf okunması, mehter takımının marşlarının dinlenmesi, pilav ikramı gibi etkinlikler geçmişten günümüze halkın yoğun katılımıyla sürdürülmektedir. Ayrıca düzenlenen bu çifte anma törenleri Bursa ve Balkanlar arasında dostluk köprüsü kurulmasını sağlamıştır.²¹¹

Priştine'deki Murad Hudâvendigâr Meşhedi ile alakalı Osmanlı Arşivi'nde birçok belge yer almaktadır. Örneğin, 1320/1902 yılına ait bir belgede, I. Murad'ın şehîd edildiği yere yapılan camiye minare inşa edildiği anlaşılmaktadır.²¹²

²⁰⁹ Kosova'daki Hudâvendigâr Meşhedi ile ilgili yapılan çalışmalar için bkz. Raif Vırmıça, *Priştine Camileri* (Prizren: Türk Demokratik Birliği Kitap Yayınları 2, 1997); Raif İvecen, “Meşhed-i Hudâvendigâr'ın 1906 Yılı Tamirâtı”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 17 (2011), 28-70; Hamza Gündoğdu, “Kosova'da Meşhed-i Hudâvendigâr ve İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Türbe Geleneği”, *Turkish Studies (Türkoloji Araştırmaları): International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/10 (2014), 615-638; Oya Şenyurt, “Kosova'da Murad Hudâvendigâr Türbesi ve Ek Yapıları”, *METU Journal of the Faculty of Architecture* 29/2 (2012), 285-311; Abdulkadir Sylka, *Osmanlı Yönetimi Öncesi ve Sonrası Kosova (Tanzimat Dönemine Kadar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

²¹⁰ <https://tdv.org/tr-TR/proje/sultan-murat-hudavendigar-turbesi-restorasyonu/>

²¹¹ İsmail Selimoğlu, “Osmangazi Belediyesi ve Balkanlar”, *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012), 321-346.

²¹² BOA, *İ.EV.*, No.31, Gömlek No.34.

Meşhed-i Hudâvendigâr'da türbedârlık vazifesini geçmişten günümüze dek üstlenen bir ailenin olduğu bilinmektedir. Meşhedin arka bahçesinde medfûn türbedârların kabirleri bulunmaktadır.

F. Çeşme

Osmanlı döneminde tamamı hayrat olarak yapılan yerleşim yerlerinde birçok çeşme bulunmaktadır. Bu çeşmeler şadırvan çeşmeleri, duvar çeşmeleri, sütun çeşmeleri gibi isimlerle anılmaktadır.²¹³

Müslümanlar namaz ibadetinin şartı olan temizlik hususunda Osmanlı döneminde de hassasiyet göstermiş ve mevcut suların hamam, şadırvan ve çeşme gibi yapılar inşa ederek istifade edilmesini sağlamışlardır. Bu bağlamda yapıların devamlılığı için su vakıflarının kurulduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.²¹⁴

Bursa su kaynakları bakımından zengin bir şehirdir. Bu hususta Evliyâ Çelebi, Bursa'da bulunan kaynak suyu ve çeşmelerinin sayılarını ve özelliklerini dile getirmektedir.²¹⁵ Şehrin sıcak su dediğimiz mineral açısından şifalı sular olan kaplıca suları olduğu gibi soğuk su kaynakları da meşhurdur. Hatta yerleşim yerlerindeki evlerde dört farklı türde suyun kullanılabildiği bilinir. Kamil Kepecioğlu'na göre Bursa'ya altmış çeşit su gelmektedir.²¹⁶

Bursa'da suların kullanımı için hayrat olarak yapılan çeşme ve şadırvan yapıları, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar artarak devam etmiştir. Öyle ki Bursa suları üzerine kaleme alınmış miyâhiyeler mevcuttur. Miyâhiye olarak isimlendirilen bu beyitlerin bazılarında suların özelliği ve iyi geldiği hastalıkların türleri gibi önemli bilgiler yer

²¹³ Semavi Eyice, "Çeşme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/227-279.

²¹⁴ Ali İhsan Karataş, "Bursa Suları ve Su Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Haziran 2008), 379-417. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/13483/162887>

²¹⁵ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Cilt-1. Kitap/ 21.

²¹⁶ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 4/177.

almaktadır.²¹⁷ 19. yüzyıl meşhur âlimlerinden Gazzîzâde Abdüllatif Efendi, eserinde Bursa sularından bahsetmektedir.²¹⁸

Sultan I. Murad Hüdavendigâr Külliyesi'nin bir ünitesi olan çeşme, caminin güneybatısı istikametinde camiye bitişik bir konumdadır. Çeşmenin kitâbesi üzerinde bulunmamaktadır. 767/1365-66 yıllarında caminin inşa edildiği göz önünde bulundurularak caminin yapıldığı tarihlerde inşa edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Kazım Baykal'a göre çeşme, görünüşüyle cami yapısının tarihî olarak eskiliğini gözler önüne sermekteydi. Sonrasında onarım çalışmasıyla bugünkü haline getirilerek varlığını sürdürmektedir. Caminin önündeki düzlük olan avlusunun ortasında yer alan şadırvan musluklarından birisinden sıcak su diğerinden soğuk su aktığı, sıcak suyun sonradan kesildiği bilinmektedir.²¹⁹

Osmanlı döneminden kalan Hudâvendigâr Çeşmesi tarihî eser olması hasebiyle bakım ve çevre düzenlemesi yapılarak Bursa Büyükşehir Belediyesi ve Buski gibi kurumların desteğiyle halen halka hizmet vermektedir.

G. Şadırvan

Bursa I. Murad Hudâvendigâr Külliyesi bünyesinde Hudâvendigâr Cami İç Şadırvanı-Dış Şadırvanı ve Girçık/Cıkcık Hamamı Şadırvanı bulunmaktadır.

Caminin iç kısmında kubbenin altında mermerden yapılmış altıgen bir şadırvan yer alır. İç şadırvanın inşasının 1363-1366 yıllarında olduğu tahmin edilmektedir. Çok derin olmayan eğimli bir yapıya sahip şadırvanın her duvarında musluk vardır. Şadırvanın ortasındaki çanak ve üzerinde bitki motiflerini andıran kabartmalarla, şadırvanın duvarlarında ise musluğu çevreleyen estetik oyma motiflerle süslüdür.

²¹⁷ Ali İhsan Karataş, *Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015), 202.

²¹⁸ Gazzîzâde Abdüllatif Efendi, *Hülâsatü'l-Vefeyât* (Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp. No: 2162), 47-51.

²¹⁹ Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları* (Bursa: Aysan Matbaası, 1950), 29.

I. Murad Hudâvendigâr Camii dışında, giriş kısmının karşısında mermerden yapılmış üzerinde kurşun kaplama kubbesiyle bir şadırvan yer almaktadır. Şadırvan ahşaptan yapılmış altı ayak üzerine oturtulmuştur. Şadırvan duvarları üzerinde geometrik kabartmalar bulunmaktadır.

1520, 1563, 1619, 1635, 1905, 1963, 1975-76 ve 1998 yıllarında onarım geçiren iç şadırvan ve dış şadırvan günümüzde kullanılır haldedir. Buna ilave olarak külliye'nin bir ünitesi olan Girçık/Cıkcık Hamamı'nın iç kısmında tuvaletlerin bulunduğu yerin ortasındaki alanda bir şadırvan karşımıza çıkmaktadır. Mermerden yapılmış sekizgen şadırvanın ayna taşlarının olduğu her yüzünde bir çeşmesi ve karşısında oturağı bulunur. 1365-1366 tarihli şadırvanın 1990 yılında onarıldığı bilinmektedir.²²⁰

²²⁰ Betül Tunaboğlu, *Bursa Merkezdeki Osmanlı Dönemine ait Şadırvan ve Çeşmelerdeki Süsleme Unsurları* (Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜLLİYENİN EKONOMİK YAPISI

I. GELİR KAYNAKLARI

Külliye kurulduğunda düzenlenen vakfiyede öncelikle çevresindeki araziler, mezralar, odunluklar vb. vakfa tahsis edilmiş, ardından da Uludağ yamaçlarına doğru Bursa ovasının bir kısmını da içine alan bölgedeki arazilerin tamamı -ev, değirmen, bağ, bahçe, büyük ve küçükbaş hayvan, halktan toplanan vergiler de dahil- vakfedilerek külliye'nin gelir cetveli oluşturulmuştur. Genel itibariyle vakfın hududunun önemli ölçüde geniş bir alanı kapsadığı görülür. Bu sınırlar içerisinde yer alıp vakfiyede ismi zikredilenler; Mudanya Kalesi ve Eğrice köyü, Ürmenos ile Gürle'de bağlar ve değirmenler, Bursa'da kadınlar ve erkekler için olmak üzere tahsis edilen iki hamam ile 19 dükkân ve bir de cariyeye İmrâ'dır.²²¹

Vakfiyede vakıf arazileri belirtilirken 17 sınır noktasından söz edilmektedir. Bunlar sırasıyla; Kestane Çukuru, Tekfur Ağılı, Kulle-i Keşiş Dağı, Belgölek Burnu, Ilıca, Söğütlüce, Nilüfer Nehri, Sarukaya, Kızılin, Güde Deresi, Uğurlu Geriş, Emir Ahur Vadisi, Kirazlı, Gökören, büyük bir akarsu, Beniyyâ, Kozluca Bağçe ve Demirkapu şeklinde kaydedilmektedir.²²²

²²¹ BOA, EV. VKF., No.19. Gömlek No.5. Vakfiyede, *İmrâ'* isimli kişinin vakıf hizmetiyle görevli olduğu belirtilmektedir. İlgili kısmın transkripsiyonu şöyledir: "...ve bir küt'a bağ ve ve bir değirmen ki Eğriceköy'de vâkı' olmuşdur bir abd-i memlûk ve ol gulâmın menkûhası vâkıf-ı mezbûrun câriyesi İmrâ' ile bile vakfeyleyüb şart etdi ki zikrolunan bağ ve değirmene hidmet edeler..." Sultan I. Murad Vakfisi Osmanlıca Tercüme Sureti. Yıldız Sarayı Kütüphanesi, No.T.6225

²²² "...ve vakfi mezbûr zikrolunan kaplıcaya nisbet olunur havâliyi vakfeyledi cem'-i hudûdî ve hukûkî ile ol havâlinün cânib-i kıblesinden haddi Kestane Çukuru demekle meşhûr mevzî'dir külliyyâ mezkûr Kestane Çukuru'nun hududu ile ve mersûm Kestane Çukuru'ndan Tekfur Ağılı demekle müsemma mevzî'a ulaşur ve Tekfur Ağılı'ndan dahi Kulle-i Keşiş Dağı demekle meşhûre ziyaretgâha ulaşur ki

Gazi Hudâvendigâr Evkâfı gelir kaynakları hakkında vakfiye, tahrir defterleri, vakfın muhasebe kayıtları ve şer'îyye sicilleri başlıca müracaat edilen arşiv vesikalarıdır. Külliye'nin ekonomik yapısı, ulaşılan veriler doğrultusunda başlıklar halinde tasnif edilmiş ve değerlendirilmiştir. Kira gelirleri, arazi gelirleri ve gelir kaynaklarının işletilmesi konuları bu bölümde ele alınmıştır.

A. KİRA GELİRLERİ

1. Dükkânlar ve Hanlar

Vakıf arazisi veya içerisinde bulunan dükkân, han vb. mülkün kiraya verilerek gelir elde edilmiştir. Vakfiyede şart koşulduğu usul üzere bir yıl süreyi aşmamak şartıyla vakıf mülkü kiralanıp her yıl kira işlemi yeniden yapılmıştır. Aşağıda akarât kapsamında dükkân, han, hamam, bozahâne bilgileri ve aylık kira gelirleri tablolastırılmıştır.

Tablo 3: Vakıf Bütçesine Eklenen Aylık Kira Gelirleri (*ani'l-müşâherât*)

Sıra No	Milâdî 1546/1547 Yılı Hesap Döneminde ²²³ Gelir Getiren Mülk	Kira Geliri (Aylık)
1.	Han-1 Esir	12.684 akçe
2.	Hamam-1 İmad Ali	17.600 akçe
3.	Dükkân-1 cedîd hamam-1 Kükürlü	8.900 akçe
4.	Dükkân-1 Kükürlü	3.560 akçe
5.	Dekâkin-i cedîd der bazâr-1 Cuma	1.903 akçe

ziyâret-i meşhûreye halkdan kurbanlar gelür ve ziyâret-i meşhûre-i mezbûreden Belgölek Burnı'na ulaşur ve Belgölek Burnı'ndan dahi Ilıca'ya ulaşur ve Ilıca'dan dahi Söğütlüce'ye ulaşur ve Söğütlüce'den dahi Nilüfer dimekle müsemma nehre ulaşur ve Nilüfer'den dahi Sarukaya dimekle müsemma mevzi'a ulaşur ve Sarukaya'dan dahi Kızılın'e ulaşur ve Kızılın'den dahi Güde Deresi'ne ulaşur ve Güde Deresi'nden dahi Uğurlu Geriş'e ulaşur ve andan dahi Emir Ahur Vadisi'ne ulaşur ve andan dahi Kirazlı nâm karyeye ulaşur cümle hudûda ve hukûka ve andan dahi Gökören nâm karyeye ulaşur bikâffeti hudûda ve lühûka ve andan dahi cânib-i garbide mebnîyye olan emyale ulaşur andan sonra nehr-i kebîre ulaşur ve nehr-i kebîrden Beniyyâ haddine ulaşur ve andan cânib-i şarkda mebnîyye olan emyâle ulaşur andan sonra Kozluca Bağçe'ye ulaşur ve andan Demürkapu'ya ulaşur ve andan mukaddemâ zikrolunan Kestane Çukuru'na ulaşur ve işbu hudûd-ı mezkûrenin içinde vâki' olan kurâdan ve dârlardan ve beytlerden ve müsakkafâtdan..." Sultan I. Murad Vakfiyesi Osmanlıca Tercüme Sureti, Yıldız Sarayı Kütüphanesi, No.T.6225.

²²³ BŞS, A 48, 9b-10a.

6.	Dekâkîn (?)	1155 akçe
7.	Serhâne	385 akçe
8.	Mukataa-i Hamam-ı Kaynarca	5.760 akçe
9.	Mukataa-i Hamam-ı Saîd	1.800 akçe
10.	Mukataa-i Hamam-ı Kara Mustafa	900 akçe
11.	Mukataa-i Hamam-ı Kükürtlü	900 akçe
12.	Mukataa-i han (?)	360 akçe
13.	Mukataa-i emin-i tabhâne-i Emir	60 akçe
14.	Mukataa-i zemin ve dekâkîn (?) Kabluca	4.320 akçe
15.	Mukataa-i Hamam-ı Aydıncık	11.372 akçe
16.	Mukataa-i zemin-i Mustafa ve (?)	24 akçe
17.	Bozahâne-i Kabluca (“kayd-ı battâliye” yani kirası tahsil edilememiştir.)	102 akçe

Külliye vakfiyesinde 19 dükkân zikredilirken, vakıf bünyesindeki dükkânların sayısı 937/1530 yılında 29’a ulaşmıştır. 29 adet dükkânın kira geliri ise 6.759 akçedir.²²⁴

1148/1149-1736/1737 yıllarını kapsayan muhasebe kaydında aylık toplam kira gelirleri 175.296 akçedir. Mevcut senenin geliri 873.440 akçedir.²²⁵ 1158/1159-1745/1746 tarih aralığında ise aylık toplanan kira gelirleri 175.296 akçe olarak yaklaşık 10 yıl önceki muhasebe dönemiyle aynıdır.²²⁶ Mevcut kira gelirleri arasında mukataa, zemin, dükkânlar, hamamlar ve han vardır. Diğer yerlerin ismi muhasebe defterlerinde belirtilmemektedir.

²²⁴ Sezai Sevim, “I. Murad’ın Vakıfları ve Temlikleri”, *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012), 378.

²²⁵ BOA, *EV.HMH.d.*, No.3766.

²²⁶ BOA, *EV.HMH.d.*, No.4472.

Sultan I. Murad zamanında Bursa’da yapılan Kapan Hanı, şehir merkezinde ticârî amaçla kurulmuş olup un, tuz, sebze-meyve, balık gibi gıda maddelerinin toplandığı önemli bir merkezdir.²²⁷ 1254/1838-1255/1839 yılında Kapan Hanı bedeli 4.750 kuruş, Mihraplı Köprü Kahvehanesi kirası 60 kuruş, Acemler Çeşmesi Kahvehanesi’nin icârı ise 190 kuruş şeklinde belirtilmektedir.²²⁸

2. Kaplıcalar ve Hamamlar

Vakfın gelir kalemleri içerisinde yer alan kaplıcalar ve hamamlar da kiraya verilerek gelir elde edilmiştir. Hudâvendigâr vakfiyesinde, Bursa’nın şehir merkezinde kadınlara ve erkeklere ayrı ayrı olmak üzere inşa edilmiş iki büyük hamam, isimleri belirtilmeksizin şu ifadelerle kaydedilmektedir: “...ve medîne-i Burûse el-mahrûse vasatında binâ olunan iki büyük hammâm ki birisi ricâl ve birisi nisvân için ta’yîn ve tahsîs olunmuştur...”²²⁹

Aydıncık Hamamı 859/1455 yılında bilinen, I. Murad’ın vakfettiği amme vakıflarından olup 7.070 akçe gelir getirdiği belirtilmektedir.²³⁰

Kira gelirleri incelendiğinde; 1148/1149-1736/1737 muhasebe defterine göre Kaplıca Hamamı’nın aylık kirası 6.000 akçe, yıllık olarak toplam 72.000 akçedir. Kükürtlü Hamamı’nın ise aylık 3.000 akçeden yıllık 36.000 akçe kira geliri bulunmaktadır. Vakfın aylık toplam kira gelirlerine bakıldığında 175.296 akçe olduğu görülmektedir. Dolayısıyla vakfın kira gelirlerinin yarısından fazlasını hamam gelirleri oluşturmaktadır.²³¹

19. yüzyıla ait muhasebe kaydında hamam gelirleri “hammâm icârâtı” başlığıyla zikredilmektedir. Aşağıdaki tabloda vakfın hamam ve kaplıca gelirleri detaylandırılmıştır.²³²

²²⁷ *Bursa’nın Kentsel ve Mimari Gelişimi*, ed. Cafer Çiftçi (Bursa: Gaye Kitabevi, 2007), 166.

²²⁸ BOA, EV. d., No.10591, 2b.

²²⁹ BOA, EV. VKF., No.19. Gömlek No.5.

²³⁰ *1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri’ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları*, 236.

²³¹ BOA, EV.HMH.d. 3766.

²³² “Tevliyet-i müşârun-ileyhde vâki‘ hammâm icârâtı ve cibâyet maktû‘âtı...”. BOA, EV. d., No.10591, 3a.

Tablo 4: Gazi Hudâvendigâr Evkâfı Kaplıcaları ve Hamamları

Sıra No	Kaplıca/Hamam Adı	İcârı (Kirası)	Ber Vech-i Maktu ²³³	Yıllık Toplam Gelir Miktarı
1.	Kükürtlü Kaplıcası	-	300 kuruş	300 kuruş
2.	Kaplıca-i Atîk Hamamı	12 ay aylık 70 kuruş		840 kuruş
3.	Nalıncılar Hamamı	12 ay aylık 30 kuruş		360 kuruş
4.	Aydıncık/Edincik Hamamı	60 kuruş		60 kuruş
Toplam: 1.560 kuruş				

1254/1838-1255/1839 yılına ait muhasebe verileriyle oluşturulan tabloda vakfın dört kaplıca veya hamam geliri içerisinde en yükseği 840 kuruşla Kaplıca-i Atîk Hamamı'dır. Nalıncılar Hamamı, Çifte Hamam olarak bilinen ve vakfiyede işaret edilen hamam olup yılda 360 kuruş kira geliri bulunmaktadır. Kükürtlü Kaplıcası'nın yıllık gelir toplamı 300 kuruş ve Aydıncık Hamamı'nın ise yılda 60 kuruş şeklinde kaydedilmektedir.

3. Diğerleri

Hudâvendigâr Evkâfı'ndan olan Karaman köyünde Mevlânâ Yegân'ın, kiraya verilmiş beş değirmeni vardır. Bunlardan elde edilen gelir 200 akçedir. Vakfın 15. yüzyıla ait muhasebe defterinde Gökpınar köyünde, dağda olduğu ifade edilen 18 adet kireç fırınından 10'ar akçeden toplam 180 akçe gelir kaydı mevcuttur.²³⁴ Ayrıca Bursa Kazâsı'na tabi Bilâd-ı Yunus'ta yılda 180 akçe kira geliri getiren bir değirmen bulunmaktadır.²³⁵

²³³ Maktu' yönteminde (ber vech-i maktu') vergi toplayacak ve vergi ödeyecek iki taraf arasında senelik belirli bir nakdi veya aynı miktar üzerinde anlaşmaya varılır ve üzerinde anlaşılan miktar, peşin veya bir kısmı peşin kalanı taksitler halinde ödenmesi sağlanır. Korhan Orbay, "İltizam sistemi", TÜBİTAK Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları, https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/iltizam_sistemi# (Erişim Tarihi: 04.01.2025)

²³⁴ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 55-57.

²³⁵ Şer'iyye Sicillerinde 1204/1789-1790 yılına ait belgeye göre Ümmügülsüm Hatun bu değirmenin tasarrufundan sorumludur. İlgili kayıta değirmene müdahale eden kimselerin bulunduğu ve bu durumun Ümmügülsüm Hâtun tarafından şikayet edildiği anlaşılmaktadır. BŞS, B 230, 9a.

1204/1790-1205/1791 tarihli Bursa Şer‘iyye Sicili’nde yer alan bir kayıta Hudâvendigâr Evkâfı’nın bahçelerinin kira ücreti olarak, Muîdzâde Vakfı’ndan Gazi Hudâvendigâr vakfına 3,5 kuruş ödeme yapıldığı belirtilmektedir.²³⁶

B. ARAZİ GELİRLERİ

1. Köyler

Tablo 5: Vakfiye Sınırları Çerçevesinde 15. yüzyılda Gazi Hudâvendigâr Evkâfı Köyleri ve Arazileri²³⁷

Sıra No	Köy ve Arazi Adı	Tabi Olduğu Kaza	Bağlı Olduğu Yer
1.	Mudanya	Kite	Mudanya
2.	Kurşunlu	Kite	Gemlik
3.	Tuzaklı Karyesi	Kite	Osmangazi
4.	Kavacık Karyesi	Kite	Keles
5.	Domalı Karyesi	Kite	Keles
6.	Evciler Karyesi (Epçeler)	Adranos	
7.	Yağmalarköy Karyesi	Adranos	
8.	Dereköy Karyesi	Adranos	
9.	Güneylü Karyesi	Adranos	
10.	Gögez/Gögez Karyesi (Gököz)	Kite	Keles
11.	Baraklı Karyesi (Baraklı)	Kite	Keles
12.	Karagöz/Kara Karyesi	Bursa	
13.	Çalışlar Karyesi	Kite	
14.	Delülerköy Karyesi	Kite	Osmangazi
15.	Mürsellü Karyesi (Mürseller)	Kite	
16.	Uzuncukköy Karyesi	Bursa	
17.	Ağras Karyesi	Bursa	
18.	Germendler Karyesi		
19.	Gündüret Karyesi (Günderet)	Kite	Osmangazi
20.	Bağlı Karyesi	Kite	Osmangazi
21.	Akçakilise Karyesi	Kite	Osmangazi
22.	Kızılköy Karyesi	Kite	Osmangazi
23.	Şıhlarköy/Şeyh Karyesi	Kite	Osmangazi
24.	Mürseller Karyesi	Bursa	Osmangazi
25.	Gökviran Karyesi	Kite	Orhaneli

²³⁶ BŞS, B 240, 77b. Şer‘iyye Sicilleri’nde vakıf arazileri ve bahçeleriyle ilgili kira işlemlerine sıkça rastlanmaktadır. Örneğin; 1025/1616 tarihli diğer bir sicil kaydı, Gazi Hudâvendigâr Evkâfı’na ait bir bahçenin kira işlemini konu edinmektedir. B 35, 28b.

²³⁷ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri’ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 31-77.

26.	Kiraslu Karyesi (Kirazlı)	Kite	Osmangazi
27.	Gökçeviran Karyesi	Bursa	Osmangazi
28.	Çongara Karyesi	Bursa	
29.	Gökpınar Karyesi	Bursa	
30.	Yenice Karyesi	Kite	
31.	Misi Karyesi	Bursa	
32.	Dereköy Karyesi	Bursa	
33.	Karaman Karyesi	Bursa	
34.	Hamidler Karyesi	Bursa	
35.	Değişler Karyesi	Bursa	
36.	Bigados ve Sitos/Eşekyedi Karyesi	Bursa	
37.	Kavak Karyesi ve Koçi Karyesi	Bursa	
38.	Bilâd-ı Yunus/Yunuseli Karyesi	Bursa	
39.	İzvadi Karyesi	Bursa	
40.	Armud Karyesi	Bursa	
41.	Hatun Karyesi	Bursa	
42.	Çavuş Karyesi/Mümin Ece Karyesi	Bursa	Nilüfer
43.	Çeltükçi Karyesi	Bursa	Nilüfer
44.	Kükürtlü Karyesi (Kükürtlü)	Bursa	Osmangazi
45.	Yenice/Yahşıbağköy Karyesi	Bursa	Osmangazi
46.	Nefs-i Kapluca (Çekirge)	Bursa	Osmangazi
47.	Timurhisar Karyesi	Bursa	
48.	Temurkapu Karyesi (Demirkapı)	Bursa	Osmangazi

859/1455 Numaralı Tahrir Defterine Göre Evkâf-ı Kapluca başlığıyla vakıf köyleri, köylerdeki hane sayıları ve köylerden elde edilen hâsılat tablolaştırılarak Ekler kısmında paylaşılmıştır. Buna göre; hâsılatı en yüksek bölge, ayniyat ve 256.282 akçeyle *Nefs-i Kapluca* olarak nitelenen külliye'nin yerleşim alanı *Kapluca/Çekirge Senti* olmuştur. 48 adet vakıf köyünden nüfusu en fazla olan *Karye-i Mudanya*, hasılat bakımından yılda 15.000 akçeyle *Nefs-i Kapluca*'dan sonra gelir getiren köyler içerisinde ikinci sırada yer almaktadır. Hem gelir hem de nüfus bakımından Mudanya'yı *Karye-i Kurşunlu* takip etmektedir. Adranos'a bağlı Yağmalarköy ise 3 kişilik nüfusuyla vakıf köyü olarak hâsılatı ayniyat olarak zikredilmektedir.²³⁸

²³⁸ Bkz. EK-I. Tablo 24.

a. Kite Bölgesi'ne Tabi Olan Köyler

Vakıf köyleri Bursa ovası, Atranos ve Kite bölgelerinde yer almaktadır.²³⁹ Tahrîr defterlerinden gelir getirdiği bilinen Mudanya, Kurşunlu, Yeniceköy/Burgaz, Misebolu, Aydınpazar, Tuzaklı, Kirazlı, Mürseller (Mürseller-i Büyük, Mürseller-i Küçük), Akçakilise, Kızıllar, Bağlı, Günderet, Delüler, Ebceler, İlyaslar/Dağdibi, Siyahiler/Karaköy, Gököz, Yenicekeles, Keles, Kavacık ve Domalı köyleri Kite bölgesinde yer alan vakıf arazileri kapsamındadır.²⁴⁰

Hudâvendigâr vakfiyesinde “Montuntine” adıyla Mudanya Kalesi vakfedilen yerler içerisinde zikredilmiştir.²⁴¹ Bu bakımdan Mudanya’dan elde edilen gelirler, I. Murad yapılarına tahsis edilmiştir.

859/1455 yılında tahrir defterinde Mudanya, 167 hânedan 191 kişinin yaşadığı bir köydü. Ayrıca bağ ve bahçe işleriyle uğraşan Mudanya sakinlerinin çoğu gayrimüslimlerden olup 15.000 akçe harac toplanmıştı.²⁴²

Mudanya İskeleyi ulaşım ve yol ağı bakımından önemli bir konumdaydı. Batı Anadolu’nun farklı yerleşim merkezlerinden gelen yük ve yolcu taşımacılığında İstanbul-Mudanya-Bursa yolu güzergâhından gerçekleştirilmekteydi. Bu bağlamda, Mudanya İskele Mukataası²⁴³ da ulaşım açısından önemli bir noktada yer alıyordu.²⁴⁴ 16. yüzyılda ise İstanbul-Mudanya arası ulaşımında 10’u Mudanya’da bekleyen toplam 30 kayık kullanılıyordu ve bu kayıklar birbirine kefilirdi.²⁴⁵ 1148/1736-1149/1737 yılında Mudanya kasabasından toplanan gelirin 74.060 akçe ve 9 yıl sonra kaydedilen gelirin 74.040 akçe

²³⁹ Kite bölgesi, günümüzde Bursa’nın Keles ilçesi sınırlarıyla, Atranos ise Bursa’nın Orhanlı sınırlarıyla hemen hemen örtüşmektedir.

²⁴⁰ Topçu, “Murat Hüdavendigâr’ın Bursa Vakfiyesi ve Vakıf Köyleri”, 52.

²⁴¹ BOA, EV. VKF., No.19. Gömlek No.5.

²⁴² 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri’ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 32-34.

²⁴³ Mukataa kavramı, Osmanlı maliyesinde vergi gelir biçimini ifade etmektedir. Mukataa, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait araziden ve arsalarından ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanmış parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kirayı ifade etmek üzere “mukâtaa-i zemîn” veya “mukâtaalı” gibi tabirlerle de kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Genç, “Mukâtaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 129.

²⁴⁴ Cafer Çiftçi, *Osmanlı Döneminde Mudanya İskeleyi ve Gümrüğü*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Araştırmaları (Bursa: Renkvizyon Matbaası, 2012), 20.

²⁴⁵ Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 47.

olması, vakfın düzenli bir gelir akışına sahip olduğunu göstermektedir.²⁴⁶ 19. yüzyılda ise Mudanya Kazâsı Müdürlüğü oluşturulmuş ve câbî tarafından hâsılâtı toplanmıştır.²⁴⁷

Kurşunlu köyü geliri, 1148/1149-1736/1737 yılı muhasebe defterinde 36.320 akçedir.²⁴⁸

Baraklı köyü, Bursa-Keles ilçesi dağ karayolu üzerinde yerli bir köydür. Asıl adı Beratlı olup Baraklı diye anılır olmuştur. Ormanların kullanım beratı bu köyde olduğundan Beratlı şekilde nitelenmiştir. Sicillerde 15. yüzyıl belgelerinde Baraklı şeklinde geçmektedir. Sultan I. Murad Hudâvendigâr'ın vakıf köydür. Behramköy ise 1000-1001/1592 yılı Şer'îyye sicillerinde köy camisinin tamiratıyla ilgili zikredilmektedir. Mustafakemalpaşa ilçesine 5 km. uzaklıkta yer almaktadır. Köyün nüfusu gittikçe azalarak boşaldıktan sonra m.1880 yılı itibariyle gelen göçmenlerle yeniden oluşmuştur.²⁴⁹

b. Adranos Kazâsı'na Tabi Olan Köyler

Erenler, Gökviran, Budaklar, Şeyhler/Şıhlılar/Seferişiklar²⁵⁰, Göynükbelen, Kozbudaklar, Topuk, Karesi, Güney, Delice, Demirciler, Güney, Firuz, Dedeler, Yayıncılar/Yağcılar, Harmanalan, Bıyıklıalan, Akçapınar, Belenviran, Haydar, Uzuncaöz, Şahinbaba/Kıranışıldar, Menteşeli, Alpagut, Kızılcakilise, Gelemiş, Sorgun, Kocakayacık ve Düvenli köylerinden vakıf bütçesine gelir elde edildiği bilinmektedir.

Orhaneli ilçesine bağlı Nalınlar köyü, vakıf arazilerinin içerisinde yer almaktadır. 1.837 yılında köyden toplanan vergi ve öşür miktarı 3.771 kuruş olarak tahrir defterine kaydedilmiştir.²⁵¹ Bunu takiben 1254/1838-1255/1839 yıllarında köyünden elde edilen gelir 3.250 kuruş, kiraya verilen yerlerden gelen miktar ise 534 kuruştur.²⁵²

²⁴⁶ BOA, EV.HMH.d., No.4472, 1b; BOA, EV.HMH.d. 3766, 1b.

²⁴⁷ BOA, EV. d., No.10591, 2b-8b.

²⁴⁸ BOA, EV.HMH.d. 3766, 1b.

²⁴⁹ Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 82-85.

²⁵⁰ Sultan I. Murad'ın vakıf köylerinden olup Orhaneli ilçesine bağlıdır. Şahin Baba Zâviyesi'ne vakfedildiği anlaşılmaktadır. *1455 Tarihli Kırmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları*, 220.

²⁵¹ Topçu, "Murat Hüdavendigâr'ın Bursa Vakfiyesi ve Vakıf Köyleri", 51-52.

²⁵² BOA, EV. d., No.10591, 1b.

c. Bursa Merkeze Tabi Olan Köyler

Vakıf köylerinden Armutköy Mahallesi, daha öncesinde köy iken 1987 yılında mahalle statüsü kazanmıştır. Bursa'nın kuzeyinde yer alan bu mahalle, Sultan I. Murad döneminde askerlerin iâşe ihtiyaçlarının karşılandığı bir merkezdir. 1521 yılı tahrir defterlerine göre I. Murad'ın vakıf köyüdür. Çekirge'deki I. Murad Hudâvendigâr İmareti'nin gideri için bu köyün geliri kullanılmaktadır.²⁵³

Aşağıdaki tabloda Bursa merkeze bağlı ova köylerinden toplanan gıda ürünlerine yer verilmiştir.²⁵⁴

Tablo 6: Gazi Hudâvendigâr Evkâfı'nın Bursa Merkeze Tabi Olan Ova Köylerinden Hâsılat

Sıra No	Karye Adı	Hınta (buğday) kile	Şa'ir (arpa) kile	Alef (yulaf)	Çavdar
1.	Çekirge Paşa Çiftliği ve Doburca	290	-	-	50
2.	Çeltik karyesi	900	450	-	-
3.	Izvat karyesi ²⁵⁵	1150	500	-	-
4.	Armut karyesi	459	260	132,5	22
5.	Bilâd-ı Yunus	900	300	-	100
6.	Karaman karyesi	254	120,5	25,5	28,5
7.	Hamidler karyesi	310	110	-	-
8.	Misi karyesi	150	50	-	-
9.	Çavuş karyesi	1300	500	-	-
10.	Danişler karyesi	30	-	-	-
11.	Bilâd-ı Yunus	750	-	-	-
Toplam:		6.483	2.840,5	708	-
İmârette masraf olan ve gerek mürtezikaya hinta şa'ir ihrâc fazlası		6.489,5	967	60	200,5
Kalan Miktar:		3,5	1.873,5	648	-

²⁵³ Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 69.

²⁵⁴ BOA, *EV.d*, No.9589.

²⁵⁵ Ayrıca 450 kuruş hâsılat kaydedilmiştir.

Çongara, İnkaya, Demirkapı²⁵⁶, Yenice, Gökçeviran, Doburca, Kükürtlü, Paşa Çiftliği, Simaviyan/Kayabaşı, Eşekyedi/Soğanlı, Izvat, Karaman, Akpınar, Çavuş, Hamidler, Bilâd-ı Yunus, Kelesan, Armud, Derecik, Akça Yahşibey/Yenice de vakıf köylerindendir.²⁵⁷

Köy statüsünde iken Misi olarak tanınan, günümüzdeki ismiyle Gümüştepe mahallesi, Bursa'nın eski bir yerleşim yeridir. Orhaneli-Keles ilçelerine uzanan dağ yolunun üzerindedir. Nilüfer çayına kıyısı olan Gümüştepe, I. Murad'ın vakıf köylerindendir. 1521 yılı tahrîr defterlerinde Misi adıyla kaydedilmiştir. Bu vakıf köyünün geliri, Hudâvendigâr İmareti'nin giderlerine harcanmaktaydı. 15. yüzyılda köyde 3 hanenin bulunduğu bilinmektedir. 1908 Yıllığı'nda belirtildiğine göre köydeki hane sayısı 174'e yükselmiştir. Gümüştepe, 1987 yılında alınan kararla belediye sınırları içerisine alınarak mahalle statüsünü elde etmiştir.²⁵⁸

Çeltikçi, Bursa şehir merkezinde Nilüfer ilçesi dâhilinde bir köydür. İsmi vakfiyede zikredilmemektedir. Vakıf köyü olarak muhasebe kayıtları ve tahrir defterlerinde bahsedilmektedir. En erken 859/1455 yılı tahrir defterinde Çeltik köye rastlanmıştır. Vakfın muhasebe defterlerinde en çok zikredilen köylerdendir. İmarete pirinç ihtiyacının bu köyden temin edildiği bilinmektedir. Köy gelirleri kapsamında Sahranlı'dan 84.460 akçe, Çalık'dan 138.090 akçe ve Çeltikçi'den 26.000 akçe kaydedilmiştir.²⁵⁹ 10 yıl sonra kaydedilen 1158/1745-1159/1746 yılı muhasebe defterinde Çeltikçi geliri 26.000 akçe ile aynı kalmıştır.²⁶⁰

Gündoğdu, diğer ismiyle Filadar/Flader Bursa'nın Osmangazi ilçesine bağlı merkez köylerdendir. Şehir merkezine uzaklığı 20 km. civarındadır. Bursa'nın eski bir Rum köyü olduğu bilinir. Antik dönemden beri bilinen adı Peladarion'dur. Köyde 18. yüzyılda yapılmış bir kiliseden bahsedilmektedir. Kurtuluş savaşından sonra Gündoğdu köyünü

²⁵⁶ Rumların sürgünle gelmesiyle oluşan Demirkapı, 15. yüzyılda Rumların ağırlıklı olarak meskûn olduğu önemli mahallelerden birisidir. Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 32-44.

²⁵⁷ Topçu, "Murat Hüdavendigâr'ın Bursa Vakfiyesi ve Vakıf Köyleri", 51-52.

²⁵⁸ Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 147.

²⁵⁹ BOA, *EV.HMH.d.* No.3766, 1b.

²⁶⁰ BOA, *EV.HMH.d.*, No.4472, 3b.

terkeden Rumların yerine Yunanistan'dan göçmenler getirilerek köye yerleştirilmiştir. Nüfusu 1927 yılında 764 kişiyken 1990 yılında 1922 kişiye yükselmiştir.²⁶¹

d. Diğerleri

952/1546-953/1546-1547 yılları aralığında vakfın cârî dönem geliri -aynî gelirle birlikte- 314.396 akçedir. Bunun içerisinde *emvâl-i müteferrika* başlığıyla diğer gelirlerden 4.968 akçe bütçeye dâhil olmuştur. Ayrıca erz (pirinç) 21.000 akçe, gendüm (buğday) 1.686 akçe, şa'ir (arpa) 8.599 akçe, alef (yulaf) 4.029 akçe, erzen 7.100 akçe, burçak 1.919 akçe ve hinta 586 akçe değerinde ürünlerden gelir elde edilmiş ve tamamının toplamı 39.636 akçe şeklinde kaydedilmiştir.²⁶²

1247/1831-1832 yılında Kirazlı, Mürseller, Tuzaklı, İnkaya, Çongara köyleri 8.000 kuruş, Bağlı köyü 2.000 kuruş, Kızıl köy 1.500 kuruş, Güneybudaklar köyü 2.200 kuruş, Baraklı 1.900 kuruş, Kebîr ve Sagîr köyleri 4.000 kuruş, Gököz köyü 550 kuruş, Keles ve Yenice Keles 4.000 kuruş, Kavacık ve Domalı 2.150 kuruş, Epçeler ve Çalışlar 2.000 kuruş, Gökçeviran 2.500 kuruş, Erenler köyü 3.000 kuruş, Göktepe köyü 3.000 kuruş, Akçaköy 2.500 kuruş, Günderet 1.700 kuruş, Dağdibi Karaköy 2.450 kuruş, Göynükbeleni ve Seferişiklar 4.400 kuruş, Harmanalanı ve Bıyıklıalan 4.000 kuruş, Yağcılar ve Dedeler 2.500 kuruş, Delice maa Demirciler 2.300 kuruş, Kozbudaklar ve bir köy 1.900 kuruş, Kıranışıklar 1.800 kuruş, Kızılkilise 1.900 kuruş, Alpaut 2.000 kuruş, Haydar köy 1.900 kuruş, Menteşe köyü 1.900 kuruş, Kovacık köyü 3.250 kuruş, Sorgun 2.000 kuruş, Gelemiş köyü 1.800 kuruş, Düvenli karyesi 550 kuruş, Akçapınar 1.700 kuruş, Belenviran 3.750 kuruş, Uzunöz 1.250 kuruş olmak üzere toplam hâsılât 96.909,5 kuruş olarak gelir kaydedilmiştir.²⁶³

Bursa Şer'iyye Sicileri incelendiğinde Gazi Hudâvendigâr Evkâfı köyleri, vakıf arazileri, köylerden cizyelerin toplanıp tahsil edilmesi²⁶⁴, köylerde yaşayan kişilerin tereke

²⁶¹ Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 147.

²⁶² BŞS, A 48, 9b-11a.

²⁶³ BOA, EV.d, No.9589.

²⁶⁴ BŞS, B 118, 113a.

kayıtları²⁶⁵, vakıf arazilerinde bulunan hamam, değirmen²⁶⁶ gibi mülklerin kira ve satış işlemiyle mahkemeye intikal eden bazı olayların belgelere yansıdığı görülmektedir.²⁶⁷

2. Ark, Tuzla, Bahçeler ve Tarlalar

Bursa Akpınar kaynağı ve mezrası, 927-928/1521 yılı tahrir defterlerinde zikredilmektedir. Bu su kaynağı Pınarbaşı'nın üst tarafından Pınarbaşı, Seyyid Nasır ve Hıdırlık mahallelerine akmaktadır.²⁶⁸

Vakfa ait bağlar yeni bağlar ve eski bağlar olmak üzere ikiye ayrılmış olup bunların hâsılâtını toplamak için gerekli atama kayıtlarına arşiv belgelerinden ulaşılmaktadır.²⁶⁹

Bunun yanı sıra, Gazi Hudâvendigâr Vakfı'na ait arazi üzerindeki ağaçların keyfiyetini içeren bir belgeye rastlanmaktadır.²⁷⁰

Karye-i Bigados ve Sitos/Eşekyedi bahçe mukaataası 115 akçe olarak belirtilmektedir. Anlaşıldığı üzere, vakıf köylerinde yer alan bahçelerden gelen kira gelirleri de söz konusudur.²⁷¹

Gazi Hudâvendigâr Evkâfı'nın mahlûlât-ı muaccelât-ı muhasebesi defteri, vakıf arazilerini içeren ve detaylı veriler sunan bir arşiv vesikasıdır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde 1251/1836 yılına ait belge, vakfa ait olan arazinin işleyişi bağlamında, arazinin tasarrufuyla görevli kişinin vefat vb. durumunda yokluğunda, vazifenin başka bir kimseye devredilmesi işlemlerini içermektedir. Söz konusu belgede mahlul olan vakıf arazisi ve bulunduğu konumu, arazinin kime devredileceği ve geliri detaylı bir şekilde kaleme alınmıştır.²⁷² Örneğin, Mihraplı köprü yakınındaki çay bahçeleri olarak bilinen ve

²⁶⁵ BŞS, A6, 18a, 73a, 76b; A 31, 24a; B 137, 27b-28a.

²⁶⁶ Eski Kaplıca'da bir değirmenin kira işlemi için bkz. B 18, 60a.

²⁶⁷ BŞS, A 4, 104a; A 24, 142a, 228b; A 26, 312a; A 53, 149b; A 67, 135b; A 94, 202a; B 7, 55a; B 18, 9a, 10b, 11a, 16a, 61a, 89a; B 97, 3b; B 131, 11b; B 153, 73a; B 171, 17a; B 180, 5a, 26a; B 221, 31a.

²⁶⁸ Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 61.

²⁶⁹ BOA, C.EV., No.199, Gömlek No.9926.

²⁷⁰ BOA, ŞD., No.92, Gömlek No.10.

²⁷¹ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 60.

²⁷² "Gazi Hudâvendigâr Vakfı'ndan vukû' bulan mahlûlâtın nüsha-i evveli defteridir." BOA, EV.d., No.10066. Zikredilen arşiv belgesinden yararlanılarak vakfın arazileri, bağ ve bahçeleri *Ekler* kısmında, 19. yüzyılda ait *Mahlûlât Defteri*'nde Gazi Hudâvendigâr Vakfı Arazileri Bilgileri başlığıyla Tablo-25'te detaylandırılmıştır.

Türbedaroğlu Ahmed b. Hasan'ın tasarrufunda olan vakıf arsasına -tasarruf eden kişi vefat ettiği ve on yıl üzerinden geçtiği için- 165 kuruşa Hamamcı Ahmed b. Abdullah mutasarrıf tayin edilmiştir.²⁷³

Vakfa gelir getiren bağlar ise 1254/1838-1255/1839 yılında muhasebe defterinde bağat bekçiliği bedelleri başlığıyla kaydedilmiştir. Buna göre; Çekirge bağ bekçiliği bedeli 427 kuruş 5 para, Misi köyü bağ bekçiliği bedeli 548 kuruş 16 para, Karaman köyünün çay bağları bekçiliği bedeli 250 kuruş ve Sütölçe bağ bekçiliği bedeli 280 kuruş olduğu belirtilmektedir.²⁷⁴

3. Vergiler

Vakfın arazileri yoluyla elde edilen zirâî gelirlerden *mahsûl-i kurâ ile hâsılât-i kurâ* şeklinde vergilerin muhasebe defterlerinde kaydedildiği görülmektedir. Bursa Mahkeme Sicilleri'ndeki bazı belgelerden de vakfa gelir kaynağı olan vergilere ulaşılmaktadır.

Balıkpazarı, Bursa'nın eski bir rum mahallesidir. Mahallede 15. yüzyıldan İstiklâl Savaşı'na kadar geçen süreçte Rumlardan ibaret olduğu ve mahallede yaşayan gayrimüslimlerin vergilerinden bir kısmının I. Murad Hudâvendigâr Vakfı'na ait olduğu ifade edilmektedir.²⁷⁵

16. yüzyıla ait bir mahkeme kaydından anlaşıldığına göre Gazi Hudâvendigâr Vakfı'ndan Kayabaşı Mahallesi'nde yaşayan zimmîlerden²⁷⁶ “bedel-i hamr”, “ziyâde-i cizye” ve

²⁷³ “Cennet-mekân merhum Hudâvendigâr Gazi -tâbe serahu- Hazretleri'nin vakf-ı şerîfinden Bursa haricinde Mihrablı Köprü kurbünde Çay Bahçeleri demekle arîf mahalde kâin etrafı Serhat oğlu Dimitri ve Yovan zimmîler hadikaları ve Kara Ahmed tarlası ve tarik-i âm ile mahdud tahmînen üç dönüm mikdarı harab hadika arsasına mutasarrıf olan Türbedaroğlu Ahmed bin Hasan tarihden on sene mukaddem bilâ-veled vefat edib arsa-i mezkûre cânib-i Hazine-i Evkâf-ı Hümayûn'a mahlûlen aid olmağla bâ-marifet-i şer' lede'l-müzâvede yüz altmış beş guruşda Hamamcı Ahmed bin Abdullah üzerinde karar şod. 165 guruş” BOA, EV, 10066, 1b.

²⁷⁴ BOA, EV. d., No.10591, 2b. Ayrıca Bursa Şer'iyye sicillerinde vakıf arazileri ve bahçeleriyle ilgili bkz. BŞS, B 157, 36b; BŞS, C 147, 16a.

²⁷⁵ Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 80-81.

²⁷⁶ Zimmî, İslâm devletlerinde vatandaş olarak Müslümanlarla birlikte yaşayan farklı din mensuplarına denilir. Zimmî statüsünde olan kimselere cizye gibi malî birtakım sorumluluklar yüklenerek İslâm toplumunda güven içinde yaşamaları temin edilmiştir. Bkz. Mustafa Fayda, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/438-440.

“ziyâde-i cülûs” tahsil edilmiştir.²⁷⁷ Ayrıca Balıkpazarı meyhanecilerinin, Gazi Hudâvendigâr Evkâfî’na hizmet eden Kayabaşı meyhanecileri olan zimmîlerle aralarındaki anlaşmazlığı gideren hükmü içeren mahkeme metni bulunmaktadır.²⁷⁸

952/1546-953/1546-1547 yıllarında *mahsûl-i kurâ fi’t-târihi’l-mezbûr* başlığı altında köylerden toplanan hâsılât toplam 134.703 akçe olarak belirtilmektedir. Kite’ye bağlı Doburca köyünden 39.648 akçe, Kurşunlu Köyü’nden 17.577 akçe ile diğer köylerden gelen gelir kaydedilmiş ve köyler üç cibâyet bölgesine ayrılmıştır. Ayrıca kira yoluyla *mahsûl-i cibâyet-i mukâtaât-ı bâgât* 11.358 akçe elde edilmiştir.²⁷⁹

Muhasebe kayıtlarında, bazı köylerden elde edilen vergilerin de içinde olduğu gelirler sıralanmıştır. 1148/1149-1736/1737 yılı muhasebe defterine göre toplam 200.481 akçe gelir elde edilmişken 10 yıl sonra toplanan miktar artarak 267.641 akçe olmuştur.²⁸⁰

Köylerden toplanan hâsılâtta detaylı bir şekilde bahseden 1247/1831-1832 yılına ait kayıta Cebel bölgesinden tahsil edilen kiralardan toplam 155.000 kuruş olduğu belirtilmektedir. Aynı belgeden anlaşıldığına göre, bazı durumlarda köy geliri azalmakta veya artmaktadır. Örneğin, Kavacık Köyü’nden elde edilen miktarın azalarak (tenzîl) 300 kuruş toplanmış ve Mültezim Pazarcı Mustafa firâr ettiği için Belenviran Köyü’nden gelen miktar azalmış, 1750 kuruş olarak hâsılâtı kayıt altına alınmıştır. Artış yaşanan İzvat Köyü’nden ise 450 kuruş gelir elde edilmiştir.²⁸¹

Aşağıdaki tabloda 1254/1838-1255/1839 yılında vakıf köyleri hâsılâtı ve kira bedelleri gösterilmiştir. Ayrıca Cebel-i Atîk ve Cebel-i Cedîd şeklinde köyler gruplandırılmış ve iltizam olunan kişilere yer verilmiştir.²⁸²

²⁷⁷ “Yevmü’s-sebt 16 Zi’l-ka’de li-sene sitte ve elf... mahrûse-i mezbûrede vaki’ Sultan Gazi Hudâvendigâr Vakfı reâyâsından Kayabaşı Mahallesi’nde olan zimmîlerin...”. A 153, 18a.

²⁷⁸ Şer’iyye Sicili’nde vakıf arazisiyle ilgili kısmının transkripsiyonu şu şekildedir: “...zıkr olunan Kayabaşı meyhanecileri biz Merhûm Gazi Hudâvendigâr toprağında otururuz ve vakfına hizmet ederiz deyu...” A 153, 21b.

²⁷⁹ BŞS, A 48, 10b-11a.

²⁸⁰ BOA, EV.HMH.d. 3766; BOA, EV.HMH.d., No.4472.

²⁸¹ BOA, EV.d, No.9589.

²⁸² BOA, EV.d., No.10591.

Tablo 7: Gazi Hudâvendigâr Evkâfı'nın 19. yüzyılda Vergi Gelirleri

Sıra No	İltizam Şahıs	Olunan	Vakfın Gelir Kaynağı	Elde Edilen Vergi Geliri		Tabi Olduğu Nâhiye
				Karye Bedeli	Mukata'a	
1.	Arif Efendi		Keles	6000 kuruş	982 kuruş	Cebel-i Atîk ²⁸³
			Yenice-i Keles		201 kuruş 35 para	
2.	Demirci Ali Ağa		Kirazlı	5805 kuruş	886 kuruş 26 para	
3.	Hammalzâde İbrahim Ağa		Tuzaklı	3400 kuruş	425 kuruş	
4.	Anaç Veli		Kovacık	3600 kuruş	327 kuruş 21 para	
			Domalı		160 kuruş	
5.	Hacı Emin Ağa		Gökçeviran	3350 kuruş	564 kuruş	
6.	Hâfız Halil Şâkir Efendi		Ebceler	6500 kuruş	257 kuruş 25 para	
			Çalışlar		98 kuruş	
			Dağdibi		285 kuruş	
			Karaköy(Sipahiler)		338 kuruş 20 para	
7.	Çerezci Hacı Mehmed Ağa		Göktepe	3500 kuruş	459 kuruş	
8.	Hacı Mehmed Ağa		Erenler	3400 kuruş	557,5 kuruş	
9.	Said Ağa		Nalınlar	3250 kuruş	534 kuruş	
10.	Mustafa Tahir Ağa		Akça	3100 kuruş	585 kuruş 35 para	
11.	Nazif Efendi		Kızıl	2300 kuruş	400 kuruş	Cebel-i Cedîd ²⁸⁴
			Baraklı	3000 kuruş	376 kuruş	
12.	Kara Said		Gököz	1000 kuruş	112 kuruş 10 para	
13.			Deliler-i Kebir	4555,5 kuruş	389 kuruş 19 para	
			Deliler-i Sağır		323 kuruş 8 para	
14.	Halil Ağa		Bağlı	3600 kuruş	715 kuruş 22 para	
15.			Mürseller	2722 kuruş	394 kuruş 7 para	
16.			Güneybudaklar	1836 kuruş	310 kuruş	
17.	Avdancıklioğlu Hacı Mehmet Ağa		Günderet	2500 kuruş	316 kuruş 25 para	
18.	Said Ağa		Gelemiş	2500 kuruş	279,5 kuruş	
19.	Suğra Mahkemesi Nâibi Celal Efendi		Dedeler	4600 kuruş	285 kuruş 4 para	
			Bağcılar		557 kuruş 20 para	
20.			Akçapınar	3461 kuruş	400 kuruş 27 para	
21.	Hâcezâde İsmail Efendi		Haydar	4250 kuruş	477 kuruş	
22.			Beleviran	4600 kuruş	946 kuruş 11 para	
23.	Hacı Mehmed Ağa		Kozbudaklar	3500 kuruş	310 kuruş 29 para	
			Topuk		353 kuruş 11 para	
24.	Hisarlı Emin Efendi		Uzuncaöz	2050 kuruş	203,5 kuruş	
25.	Hacı Abdullah Ağa		Alpağut	3100 kuruş	358 kuruş 27 para	

²⁸³ Ali Âsaf eserinde Bursa köylerini tasnife tabi tutarak Bursa, Kite ve Cebel şeklinde üç gruba ayırmıştır. Ali Âsaf, *Hudâvendigâr Vilâyeti Coğrafya ve Ahvâl-i Umûmiyyesi* (Bursa: Vilâyet Matbaası, 1308), 18-20.

²⁸⁴ Osmanlı yer adlarından Cebel-i Cedîd, Adranos (Orhaneli), Harmancık ve Cebel-i Güney kastedilmektedir. İdari statüsü, 1855-1868 yıllarında kaza, 1890-1915 yıllarında ise nâhiye olduğu bilinmektedir. Bağlı olduğu idari birim Gemlik, Orhangazi, Hudâvendigâr, Merkez, Orhaneli, Bursa'dır. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:26 (Ankara: Sistem Ofset, 2017), 156.

26.	Gökçeıiranlı Hacı Emin Ağa	Kıranişıklar	3200 kuruş	668 kuruş 12 para	
27.	Said Ağa	Güney	3650 kuruş	906 kuruş 24 para	
		Karesi		400 kuruş 3 para	
		Deliballar perâkendesı		136 kuruş 13 para	
28.	Tahir Ağa	Sorgun	3500 kuruş	750 kuruş 19 para	
29.	Köse Süleyman ve İnce Hüseyin Ağa	Kocakavacık	600 kuruş	1537 kuruş 4 para	
30.	Said Ağa	Düğünlü	800 kuruş	589 kuruş 6 para	
31.	Gökçeıiranlı Hacı Emin Ağa	Kızılcakenise	2350 kuruş	548 kuruş 16 para	
32.	Süleyman Ağa	Menteşe	3250 kuruş	427 kuruş 5 para	
33.	Said Ağa	Firuz	1200 kuruş	340 kuruş 11 para	
34.		Göynukbelen	9116,5	1093 kuruş	
		Seferişıklar	Kuruş	110 kuruş	
35.		Harmanalan	8436,5	560 kuruş	
		Bıyıklıalan		477 kuruş 25 para	
36.	Gökçeıiranlı Hacı Emin Ağa	Demirciler	2800 kuruş	201 kuruş 28 para	
		Delice		308 kuruş	
37.	Mustafa Ağa	Enifiye (?)	2427,5	436 kuruş 23 para	
		Çongara	kuruş	410 kuruş 2 para	
38.	Hacı Nuh Efendi	Cebel-i Yenice	3300 kuruş	448 kuruş 29 para	
Toplam:			78.091 kuruş 20 para	14.971 kuruş 29 para	
Genel Toplam: 93.063 kuruş 9 para					

C. GELİR KAYNAKLARININ İŞLETİLMESİ

Sultan vakıfları, kurucusu sultan veya sultanların özel bağışları ve izni yoluyla devlet adamları tarafından kurulmuş olmakla beraber aslında bu vakıfların işleyişi devlet gelirleriyle mümkün olmuştur. Devlet adamlarının kurduğu bu vakıflar, devlet gelirleriyle varlığını sürdürürken idari ve mâlî açıdan özerk ve özel bir statüdeki amme hizmeti sunan kuruluşlardır.²⁸⁵ 14. yüzyılın sonlarına doğru gelir kaynaklarının bolluğu külliyein sistematik ve metotlu işleyiş imkânını beraberinde getiriyordu.²⁸⁶ Sultan I. Murad yapılarından gelir ihtiyacı söz konusu olan iki merkez, Şehâdet Camii ile Hudâvendigâr Külliyesi'dir. Vakıf gelirleri vakfiyede belirtildiği gibi öncelikli olarak bu iki yapı

²⁸⁵ Ömer Lütü Barkan- Enver Meriçli, *Hudavendigâr Livası Tahrir Defterleri I* (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 122.

²⁸⁶ Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, 66.

topluluğuna sarf edilmiştir. Ardından kalan bütçeden yardım giderleri vb. harcamalar yapılmıştır.

Bursa Şer‘iyye Sicili’nde yer alan 9 Şevval 1292/8 Kasım 1875 tarihli bir kayıtta, Sultan Hudâvendigâr Evkâfı’ndan bir dükkânın yarım hissesi, 67,5 kuruş karşılığında bedeli ödenmek suretiyle başka bir vakfa devredilmesi için izin verildiği (izn-i ferağ) zikredilmektedir. Sultan Murad Hudâvendigâr Mahallesi’nde ikamet ederken vefat eden Dîlîrîb Hâtun’dan veraset yoluyla Torunu Ali’ye intikal eden dükkânın yarı hissesini konu edinen belgede, Hudâvendigâr Evkâfı’ndan bedel-i misli ödenerek devredildiği anlaşılan vakfın ismi belirtilmemiştir.²⁸⁷

II. GİDERLER

A. Personel Giderleri

Personelin alacağı ücret vakfiyede belirlenmiştir. Buna göre herhangi bir değişiklik yapılmaması vakfiyede belirtilen hususlardandır ve mevcut maaş miktarlarında değişiklik söz konusu değildir. Ancak buna rağmen maaş miktarlarında ya da personel sayısında değişiklik talebi sıkça karşılaşılan bir durum haline gelmiştir. Buna bağlı olarak Şer‘iyye Sicilleri’nde personele zam yapıldığı, personel sayısının arttırıldığı²⁸⁸ ve personelin ek ödenek talebi gibi belgelere rastlanmaktadır.²⁸⁹ Hatta görevlilerin, maaşlarının artışı ya da ek ödenek taleplerinin mahkemeye intikal ettiği hadiseler arşiv kayıtlarına yansımıştır.²⁹⁰

Bursa Hudâvendigâr Vakfı’nın muhasebe defterleri incelendiğinde personel maaş miktarlarına giderler kısmında yer verildiği görülmektedir.

²⁸⁷ “...Ali’nin nısf hisse-i müntakillesi olup mezkûru’l-ismi’l-müzâyede bedel-i misliyle bâ-mezkûru’l-ism mezkûru’l-ism-i muhâsebeden evkâf-ı âhara ferâğ ve tefvîz ve bedeli bâ-mezkûru’l-ism ma’rifet-i mezkûru’l-ism-i şerîf...” C 102, 12a.

²⁸⁸ BOA, Y.A.RES., No.144, Gömlek No.25.

²⁸⁹ BŞS, B 176, 64a.

²⁹⁰ BŞS, B 176, 67a.

Tablo 8: Personel Ücret Dağılımı²⁹¹

Görevli Personel Grubu	Günlük Toplam Ödenen	Yıllık Toplam Ödenen
Medrese Görevlileri	99 akçe	36.630 akçe
Hisar Camii Görevlileri	108 akçe	39.930 akçe
Kaplıca Camii Görevlileri	86 akçe	30.340 akçe
Türbe Görevlileri	118 akçe	43.660 akçe
Zabıta Görevlileri	56 akçe	20.740 akçe
Kâtipler ve Câbiler	52 akçe	19.640 akçe
Diğer Hizmetliler	48 akçe	17.740 akçe
Zevâidhorân ve Duâgûyân	400 akçe	148.000 akçe
Toplam:	1.068 akçe	395.160 akçe

Tabloya göre, 1159/1746 tarihli muhasebe defterinde görevlilerin genel olarak gruplandırılması yoluyla günlük ve yıllık olarak maaş miktarlarının dağılımı giderler kısmında paylaşılmıştır. Görüldüğü üzere, günlük en fazla maaş ödemesi yapılan görevli grubu Zevâidhorân²⁹² ve Duâgûyân (dua eden) sınıfında görev yapan personeldir. Günlük vakıf bütçesinden personelin tamamına ödenen maaş miktarının 1.068 akçe olduğuna göre 400 akçe ödenen Zevâidhorân ve Duâgûyân görevlilerine önemli bir miktarda ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan hesaplamada, muhasebe defterinde tutulan kayıtların bir kısmının bir yılı 370 günü esas alarak oluşturulduğu tespit edilmiştir. Yıllık ödenen maaş miktarları da defterde gider olarak kaydedilmiştir. Tabloda verileri sunulan 1159/1746 tarihli muhasebe defterinde, tüm harcama kalemleri için yapılan yıllık tutar 888.144 akçe ve bunun yıllık personele ödenen miktarı 395.160 akçedir.²⁹³ Sonuç olarak, personele ödenen maaşın yıllık tutarı toplam harcamaların neredeyse yarısına tekabül etmektedir.

²⁹¹ BOA, EV.HMH.d., No.4472, 3b.

²⁹² Vakıf gelirlerinden gider kalemlerine ödeme yapıldıktan sonra arta kalan *zevâid* fonundan düzenli olarak ödeme yapılan kimseleri ifade etmektedir. *Zevâidhorân* ifadesiyle bu kişiler kastedilmektedir. Tezin devamında Dördüncü Bölüm olan Külliyyede Sosyal Hayat ele alınırken *Zevâidhorân* başlığında bu husus incelenmektedir.

²⁹³ BOA, EV.HMH.d., No.4472, 4b.

Vakfa ait 1149/1737 yılını kapsayan diğer bir muhasebe defterinde, personel maaşlarında benzer bir dağılım görülmektedir.²⁹⁴ Bu defterde kaydedilen gider bilgilerinden hareketle, toplam yıllık gider 872.40 akçe olup bunun 372.960 akçe miktarı personel maaşlarına ayrılmıştır.²⁹⁵ Dikkat çeken husus, ilk dört görevli personel grubunda yer alan medrese görevlileri, Hisar ve Kaplıca camileri görevlileri ve Türbe görevlileri maaş ödeneği, iki muhasebe dönemi arasında 10 yıllık değişime rağmen aynı kalmıştır.²⁹⁶

19. yüzyılda ise personele ödenen maaş miktarı toplam harcamaların yaklaşık üçte birine denk gelmektedir. 1254/1838-1255/1839 yılına ait muhasebe defterinde bir yıllık toplam gider 117.666 kuruş olup bunun personele ayrılan kısmı 31.308 kuruş 15 paradır. Muhasebe defterinde vakfın gelirleri detaylı bir şekilde kaleme alınmıştır. Bu durumda, gelir kaleminde artış olması muhtemel olduğu anlaşılmaktadır.

Külliyyede görevli personele verilenlerin çeşitliliğini göstermesi bakımından 1247/1831-1832 yılı verilerine göre muhasebe defterinin giderler kısmından elde edilen bilgilerle aşağıdaki tablo oluşturulmuştur.

Tablo 9: Personel Giderleri Çeşitleri²⁹⁷

Sıra No	Personele Verilen Gider Türü	Gider Miktarı (kuruş)
1.	Ehl-i mürtezika'ya verilen vezâif	3033
2.	Kâtib Yazıcızâde Ali Efendi'ye ber-vech-i maktû' verilen	1200
3.	Müşârun-ileyh hazretlerinin ehl-i mürtezikasına verilen pirinç 1495 kıyye (fi 100)	3737,5
4.	Müşârun-ileyh hazretlerinin ehl-i mürtezikasına i'tâ olunan revgan-ı sâde (sade/saf yağ) 217,5 kıyye (fi 7)	1631,5
5.	Müşârun-ileyh ehl-i mürtezikasına i'tâ olunan hatab (odun) 2305 yük (fi 200)	695
6.	Müşârun-ileyh hazretlerinin ehl-i mürtezikasına verilen asel (bal) 183 kıyye (fi 100)	477,5

²⁹⁴ BOA, EV.HMH.d., No.3766, 4b.

²⁹⁵ BOA, EV.HMH.d., No.3766, 2b.

²⁹⁶ BOA, EV.HMH.d., No.4472, 3b; BOA, EV.HMH.d., No.3766, 4b.

²⁹⁷ BOA, EV.d., No.9589.

7.	Müşârun-ileyh hazretlerinin müderris efendiye revgan-ı zeyt (zeytinyağı) 24 kıyye mâhiyye (fi 8)	192
8.	İmâretçiye ve çeşmeciye ve değirmenciye mâhiyye be-her mâh 44,5 gurus	531
9.	İydeynde imâretçilere bahşîş	100
10.	Devîr avdetinde imâretçi ve hademelere bahşîş	100
11.	Mart duhûlünde mezbûr imâretçi ve hademelere bahşîş	100
12.	Vekil-i harc mâhiyyesi	1200
13.	Devîr avdetinde bazı hademeye ber-mu'tâd verilen	1000
14.	Bazı vakf-ı şerîf hademesi ve karye muhtarları hayvanlarına sarf olunan şaîr (arpa) 500 kîle (fi)	1500
15.	Mütevelli efendiye ber-mu'tâd hediye ve zahîre bedeli	5000
16.	Senede ehl-i mürtezikaya i'tâ olan cerre ²⁹⁸ hinta (buğday)	2574,5
17.	Senede ehl-i mürtezikaya i'tâ olunan cerre şaîr	968 kîle
18.	Şeyhu'l-imâret Hikmetîzâde İsmail Efendi'ye cerre alef (yulaf)	60 kîle

Personel ücretinin ödeme şekliyle ilgili 1323/1905 yılında, külliye'nin müderris ücretine mukabil olarak verilen odun fiyatları da düzenleme içeren bir arşiv belgesi tespit edilmiştir.²⁹⁹ Yapılan düzenlemeyle personele ücret ödemede mali dengenin gözetildiği anlaşılmaktadır.

²⁹⁸ Cer tabiri, daha ziyade *cerre çıkmak* şeklinde kullanılan bir uygulama olarak Osmanlı döneminde karşılaşılmaktadır. Müderrisler ve yetişmiş talebeler dokuz ay derslerle meşgul olduktan sonra üç aylarda ve özellikle de Ramazan ayında şehir, kasaba ve köy gibi yerleşim birimlerine giderek Kur'an okur, camilerde vaaz verip halkı irşad eder ve halkın sorularını cevaplandırırlardı. Üç ayların dışında da cerre çıkıldığı olurdu. Cerre çıkanlara *harc-ı cerre*, *cerrehorân* ücreti gibi ifadelerle arşiv kayıtlarında da zikredildiği üzere maddî birtakım yardımlar yapılırdı. Mehmet İpşirli, "Cer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/388.

²⁹⁹ "Fırdevs-âşîyân Hudâvendigâr Gâzî hazretlerinin Bursa'da Çekirge'de vâki' medreselerinin uhdesinde bulunan müderrislik vezâifi miyânındaki bin yük hatabın her yükü için öteden beri verilmekte olan üç gurus bedelin beş gurusâ iblâğı hakkında vukû' bulan istid'âsı üzerine Şûrâ-yı Devlet'ce mezkûrû'l-mikdâr hatabın şart-ı vâkıf vechile aynen i'tâsı lâzım geleceğine karar verilmiş olduğu hâlde nezâret-i celilelerince ber-sâbık yük başına üç gurus olmak üzere bedelen tesviyesi husûsunda ısrâr edilmekte olduğundan ve bu sûret mağdûriyetini mûcib olacağından bahisle müderris-i mûmâ-ileyh tarafından bu kerre verilen arz-ı hâlde isti'tâf edilmesine ve Şûrâ-yı Devlet'in bu işe dâir sâlifü'z-zikr tezkire ile tebliğ edilmiş olan kararına nazaran muktezâsının ifâsına himmet..." BOA, BEO, No.2545, Gömlek No.190808.

Tablo 10: Personele Maaşa İlave Olarak Yapılan Diğer Ödemeler³⁰⁰

Sıra No	Personel İsmi	Görevi	Ödenen Miktar (Buğday)
1.	-	Şeyh	12 müd
2.	-	Müderriş	6 müd
3.	-	İmam	4 müd
4.	-	Müezzin	3 müd
5.	-	Mu‘arrif	3 müd
6.	-	Muallim	3 müd
7.	Murad	Kethudâ	6 müd
8.	Kasım	-	6 müd
9.	-	Kâtib	6 müd
10	-	Vekil-i harc	6 müd
11	-	Türbedâr	6 müd
12	-	Anbardâr	6 müd
13	-	Kilârdâr	6 müd
14	Ramazan	-	6 müd
15	-	Hatib-i cami	6 müd
16	-	Hatib-i imâret	6 müd
17	-	Câbî-i Çongara	6 müd
18	İbrahim	Kâtib	3 müd
19	-	Câbî-i dekkâkin	6 müd
20	Hacı Turud	Su sığırı ve koyun câbîsi	3 müd
21	Hamza	Aşçı	4 müd
22	Mustafa	Aşçı	3 müd
23	Hızır	Aşçı	3 müd
24	Murad	Ekmekçi	3 müd
25	Bayram	Ekmekçi	3 müd
26	Süleyman	Ekmekçi	3 müd
27	İsmail	Ekmekçi	3 müd
28	-	Nakib-i imâret	6 müd
29	-	Nakib-i tekke	3 müd
30	-	Çırağcı	3 müd
31	-	Ferrâş	3 müd
32	-	Bulaşıkçı(Çanak yuvucu)	3 müd
33		Hizmetkâr-ı güşt	5 müd
34		Bevvâb-ı imâret	4 müd
35	Osman	-	6 müd
36	İlyas	-	1 müd
37	2 kişi	Ayakkabıcılar (Pabuciler)	12 müd
38	-	Dürger be-mesalih-i imâret	6 müd
Toplam: 184 müd			

³⁰⁰ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 76-77.

Tablodaki veriler incelendiğinde, 859/1455 yılı içerisinde köylerden toplanan buğday miktarı toplam 450 müd³⁰¹ 4 kile, bunlardan tablodaki şekilde dağıtımı yapılan *harc-ı cerre* ödemesi 184 müd buğdaydır. Külliye'nin vakıf bütçesinde, *harc-ı cerre* ödemesi ardından 266 müd 4 kile buğday kalmıştır. Muhasebenin devamında köylerden toplanan arpa da aynı usul üzere personele dağıtılmıştır.³⁰²

952/1546-953/1546-1547 yılları aralığında külliye masrafları kaydedilirken kiler muhasebesi tutulmuştur. Buna göre; yıllık toplanan 457 müd 16 kile buğday ve 2 şinik hâsılâtın 156 müd miktarı, külliye görevlilerine *cerrehorân* kapsamında verilmiştir.³⁰³

Sultan I. Murad'ın Sırp Sındığı Zaferi'nden sonra Bursa Hisarı'nda yaptırdığı Şehâdet Camii'nin görevli kadrosundaki hatibin, Gazi Hudâvendigâr Vakfı'ndan günde 3 akçe ücret aldığı mahkeme kayıtlarından anlaşılmaktadır.³⁰⁴ Ulaşılan bu bilgiye göre, Sultan Murad Hudâvendigâr'ın hayrât olarak inşa ettirdiği yapılarda görevli personele vakıf bütçesinden maaş ödemesi yapılmaktadır.

B. Beslenme Giderleri

Külliye'nin beslenme giderleri kapsamında Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde 1518 yılına ait bir kayıta, Murad Hudâvendigâr Vakfı'na ait bir miktar arpa ve muhafazasından bahsedilmektedir. Söz konusu 1518 tarihli belgeye göre, Osman Çelebi'nin Çekirge semtinde bir hanı olup Hudâvendigâr Vakfı'nın beş yüz müd arpasının bu handa muhafaza edilmekte iken o yıl yağan şiddetli yağmur sebebiyle sel suyundan zarar gören arpanın ıslanıp değerinin düştüğü ifade edilmiştir. Belgede adı zikredilen Nakkaş Ali'nin oğlu Osman Çelebi'nin, 1512 öncesi Bursa'da vefat ettiği bilinmektedir. Oğlu şairliğiyle meşhur Lami Çelebi'dir.³⁰⁵

³⁰¹ Müd, eski bir ölçü biçimidir. *Müd* kelimesi, öne uzatılarak birleştirilmiş iki avucun aldığı tahıl miktarı manasına gelir. Çoğunlukla hububat ve bakliyat gibi kuru besinlerin ölçümünde kullanılan ölçüğe de *müd* adı verilir. Cengiz Kallek, "Müd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/455.

³⁰² 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 76-77.

³⁰³ BŞS, A 48, 13a.

³⁰⁴ BŞS, A 48, 159a-162b.

³⁰⁵ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 4/39.

Gıda ihtiyacı söz konusu olduğunda istisnai olarak imaret görevlilerinin mutasarrıf³⁰⁶ olduğu miktarla ilgili değişiklik yapılmıştır. Söz gelimi, 982/1574 yılına ait bir belgede, Bursa beyi Akbıyık³⁰⁷ oğlu Derviş Habib İkizce, küçükbaş vergisi olarak alınan 20 akçe ile Hudâvendigâr İmareti'nden pirinç, buğday, arpa ve bu gibi ürünlerden 10 akçe üzerine mutasarrıf idi. Onun çocuklarından Abdüllatif, ihtiyaç sahibi olduğu için Hudâvendigâr İmareti'nden babasına ödenmekte olan 10 akçenin Abdüllatife verilmesinin kararlaştırıldığı kaydedilmektedir.³⁰⁸

18. yüzyıldaki muhasebe kayıtlarından elde ettiğimiz verilere göre “Harc-ı kilâr-ı ‘imâret” şeklinde geçen (imaret mutfagına alınan erzak masrafları) toplam 182.640 akçe tutarındadır.³⁰⁹ 1159/1746 yılında tutulan ve yaklaşık on yıl sonrasına tekabül eden muhasebede, imaretin mutfak harcamaları 206.499 akçeye yükselmiştir.³¹⁰ Ayrıca 1247/1831-1832 yılında düzenlenen muhasebe verilerine göre hinta (buğday) masraflarına detaylı bir şekilde yer verilmiştir. Buğday için ölçü birimi kile kullanılmaktadır.

Tablo 11: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi İmareti Giderleri

Sıra No	1247/1831-1832 Yılı Hesap Döneminde İmarette Gerekli Malzeme Temini ve Pişen Yemekler ³¹¹	Yıllık Masraf (kuruş)
1.	Her hafta Cuma gecelerinde pişen pilav için 20 kıyye Ramazan-ı Şerîf’den gayrı Perşembe 48 haftada 940 kıyye	2350
2.	Ramazan-ı Şerîf’de <i>ekşi aş</i> ve <i>pilav</i> için kullanılan pirinç 475 kıyye	1187,5

³⁰⁶ Mutasarrıf, Osmanlı idari teşkilatında “herhangi bir makam, görev veya memuriyeti elinde bulunduran, tasarruf eden” kişi anlamına gelir. İcareteynli vakıflar gibi tedavül kabiliyetine sahip bir vakıf gayr-ı menkulü tedavül ettirme ehliyetine sahip olan kiracı kimsedir. Bkz. Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılâh ve Tâbirler*. 39.

³⁰⁷ Yenişehir ilçesine bağlı Akbıyık Köyü, Ovaakbıyık ya da İmadbey olarak da bilinmektedir. Sultan I. Murad bu köyü, Akbıyık lakaplı (İpekoğlu Hoca Dursun) bir dervişe vermiş, o da köyü tekkesine vakfelemiştir. Köyde 10 adet çiftliğin bulunduğu ve 1908 Yıllığı’na göre 127 hanenin yaşadığı kaydedilmektedir. Bkz. Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 57.

³⁰⁸ BOA, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Divan-ı Hümayûn Mühimme Defterleri [A].DVNSMHM.d*, No.25, Gömlek No. 1679.

³⁰⁹ BOA, *EV.HMH.d.*, No.3766, 4b.

³¹⁰ BOA, *EV.HMH.d.*, No.4472, 3b.

³¹¹ BOA, *EV.d.*, No.9589.

3.	İydeynde <i>Dîvân pilavı</i> ta‘bîr olunur pilav için verilen pirinç 40 kıyye	100
4.	Kurban Bayramı’nda arefe gün <i>ekşi aş</i> ve pilav için pirinç 30 kıyye	75
5.	İmârette kullanılan pilav için revgan-ı sâde (sade/saf yağ) ve her hafta 3 kıyye gayr-ı ez-Ramazan hafta 4 (144 kıyye)	1080
6.	Ramazan-ı Şerîf’de pilav için revgan-ı sâde 50 kıyye (fî 7)	375
7.	Kurban arefesinde pilav için ve <i>türbe-i şerîf’de ziyâfet</i> için sarf olunan revgan-ı sâde 5 kıyye (fî 7)	37,5
8.	Receb-i Şerîf’de helva hayrı için revgan-ı sâde 6 kıyye	45
9.	Şaban-ı Şerîf’de kezâlik helva hayrı revgan-ı sâde 6 kıyye	45
10.	İmâretlerinde pişirilen fodula (ekmek) ve pilav ve <i>ekşi aş</i> için <i>hatab</i> 5000 yük (fî 1000)	5000
11.	İmâretde kullanılan <i>tuz</i> için 2352 kıyye (fî 7)	411,7
12.	İydeyn arefelerinde <i>zerde</i> için <i>nişasta</i> 20 kıyye (fî 3)	60
13.	<i>Zerde</i> için îdeynde <i>pekmez</i> 100 kıyye (fî 60)	150
14.	İydeynde <i>türbe-i şerîf ziyâfetine</i> sosluk ganem (2) kurbanda kurban ganem (1) (fî 60)	180
15.	Ramazan-ı Şerîf’de <i>ekşi aş</i> için ve arefelerde <i>üzüm-i siyah</i> 320 kıyye (fî 78)	625
16.	Receb-i Şerîf ve Şaban-ı Şerîf’de <i>helva</i> için süt 10 kıyye	10
17.	Helva için <i>pekmez</i> 36 kıyye (fî 60)	54
18.	Muharrem’de <i>aşure</i> için pekmez 50 kıyye (fî 60)	
19.	Muharrem’de <i>aşure</i> için bakla 5 kıyye, nohud 5 kıyye, fasulye 5 kıyye, börölce 5 kıyye, üzüm 5 kıyye	30
20.	Muharrem’de <i>aşure</i> için ceviz 2 kîle	10
21.	Mart duhûlünde kurban ve devîr avdetinde ber-mu‘tâd kurban 2 ganem	120
22.	Arefe günlerinde tabh olunan çörek harcı	20
23.	İmârete dakîk için elek 6 aded	30
24.	Fodula (ekmek) için kürek 6	45
25.	İmârete çatal 10 çift	35
26.	Kazanlar için ve sahan ve sâir edevât-ı nühâs için kalay	145
27.	Yevmiye nakli için çuval 3 çift	87,5

28.	Senede ehl-i mürtezika verilen badem bedeli 54,5 kıyye be-her kıyyesi on paradan	13,5
29.	Arefe günlerinde tabh olunan çörek harcı	20
30.	Dakîk için kürek 3 aded	18
31.	İmâretçiye ve çeşmeciye ve değirmenciye mâhiyye be-her mâh 44,5	44,5
32.	Çalı süpürgesi 12	7,5
33.	Kürek	13,5
34.	Senede ehl-i mürtezika verilen badem bedeli 54,5 kıyye be-her kıyyesi on paradan	13,5

1148/1736-1149/1737 yılında imaret mutfağına alınan erzak masrafları 182.640 akçe olarak belirtilmiş olup 1158/1745-1159/1746 yılında imaretin mutfak harcamaları 206.499 akçeye yükselmiştir. *İhrâcât-ı sâire* kapsamında çeşitli mal ve hizmet ödemeleri ise 1148/1736-1149/1737 yılında 224.351 akçe iken 1158/1745-1159/1746 yılında önceki 10 yıla göre azalarak 206.499 akçe şeklinde kaydedilmiştir.³¹²

1254/1838-1255/1839 yılında imarete anbar ve ahır için 1.643 kuruş 10 para ile Tahıl ve Pırınç hanlarında bulundurulan buğday vs. için 55 kuruş kira harcaması yapılmıştır.³¹³

C. Tamir Giderleri

Külliyenin işleyişi yapısı gereği, külliye birimlerinin bakımı ve tamirâtı için vakıf bütçesinden masraf yapılması nedeniyle tamir giderleri (meremmât) söz konusu olmaktadır. Vakıf sisteminin kuruluş amacının sebeplerinden birisi de hayrât olarak adlandırılan eserlerin bakımı, korunması ve varlığının devamının sağlanmasıdır.³¹⁴ Hudâvendigâr vakfiyesinde bu hususa özellikle vurgu yapılmıştır. Vakfiyenin son kısmında vakfın gelirinin öncelikle imaretin ve vakfın bünyesindeki diğer hayrat

³¹² BOA, *EV.HMH.d.*, No.3766, 4b; BOA, *EV.HMH.d.*, No.4472, 3b.

³¹³ BOA, *EV.d.*, No.10591, 6b.

³¹⁴ Mefail Hızlı, "Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa, Tamir ve Restorasyonları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Ocak 1993), 219-232.

eserlerinin tamir ve bakım masraflarına harcanacağı belirtilmektedir. Hatta külliye birimlerine zarar gelmesinden sakındırmak için vakfiye metninde birisi ortada birisi de son kısımda olmak üzere beddua kısmı iki defa yer verilmiştir.³¹⁵

Muhasebe kayıtlarında imaret, imaretteki kap ve çanaklar, kiler içme suyu, hinta anbarı, anbar ve vakıf odaları, cami halıları, ekmek fırını ve vakfın odun anbarı tamirâtı ve harcanan miktarlar kaydedilmiştir. Ayrıca külliye evkâfından Kaplıca Hamamı ve Girçık/Cıkcık Hamamı tamirat gören hayrat kapsamındadır.³¹⁶

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler içerisinde Hudâvendigâr Külliyesi ünitelerine ait tamir kayıtları bulunmaktadır. Söz konusu belgelerine göre, özellikle deprem gibi doğal âfetler nedeniyle tamirât yapıldığı görünmektedir.³¹⁷ Bunun yanı sıra gerektiğinde külliye birimlerinde onarım işlemleri de yapılmıştır.³¹⁸

Tablo 12: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi Tamir Giderleri Türleri

Sıra No	Hudâvendigâr Külliyesi'nde Tamir Giderleri Türleri	Masraf	Dönemi (Hicrî-Milâdî)
1.	Tahrir-i tamirat der-dekâkîn-i cedîd	15.476 akçe	946/1540-947/1541 ³¹⁹
2.	Tahrir-i tamir-i kerde sakf-ı matbah imâret-i şadırvan	13.453 akçe	
3.	Tahrir-i minare-i cami ve meremmât-ı der-Cami-i Kal'a	11.364 akçe	
4.	Tahrir-i meremmât-ı sakf-ı hammâm-ı İmad Ali	14.010 akçe	
5.	Hamam-ı İmad Ali	655 akçe	
6.	El-meremmât	3.139 akçe	
7.	Han-ı Esir	295 akçe	
8.	Meremmet-ı diğer	872 akçe	
9.	Anbar	44 akçe	
10.	Anbar-ı Ali	21 akçe	

³¹⁵ *Sultan I. Murad Vakfiyesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, İstanbul Kitaplığı Bölümü, Muallim Cevdet, Fermanlar, No.7.

³¹⁶ BOA, *EV.HMH.d.* 3766; BOA, *EV.HMH.d.*, No.4472.

³¹⁷ Neslihan Özeydin, *Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017).

³¹⁸ BOA, *EV.d.*, No.15785.

³¹⁹ BŞS, A 48, 14a.

11.	Dükkân-ı tabbâh	15 akçe	
12.	Hammam-ı Aydıncık	1.174 akçe	
13.	Hammam-ı Arab	45 akçe	
14.	İmaretin tamirâtı	1.160 akçe	1148/1736-
15.	İçme suyu tamirâtı	3.240 akçe	1149/1737 ³²⁰
16.	Hınta anbarı tamirâtı	1.560 akçe	
17.	İmaretteki kap çanakların tamirâtı	2130 kuruş	
18.	İmaretin tamirâtı	1.430 kuruş	1158/1745-
19.	Kiler tamirâtı	1.930 kuruş	1159/1746 ³²¹
20.	İçme suyu tamirâtı	2.320 akçe	
21.	Şamdan-ı vakf tamirâtı	320 akçe	
22.	Girçık/Cıkcık hamamı tamirâtı	630 akçe	
23.	Anbar ve vakıf odaları tamirâtı	1.290 akçe	
24.	Cami halıları tamirâtı	280 akçe	
25.	Kaplıca hamamı tamirâtı	1.120 akçe	
26.	Ekmek fırını tamirâtı	2.440 akçe	
27.	Vakfın odun anbarı tamirâtı	960 akçe	
28.	Çeşme ta'mîri için ve çeşmeciye ücret imârette	200 kuruş	1247/1831-
29.	(...) tamîri ve kandil ve şamandıra ve fitil ve temcid ücreti ve câmi-i şerîflere kandil ve tel	-	1832 ³²²
30.	Be-her sene imâret tamîri ve kandil ve (...)	600 kuruş	
31.	Merkûmânın hammâl-i güşt ve kilâri ve meremmâtî ve sâir bî-lüzûm cihetleriçün ber-vech-i maktû' verilen	250 kuruş	1254/1838- 1255/1839 ³²³
32.	Cevâmî-i şerîfelerin Çekirge ve Hisar minâreleri hendekleri ta'mîri ve kandil ve şamandıra ve sâir mesârîfı	120 kuruş	

1148/1736-1149/1737 yılında muhasebe defterinde *meremmât* denilen tamir masrafları 29.890 akçedir. Bu çerçevede; imaretteki kap ve çanakların tamirâtı, hınta ammarı tamirâtı, içme suyu tamirâtı ve imaretin tamirâtı yapılmıştır.³²⁴ 1158/1745-1159/1746 yılında tamir masrafları 21.430 akçe şeklinde kaydedilmiştir. Önceki muhasebe

³²⁰ BOA, *EV.HMH.d.*, No.3766.

³²¹ BOA, *EV.HMH.d.*, No.4472.

³²² BOA, *EV.d.*, No.9589.

³²³ BOA, *EV. d.*, No.10591.

³²⁴ BOA, *EV.HMH.d.*, No.3766, 2b.

defterindeki benzer şekilde imaret ile kiler tamirâtı, içme suyu tamirâtı ekmek fırını tamirâtı, vakfın odun anbarı tamirâtı gibi düzenli ve kapsamlı bir onarım çalışmasının gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.³²⁵

Vakfın bütçesinden harcama yapılan hayrât ve akarâtın yanı sıra farklı cami, imaret vb. yapıların tamir masraflarının da gerektiğinde karşılandığı anlaşılmaktadır. Bir arşiv kaydında, Bursa'da yaşanan deprem felaketi nedeniyle hasar gören cami, imaret, medrese ve diğer hayrâtların tamiri ve bakımı için harcanan paranın Hüdavendigâr Gazi Vakfı'na gider olarak kaydedildiği bilinmektedir.³²⁶

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeye göre, 1281/1864 yılında Bursa ve civarında bulunan camilerin tamiratından söz edilmektedir. Bu çerçevede, Hudâvendigâr İmareti (Camii) ve ahır 3.451 kuruş masrafla tamir görmüştür. Belgenin tamamında zikredilen hayratın toplam tamir masrafı ise 20.539 kuruş 15 paradır.³²⁷ Ayrıca diğer bir tamir kaydında, Hudâvendigâr Evkâfı'nın köylerinin yoğun olarak bulunduğu Kite nahiyesinde yaşanan aşırı hasardan bahsetmektedir.³²⁸

D. Yardım Giderleri

Gazi Hudâvendigâr Vakfı'nın gelir kaynaklarının zengin olması yardım faaliyetine imkân vermektedir. Vakfiye metninde de tüm giderler, vakfın gelirlerinden karşılandıktan sonra

³²⁵ BOA, EV.HMH.d., No.4472, 4b.

³²⁶ BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri [A.AMD.d], No.84, Gömlek No. 21.

³²⁷ “İki yüz seksen senesi martı ibtidâsından sene-i merkûme şubatı gayetine gelince bir sene zarfında mahrûse-i Bursa ve havâlisinde kâ'in cevâmî' şerîf ve hayrât-ı sâirenin bi'l-îcâb vûkû' bulan ta'mirat masârîf-i vâki'ayı mübeyyîn defterdir kiber-vech-i âtî zikr olunur... Hudâvendigâr Gazi hazretlerinin İmâret-i âmiresi ve ahır ta'miri masârîfî: 2451 gurus... Yekûn: 20539 gurus 15 para.” BOA, EV.d, No. 18804.

³²⁸ “...Gemlik ve Mudanya kazâlarında telefât vukû' bulmayıp ancak Mihaliç ve Kirmasti kazâlarında ve Kite nahiyesinde aşırı hasârât vâki' olarak hattâ nâhiye-i mezkûreden Meclis-i Kebîr a'zâsından rif'atlı Hacı Muhtâr Bey bendelerinin bir kıt'a çiftlik ebniyesi kâmil münhedim olup üç nefer insân dahi telef olmuş ve daha ba'zı köylerde telefât-ı külliyye vukû'u istihbâr olunmakda ise de bundan sonra alınacak ma'lûmât tafsîliyle dahi iş'âr olunacağı bedîhî ve âşikâr bulunmuş olup şimdilik mücerred bir ma'lûmât-ı mücmele i'tâsı ma'rifetinde terkîm-i 'arîza-i 'ubeydâneme mübâderet olunmuşdur. Ol bâbda ve herhâlde emr u fermân men lehu'l-emrindir”. BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye [İ.DH.], No.316, Gömlek No.20363.

kalan miktarın tasarrufuna da özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Vakıf bütçesinden ihtiyaç sahiplerine yetim vb. yardım edildiği gibi tekke ve zâviyeler için de ödenek ayrılmıştır.

1247/1831-1832 yılında yetimler için düzenli yardım yapıldığı bilinmektedir. Asitâneli Sadık Ağa eytâmlarına, Okçuoğlu eytamlarına ve Hacı Ahmed Efendi eytamlarına 250'şer kuruş ödendiği anlaşılmaktadır.³²⁹

Bursa'da bulunan 25 tekke ve zâviyeye vakfın bütçesinden ödenen nakdî yardımdan söz edilmektedir.³³⁰ Bu bağlamda, aşağıdaki tabloda 24 tekke ve zâviyenin ismi ve vakıftan ne kadar ödeme yapıldığı belirtilmektedir. Ayrıca bazı tekke ve zâviyelerin hangi tasavvuf tarîkine mensup olduğunun dahi kaydedilmiş olması, bu bilgilere de ulaşılmasına imkân tanımaktadır. Vakıftan 1254/1838-1255/1839 yılında verilen yardımın miktarı 20.050 kuruş olup aynı muhasebe döneminin bir yıllık toplam gideri ise 117.666 kuruştur. Bu durumda külliye'nin bir yıllık giderleri içerisinde yapılan yardım, önemli bir meblağa tesadüf etmektedir.

Tablo 13: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi Evkâfı'ndan Yapılan Yardımlar³³¹

Sıra No	Vakıftan Yardım Yapılan Yer	Aylık (Mâhiyye)	Toplam (13 ay)
1.	Ta'âmiyye-i Dergâh-ı Hazret-i Eşrefzâde	200 kuruş	2.600 kuruş
2.	Hazret-i Üftâde Dergâhı	200 kuruş	2.600 kuruş
3.	Karabaş Dergâhı	200 kuruş	2.600 kuruş
4.	Hazret-i Emir Dergâhı	100 kuruş	1.300 kuruş
5.	Tarîk-i Kâdiriyye'den Numan Efendi Dergâhı	100 kuruş	1.300 kuruş
6.	Nakşîbendiyye'den Ahmed Dede Dergâhı	100 kuruş	1.300 kuruş
7.	Rufâiyye'den Abdülmümin Efendi Tekye	100 kuruş	1.300 kuruş

³²⁹ BOA, EV.d, No.9589.

³³⁰ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir belgede Gazi Hudâvendigâr Vakfı'ndan Karakedi Dergâhı'na tahsis edilen yiyecek yardımından bahsedilmekte ve bu hususta tahkikat talep edilmektedir. BOA, HR.MKT., No.514, Gömlek No.1.

³³¹ "Mahrûse-i Bursa'da kâin yirmi dört aded tekâyâ ve zevâyâyâ isticlâb-ı da'avât-ı hayriyye-i cenâb-ı hazret-i şehinşâhî muvâzabet olunmak üzere vâridât-ı müşârun-ileyhden mâh be-mâh i'tâsına erzân buyrulmuş olan iki yüz elli üç senesi mâh-ı Zilhicceti's-şerîfesi gurrelerinden elli dört senesi Zilhicceti's-şerîfesi gâyetine değin on üç mâhda verilmiş olan ta'âmiyye-bahâlarının mikdârı." BOA, EV.d. No. 10591, 9a.

8.	Hazret-i Mısırî Dergâhı	50 kuruş	650 kuruş
9.	Celvetiye'den Selami Efendi Tekye	50 kuruş	650 kuruş
10.	Zeyniyye Tekyesi	50 kuruş	650 kuruş
11.	Nakşîbendiyye'den Açıkbaş Mahmud Efendi Tekyesi	50 kuruş	650 kuruş
12.	Kaygulu Tekyesi	50 kuruş	650 kuruş
13.	Sadî Tekyesi	50 kuruş	650 kuruş
14.	Mevlevihâne Dergâhı	50 kuruş	650 kuruş
15.	Seyyid Usûl Tekyesi	50 kuruş	650 kuruş
16.	Celvetiye'den Enarlı Dergâhı	50 kuruş	650 kuruş
17.	Özbek Tekyesi	50 kuruş	650 kuruş
18.	Hazret-i İsmail Rûmî Dergâhı	50 kuruş	650 kuruş
19.	Nakşîbendiyye'den Başcı Tekyesi	50 kuruş	650 kuruş
20.	Münzevî Hacı Abdullah Efendi Tekyesi	50 kuruş	650 kuruş
21.	Nakşîbendiyye'den Harâccızâde Tekyesi	50 kuruş	650 kuruş
22.	Bahri Dede Tekyesi	50 kuruş	650 kuruş
23.	Celvetiye'den Çehârşenbe (Çarşamba) Tekyesi	50 kuruş	650 kuruş
24.	Seyyid Usûl Tekyesi	50 kuruş	650 kuruş
Toplam: 24.050 kuruş			

Tabloda zikredilenler yanı sıra tekke idaresi için gerektiğinde külliye çalışanları görevlendirilmiş, böylece personel ihtiyaçları da giderilmiştir. Örneğin, İsmail Hakkı Tekkesi'ne personel ve yardım desteğinde bulunulmuştur. Külliye imaret şeyhliği görevini birlikte yürüten iki kardeşin aynı zamanda İsmail Hakkı Tekkesi'nin gıda ihtiyacının temini, odalarının idaresi ve aydınlanma hizmeti gibi hususlarda da vazifeli olduğu anlaşılmaktadır. Külliye ihtiyaçlarına harcama yapılırken tekkenin ihtiyaçları da giderilmiştir.³³²

³³² Hikmetizâde Seyyid İsmail Efendi ve Seyyid Mehmed Rıfat Efendi'nin İsmail Hakkı Tekkesi'ndeki görevleri muhasebe kaydında mürtezikân kadrosunda şu şekilde geçmektedir: "...ta'âmiyye-i tekke-i

Bir yardım faaliyeti de vakıf bünyesinde vefat eden fakir kişilerin techîz masraflarını karşılamak şeklinde gerçekleştirilmiştir.³³³

E. Diğer Giderler

Diğer gider kalemlerinden biri, muhasebe defterlerinde aydınlatma ihtiyacı için kullanılan yağ kandillerine temin edilen zeytinyağı olarak belirtilmektedir.

1254/1838 yılı muhasebe döneminde Hudâvendigâr Camii ve Türbe aydınlatması için iki haftalık ödenen masraf miktarı 6,5 kıyye ile 200 para iken sonraki dört haftada Hudâvendigâr Camii, Türbe ve İmaret aydınlatması için harcanan masraf 17 kıyye ile 200 para tutarındadır. Buna ilave olarak Mevlîd-i Şerîf gecelerine mahsus olarak kullanılacak (yağ lambasında yakılmak üzere) zeytinyağı temin edildiği, vakfın bütçesinden bu harcamaların yapıldığı anlaşılmaktadır.³³⁴

Bahsedilen gider türlerine ilave olarak, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki 1271/1854 tarihli bir belgede Bursa'da medfûn olan padişahların türbelerinde her sene Buhârî Hatm-i Şerîfi yapıldığı ve masraflarının karşılandığı zikredilmektedir.³³⁵

Tablo 14: Hudâvendigâr Vakfı'ndan Cami, Türbe ve Minare için Yapılan Harcamalar

Sıra No	1247/1831-1832 Yılı Hesap Kayıt Döneminde Cami, Türbe ve Minare için Yapılan Harcamalar ³³⁶	Gider Miktarı
1.	Çekirge Câmî'-i Şerîfi'ne ve türbe-i münîflerine ve [...] müşârun [ileyh] mâhiyye revgan-ı zeyt be-her mah 13,5 kıyye (11 mah) gayr-ı ez-Ramazan 148,5 kıyye (fî 8)	1.188 kuruş
2.	Ramazan-ı Şerîf'de türbe-i şerîfe revgan-ı zeyt 6 kıyye	48 kuruş

İsmail Hakkı ve vazife-i hucerât-ı tekke-i müşârun ileyh ve şem'-i revgan-ı zeyt vazifeleri." BOA, *EV.d.* No. 10591, 6b. Kamil Kepecioğlu, 1740 yılında İsmail Hakkı Âsitanesi'yle alakalı, tekkenin camiinde vakıf olmadığından minaresinde yakılmak üzere ihtiyaç hâsıl olduğu için Gazi Hudâvendigâr Vakfı ziyadesinden yevmiye 20 akçe şem'a bahası olarak yevmi 60 akçe tevcih edildiğini belirtmektedir. Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 4/126.

³³³ "Vakf-ı müsârun-ileyhin dâhilinde vefât eden gurebânın ber-müceb-i defter-i mûmzâ teşhiz mesârıfı (Defter: 7 kıt'a) 259,5 guruş." BOA, *EV.d.* No. 10591, 6b.

³³⁴ "...Mevlûd-ı şerîf gecesi cevâmî'-i şerîfe ve minârelerine revgan-ı zeyt 6 kıyye fî minh...". BOA, *EV.d.* No. 10591, 4b-5a.

³³⁵ BOA, *İ.DH.*, No.316, Gömlek No.20444.

³³⁶ BOA, *EV.d.*, No.9589.

3.	Leyâle-i mübâreke de Çekirge Câmî'-i Şerîfî ve 2 minâresi (5 gece) 20 kıyye revgan-ı zeyt	160 kuruş
4.	Ramazan-ı Şerîf de Çekirge 2 minâresi 60 kıyye	480 kuruş
5.	Ramazan-ı Şerîf de Çekirge Câmî'-i Şerîfî revgan-ı zeyt 80 kıyye (fi 8)	640 kuruş
6.	Hisar Câmî-i Şerîfî mâhiyye 4 kıyyeden 11 mahda 44 kıyye	352 kuruş
7.	Hisar minâresi 90 kıyye (fi 8)	720 kuruş
8.	Hisar Câmî'-i Şerîfî 80 kıyye	640 kuruş
9.	Leyâle-i mübâreke de 3 minâre 3 câmi'-i şerîf (5 gece) 30 kıyye	240 kuruş
10.	Sene-i mezbûrede kırâat olunan türbe-i şerîfde mevlûd-i Nebî masârifi	301 kuruş

III. GELİR-GİDER HESAPLARI VE MÂLÎ DENGELER

Gazi Hudâvendigâr Vakfı'nın gelirlerinin fazlalığından vakıf eserleri için ayrılan bir ödenek mevcuttur. 937/1530 tarihli 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyeti Anadolu Defteri'nde Hudâvendigâr Sancağı'na bağlı Kızılca Tuzla kazasında bulunan I. Murad'ın yaptırdığı camiye, Hudâvendigâr Külliyesi'nin yıllık gelirlerinin fazlalığından ödeme tahsis edilmiştir.³³⁷

Mâlî ihtiyaçlar doğrultusunda zaman içerisinde güncellenmiş ve vakfiye şartlarında ücret dağılımında değişiklik yapılmıştır. Örneğin Lala Şahin Paşa Medresesi'nde 1558 tarihli bir emr-i şerîften vesikasından anlaşıldığı üzere vakfın ödemeleri konusunda çıkan bir anlaşmazlık, mahkeme yoluyla vakfiye şartlarının ilgili kısmı güncellenerek karara bağlanmıştır.³³⁸ Hudâvendigâr Vakfı'nın arşiv belgelerine yansıyan, görevlilerin ek ücret veya zam talepleri de gerektiğinde bu kapsamda yeniden değerlendirilerek güncellenmiştir.

³³⁷ Sezai Sevim, "I. Murad'ın Vakıfları ve Temlikleri", *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*, ed. İsmail Selimoğlu (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012), 388.

³³⁸ Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, 28-29.

Bursa Mahkeme Sicilleri'nde verasetin intikali yoluyla da vakfın gelir elde ettiği anlaşılmaktadır. Bir verâset kaydına göre Şaban b. Abdullah isimli bir kişi, evinde vefat etmiş, varisi olmadığı için terekesi Gazi Hudâvendigâr Evkâfı'nın beytü'l-mal zâbiti olan Hasan b. Hüseyin'e şahitler huzurunda teslim edilmiştir.³³⁹ Sicillerde karşılaşılan başka bir belgede ise benzer şekilde varis olmadığından Eski Kaplıca'da meskun bir kişinin sonradan varisi olduğunun, kurulan mahkemeyeyle anlaşılıp terekesinin Hudâvendigâr Vakfı görevlilerince tahkikinin yapılp varise intikalinin sağlanması şeklindedir. Gazi Hudâvendigâr'ın Evkâfı'ndan Eski Kaplıca'da beytü'l-mal-i âmme zabıtı olan Mehmed b. Mustafa, Gazi Hudâvendigâr imaretinde vefat eden Ali b. Mehmed'in muhallefâtını teslim almak istediğinde Kütahya'dan Mustafa b. Ali isimli kişi, ölenin oğlu olduğunu iddia etmiş, olayın mahkeme yoluyla tahkikatının ardından şahitlerin de ifadeleriyle³⁴⁰ mahkeme sonuçlanarak miras, oğlu Mustafa'ya intikal etmiştir. Sonuç olarak zikredilen verâset kayıtları göz önüne alındığında Gazi Hudâvendigâr Vakfı'na, mirasçısı olmayan kişilerin terekesinin gelir olarak intikal ettiği anlaşılmaktadır. Vefat eden kişinin muhallefâtının vakfa intikalinde mirasçının ortaya çıkması durumunda meselenin tahkikatı bizzat vakıf yetkililerince yapılp adaletin tesisi sağlanmıştır.³⁴¹

³³⁹ BŞS, A 151, 25b.

³⁴⁰ BŞS, A 151, 38b. "...li-ecli'-ş-şehâde meclis-i şer'a hâzırûn olub istişhâd olundukda fi'l-vâki' müteveffâ-yı mezbûr mezkûr Mustafa'nın babasıdır ve verâaseti merkum Mustafa'ya münhasırdır. Bu husûsa şâhidleriz..."

³⁴¹ BŞS, A 151, 38b.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLLİYENİN SOSYAL YAPISI

I. KÜLLİYENİN İDARESİ

Külliye'nin idari personeli vakfiyede belirtilmektedir. Sultan I. Murad Hudâvendigâr'ın külliye'nin işleyişi için düzenlediği vakfiyede külliye'de görevli kişilerin kadrosu, çalışanların vasıfları, çalışanların sayısı ve maaş miktarları gibi hususlar ele alınmaktadır.

Vakfiye'nin asıl metninde ulaşılamayan bilgilere, Yıldırım Bayezid Han zamanında çıkartılan vakfiye'nin suret nüshasında bulunmaktadır. İlgili vakfiye sureti üzerine çalışan M. Tayyib Gökbilgin, yazmış olduğu makalesinde vakfiye'nin zevali gibi bir endişeyle oğlu Yıldırım Bayezid'in vakfiyeye vakıf³⁴² ilave etmek istediğinde bu suretin orjinal vakfiyeden kopya edildiğini tahmin etmektedir.³⁴³ İlave edilen kısmın vakfiyeyle aynı yazı karakterine sahip olması bu fikri doğrular niteliktedir. Aynı zamanda vakfiye'nin aslından çıkartılmış suret, dönemin Bursa Kadısı Molla Fenârî tarafından kaleme alınmıştır. Bu bağlamda, suret çıkartılırken Sultan Yıldırım Bayezid'in vakfiyeye dair detayları ilave ettiği ve vakfiyeye vakıf ilhak ettiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla burada vakfiye aslına ulaşılamadığı için 802/1400 yılında aslından çıkartılmış suretten vakfiyeyle ilgili bilgiler elde edilmiştir.

Vakfiye'nin son kısmında suret çıkartılırken bir huccet eklenmiştir. Huccet mühürsüz ve 873/1468 tarihine aittir. Hudâvendigâr Evkâfı'ndan bir dükkânın Sadrazam Mahmud Paşa Evkâfı'na kiralanması hususu, Edirne Kadısı Hocaîde Mustafa b. Yusuf tarafından

³⁴² Yıldırım Bayezid, babası I. Murad'ın Hudâvendigâr Külliyesi Evkâfı adına Kurşunlu köyünü satın alıp vakfetmiştir.

³⁴³ M. Tayyib Gökbilgin, "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmâreti Vakfiyesi", *Türkiyat Mecmuası* 10 (1951-1953), 219-222.

bir kayıta yer almaktadır. Huccetin tarihi dikkate alınır, vakfın kuruluşundan kısa bir süre sonra faal olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda vakfiyede görevli kişiler, görevli sayıları ve görevlilerin aldıkları ücret miktarları gösterilmektedir.³⁴⁴

Tablo 15: Vakfiyeye Göre Görevli Kişiler ve Maaş Miktarları

Sıra No	Görevli Unvanı	Görevli Sayısı	Nakdî Maaş (Günlük)	Toplam (Günlük)
1.	Mütevelli/Nâzır	1	Vakıf gelirinin 1/10'u	
2.	Müderris	1	12 akçe	
3.	Talebeler	18	1 akçe	18 akçe
6.	Sıbyan Mektebi Muallimi	1	2 akçe	
7.	İmam	Vakfiyede zikri geçmemektedir.		
8.	Hatib	1	1 akçe	
9.	Kârî (Türbe)	15	4 akçe	60 akçe
Toplam Görevli Sayısı: 37 kişi				

Tabloya göre; *mütevelli/nâzır*, *müderris*, *talebeler*, *sıbyan mektebi muallimi*, *caminin hatibi* ve türbede görevli *kârî* yani Kur'an tilavet eden okuyuculardan oluşan 8 ayrı görev unvanı vakfiyede zikredilmiştir. 37 kişi olduğu anlaşılan çalışanlar arasında imam zikredilmemiştir. Külliye görevli personelden *hatib* veya *müderris* gibi bazı kişilerin imamın namaz kıldırma vs. vazifelerini icra etmesi mümkündür. Vakfiyede açıkça yer almayan *imam* kadrosu, muhasebe verilerinden anlaşıldığı üzere sonraki yıllarda vakfiye personeline dâhil olmuştur. Külliye'nin cami ve medreseyi birleştiren çok fonksiyonlu yapısı göz önüne alındığında ihtiyaç oluştuğunda bazı görevlilerin eklendiği gibi *imam* kadrosunun da sonradan tahsis edildiği düşünülmektedir.

Külliye vakfiyesinde belirlenmiş olan görevlilerden *mütevelli*, aynı zamanda *nâzır* olarak da vazife icra etmiş, ayrıca *nâzır* ataması yapılmamıştır. Vakıf gelir ve giderlerini

³⁴⁴ BOA, EV. VKF., No.19, Gömlek No.5; *Sultan I. Murad Vakfiyesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, İstanbul Kitaplığı Bölümü, Muallim Cevdet, Fermanlar, No: 7.

düzenleyen mütevellî, vakfın giderleri karşılandıktan sonra vakfın gelirlerinin yüzde 10 oranında ücretle çalışmaktadır.

Vakfiyeye göre medresede görevli *müderris* 12 akçe ücret alacak ve ders verdiği her talebeye de 1'er akçe verilecektir. Medresede 18 *talebe* eğitim görmektedir. *Sıbyân mektebi muallimi* günlük 2 akçe ücretle çalışmaktadır. *Hatibin* günde 1 akçe ücretle görevli olması ve tüm görevliler ücretini aldıktan sonra kalan miktarın külliye masraflarına harcanması vakfiyede şart koşulmuştur.

Sultan I. Murad'ın Hudâvendigâr Vakfiyesi'nde görüldüğü üzere külliyenin görevlileri ve personele ödenen ücretle ilgili sınırlı bilgiye ulaşılmaktadır. 70 yıl sonrasında düzenlenen 859/1455 yılına ait tahrir defterinin sunduğu muhasebe verileri, vakfın çalışanları ve aldıkları ücretlerle ilgili vakfiyede belirtilmeyen külliye çalışanlarına “*ehl-i vezâif*” başlığı altında zikredilen bilgilerle açıklık getirmektedir. Aşağıdaki tablo ilgili tahrir defterinde yer alan muhasebeden yararlanılarak oluşturulmuştur.³⁴⁵

Tablo 16: 859/1455 Tarihli Muhasebeye Göre Vakfın Görevli Kadrosu ve Maaş Miktarları

Sıra No	Görevli Unvanı	Görevli Sayısı	Nakdî Maaş (Günlük)	Toplam (Günlük)
1.	Nâzır	1	10 akçe	
2.	İmaret Şeyhi	1	12 akçe	
3.	Müderris	1	12 akçe	
4.	Hâfız	20	4 akçe	80 akçe
5.	Medrese Öğrencisi	10	1 akçe	10 akçe
6.	Kâtip	1	5 akçe	
7.	Vekilharc	1	5 akçe	
8.	Kilâri	1	4 akçe	
9.	Anbardâr	1	2 akçe	
10.	Ova Kâtibi	1	2 akçe	

³⁴⁵ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları (Giriş- Tıpkıbasım- Çeviriyazı), ed. Ozan Kaplanoğlu. haz. Raif Kaplanoğlu vd. (İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2014).

11.	Ova Câbîsi	1	2 akçe	
12.	Koyun ve Sığır Câbîsi	1	3 akçe	
13.	Dağ Câbîsi	1	5 akçe	
14.	Dağ Kâtibi	1	3 akçe	
15.	İmaret Kâtibi	1	3 akçe	
16.	Tekke Nakibi	1	1 akçe	
17.	Hatip	1	4 akçe	
18.	Kaplıca İmamı	1	4 akçe	
19.	Kaplıca Müezzini	1	2 akçe	
20.	Muallim	1	2 akçe	
21.	Muarrif	1	2 akçe	
22.	Kapan İmamı	1	1 akçe	
23.	İmaret Bevvâbı	1	2 akçe	
24.	İmaret Ferrâşı	1	2 akçe	
25.	İmarette Görevli Hizmetli	3	1 akçe	3 akçe
26.	İmarette Aşçı	4	-	
27.	İmarette Habbâz	3	-	
28.	Zevâidhorân ³⁴⁶	6	-	20 akçe
Toplam Personel Sayısı: 65 kişi			Genel Toplam: 201 akçe	

Tablodaki veriler incelendiğinde vakfiyede 8 personel mevcut iken 70 yıl sonrasında 20 ayrı alanda personel istihdam edildiği görülmektedir. Vakfiyedeki 8 görev alanında 37 kişilik külliye personeline imaret şeyhi, hâfız, medrese öğrencisi, kâtip, vekilharc, kılârî, anbardâr, ova kâtibi, ova câbîsi, koyun ve sığır câbîsi, dağ câbîsi, dağ kâtibi, imaret kâtibi, tekke nakibi, kaplıca imamı, imaret bevvâbı, imaret ferrâşı, imarette görevli hizmetli, imarette aşçı, imarette habbâz ve zevâidhorân görevlileri de eklenmiştir.

Buna göre; vakfiyede türbe görevlisi 15 kârî yer alıyorken tabloda kârî yerine muhtemel 20 hâfız zikredilmiştir. Tabloda ilave edilen görevliler içerisinde imaret görevlileri ve

³⁴⁶ Zevâidhorânların ücretleri birbirinden farklılık arz ettiği için sayısı ve yapılan toplam ödeme miktarı tabloda belirtilmekle yetinilmiştir. Bu hususta detaylı bilgi, külliye personeli ele alınırken verilmiştir.

vakıf arazilerinin vergilerini toplayan câbîlerin ağırlıklı olduğu dikkat çekmektedir. İmam ve müezzin eklenerek cami görevlileri şekillenmiştir. Ayrıca vakfın hayrâtı kapsamında olan Kapan Camii'nin imamı, külliye vakfı bütçesinden düzenli maaş alan görevli kadrosuna dâhil olmuştur. Külliye zâviye özelliği sebebiyle tekke nakibine 1 akçe ücret verilmiştir. Böylece külliye görevli personel sayısı 1455 yılında 37'den 65 personele yükselmiştir.

Hudâvendigâr Külliyesi'nde görevli personel bilgisine arşiv belgeleri, mahkeme sicilleri ve muhasebe kayıtlarından ulaşılmaktadır. Özellikle muhasebe kayıtlarında gider kalemleri sıralanırken *tevliyet*, *ehl-i vezâif*, *ehl-i huddâm*, *cemâat-i hademe-i Câmi'-i Kaplıca*, *cemâat-i eczâhân*, *cemâat-i hademe-i imâret*, *cemâat-i zevâidhorân*, *cihet-i cerrehorân*, *harc-ı cerre*, *cemâat-i hademe-i türbe-i şerîf*, *cemâat-i zâbitân-ı evkâf*, *ehl-i murtezikaya verilen vezâif*, *vazife-i ehl-i murtezikagân-ı vakf* gibi başlıklarıyla personel grupları, isimleri ve aldıkları maaş miktarları verileri elde edilmektedir.

A. KÜLLİYENİN YÖNETİMİ

1. Müteveli

Vakfın işlerini idare etmekle sorumlu yönetici kimseye *müteveli* denir.³⁴⁷

Gazi Murad Hudâvendigâr vakfiyesinde Hayreddin Paşa'nın ilk *müteveli* olarak görevlendirildiği belirtilmektedir. Ayrıca Hayreddin Paşa'nın hem müteveli hem de nâzır olarak iki görevle vazifelendirildiği vakfiyeden anlaşılmaktadır. Berki, vakfa dair ıstılah ve tabirlere ilişkin kaleme aldığı eserinde *müteveli* maddesini yazarken “*Bir vakfın mütevellisine o vakfın nezareti tevcih olunmaz.*” ibaresini not düşmüştür. Dolayısıyla Hudâvendigâr Vakfiyesi'nde belirtilen hem *müteveli* hem de *nâzır* olan Hayreddin Paşa'nın durumunun istisna olduğunu belirtmek gerekir.³⁴⁸ Vakfiyenin üçüncü kısmında

³⁴⁷ Berki, “Müteveli”, 43.

³⁴⁸ Berki, “Müteveli”, 43.

vakfın şartları ele alınmaktadır. İlgili kısımda mütevellî tayin edilen Hayrettin Paşa'nın görev ve yetkileri yer almaktadır.³⁴⁹

Külliyenin mevkûfâtıyla ilgili bilgilerin ardından vakfiyenin üçüncü bölümünde idari yapının işleyişine yer verilmektedir. Külliye'nin yönetimi ve denetimi mütevellînin sorumluluk alanıdır. Mütevellînin görev ve yetkileri vakfiyede tanımlanmıştır. Buna göre, külliye'de görevli imam, hâfız, aşçı, ferrâş gibi görevlilerin ücretleri mütevellî tarafından belirlenmektedir. Külliye'den kimler ne şekilde istifade edeceği, görevli kadrosunda kimlerin ne şekilde görevlendirilip çalışacağı, gelir kaynakları nasıl işletileceği vb. hususlar vakfiyede zikredilmektedir.³⁵⁰

Vakfiyeye göre, külliye'de konaklamak isteyenler ücretsiz bir şekilde üç gün misafir olarak kalabilecektir. Gelen misafirlere, misafirin statüsüne bakılmaksızın muamele edilecek ve daha fazla misafir kalacak olanlara mütevellî karar verecektir. Eğer ihtiyaç sahibi bir kimse misafir olarak gelirse daha çok özen gösterilip hoş tutulması vakfiyede öğüt olarak yer almaktadır.

Küllîye görevlilerinden birisinin vefatı gibi boşalan bir kadroya atama yapma yetkisi, mütevellînin görevleri arasındadır. Örneğin, 1190/1776 yılında külliye'de *duâgû*

³⁴⁹ BOA, EV.VKF., No.19 Gömlek No.5a (c). “...dahî vâkıf-ı mezbûr yûdîmullâhu izzehû fi'd-dâreyni ve tekabbelallâhu teâlâ minhû evkâf-ı mezbûre emrinde tevliyeti ve nâzireyi mevle'l-muazzam düstür'l-a'zam alemü'l-hüdâ a'lemü'l-verâ mürebbi'l-ulemâ ve'l-fudalâ melce'ül-mesâkin ve'l-gurabâ Hayrû'd-dîn Paşaya ta'yin kıldı, dahî evkâfı tefviz eyledi, tekabbelallâhu minhû imâmun ve müşrifün ve câbûnun ve tabbâhun ve bevâbun emrini, dahî şol kimesne ki mesâlih-i evkâfda âna ihtiyâc olur ânın dahî külliya umûrını mûmâileyh Hayrû'd-dîn Paşaya müfевvez kıldı ve zikr olunan mürtezikalardan dahî külliya azillerin ve nasbların vâkıf-ı mezbûr re'y-i mütevellîye müfевvez kıldı...” Bkz. Sultan I. Murad Vakfiyesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, İstanbul Kitaplığı Bölümü, Muallim Cevdet, Fermanlar, No: 7 (16a, 16b).

³⁵⁰ “...dahî vâkıf-ı mezbûr eczelallâhu sevâbehû şöyle şart eyledi ki kaçan mütevellî-i evkâf-ı mezbûre zikr olunan mürtezikadan birini nasb etmek dilese evvelâ ol nasb ideceği kimesnenün hâline nazar ide, eger ol kişi kast eyledüğü şuğûl içün salih ise, ya'ni ol hizmetün uhdesinden gelüb ikâmet-i vazife itmege kâdir olursa, ânın hâline denetim ve tefahhus itdükden sonra ol hizmete âni nasb ide ve nasb itdükden sonra ol kimesneden sehven ve hatâen bir nâ-mâ 'kûl ve nâ-sezâ nesne vâki' olsa, kerre-i ülâda âni nush ve pend ide ki ol fi'il-i nâ-pesendide ândan alâ sebîlü's-sehv vâki' olmuştur, ba'dehû ol kimesneden bir zillet dahî vâki' olsa ki ol vaz-ı abes aslâ olduğu hizmetün sâhibine lâyük câiz olurlardan olmasa bu kere mütevellî âni zecr eyleye, eger ol kimesne nasihat-ı mütevellî ile mütenassih olmayub, nushi ve zecri kabul itmeyüb, yine ol bâtıl yaramaz hâline avdet eyleyüb, bil-cümle üç def'a merrâren olduğu hizmetde suç itmiş olsa, ol vaktin mütevellî-i vakf âni azl eyleye...” Sultan I. Murad Vakfiyesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, İstanbul Kitaplığı Bölümü, Muallim Cevdet, Fermanlar, No. 7. (17a,17b)

vazifesini yapmakta iken vefat eden Seyyid Ali Efendi'nin vefatı nedeniyle boşalan vazifeye, vakfın mütevellisi olan Mehmed Emin'in teklifiyle oğulları Seyyid Selim ve Seyyid Arif ve kızı Fatıma tayin edilmiştir.³⁵¹ 1196/1781 yılına ait diğer bir görevlendirme kaydında vakfın mütevellisi Mehmed Emin Efendi'nin *duâgû* vazifesine atama işleminin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.³⁵²

Muhasebe kayıtlarında ve Şer'iyeye Sicilleri'nde vakfın mütevellisinin ismine rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra 19. yüzyılda *mütevellî* ismi belirtilmeyen muhasebe kayıtları da olduğu görülmektedir.³⁵³ Ayrıca vakfın mütevellisinin isimlerinin zikredildiği Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv Belgeleri tespit edilmiştir. Örneğin; 1188/1774 tarihli bir belgede Gazi Murad Hudâvendigâr Evkâfî'nin imaret nezâretiyle, ilgili vakfın mütevellisi Mustafa imzalı arzuhal sunulmuştur.³⁵⁴

Aşağıdaki tabloda elde edilen veriler doğrultusunda yıllara göre vakfın mütevellî kadrosuna yer verilmiştir.

Tablo 17: Gazi Hudâvendigâr Evkâfî Mütevellileri

Sıra No	Adı	Görev Yılı (Milâdî)
1.	Hayreddin Paşa ³⁵⁵	1385 sonrası
2.	Hacı Ali Bey ³⁵⁶	1468
3.	Veli Bey ³⁵⁷	1536 öncesi
4.	Salih Halil ³⁵⁸	1536 öncesi
5.	Muslihuddîn ³⁵⁹	1536
6.	Hacı Abdullah ³⁶⁰	1540-1541

³⁵¹ BOA, AE.SABH.I., No. 231, Gömlek No. 15313.

³⁵² BOA, C..EV., No. 251, Gömlek No. 12690.

³⁵³ 19. yüzyıl muhasebe kayıtlarını ihtiva eden arşiv belgelerinde mütevellî adı genellikle zikredilmemektedir. BOA, EV. d., No.10591; BOA, EV.d, 9589.

³⁵⁴ BOA, C.EV., No. 556, Gömlek No. 28066.

³⁵⁵ Sultan I. Murad Vakfiyesi, *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı*, İstanbul Kitaplığı Bölümü, Muallim Cevdet, Fermanlar, No.7 (16a,16b).

³⁵⁶ BOA, EV. VKF., No.19, Gömlek No.5.

³⁵⁷ BŞS, A 48, 9b.

³⁵⁸ BŞS, A 48, 9b.

³⁵⁹ BŞS, A 48, 9b.

³⁶⁰ BŞS, A 48, 1b.

7.	Mustafa Bey ³⁶¹	1546 öncesi
8.	Mevlânâ Şemseddîn ³⁶²	1546-1547
9.	Ca'fer ³⁶³	1581/1582
10.	Seyyid Ebu'l-Beka	1591 ³⁶⁴ /1593 ³⁶⁵
11.	Mehmed Bey bin Mustafa ³⁶⁶	1597-1598
12.	Mehmed Bey ibni Rahmetullâh ³⁶⁷	1597-1598
13.	Mustafa Çavuş ³⁶⁸	1605 öncesi
14.	Salih Çavuş ³⁶⁹	1605-1606
15.	Abdurrahman Bey ³⁷⁰	1624
16.	Zeynelâbidin Bey ³⁷¹	1637 ve öncesi
17.	Ahmed Ağa	1679 ³⁷² -1683 ³⁷³
18.	Hacı Ali Ağa ³⁷⁴	1737
19.	Mehmed Ağa ³⁷⁵	1746
20.	Mustafa (Dülbent Ağa'sı) ³⁷⁶	1774 öncesi
21.	Mehmed Ağa ³⁷⁷	1774 sonrası
22.	Mehmed Emin Efendi ³⁷⁸	1776-1781

³⁶¹ BŞS, A 48, 9b.

³⁶² BŞS, A 48, 9b.

³⁶³ BŞS, A 119/519.

³⁶⁴ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 2/ 1.

³⁶⁵ BŞS, A 151, 7a.

³⁶⁶ BŞS, A 153, 13a.

³⁶⁷ BŞS, A 153, 42b.

³⁶⁸ BŞS, B 25, 98a.

³⁶⁹ BŞS, B 25, 98a.

³⁷⁰ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 1/ 39.

³⁷¹ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 4/406.

³⁷² BŞS, B 75, 39b.

³⁷³ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 1/103.

³⁷⁴ BOA, *EV.HMH.d.*, No.3766, 1b.

³⁷⁵ BOA, *EV.HMH.d.*, No.4472, 1b.

³⁷⁶ BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi [TS.MA.e]*, No.741, Gömlek No.23. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir kayıтта, 14/06/1188 tarihinde Dülbent Ağa'sı Mustafa'nın azledildiği yerine Mehmed Ağa'nın mütevellî atandığı kaydedilmektedir. BOA, *TS.MA.e*, No.741, Gömlek No. 23. Yeni Mütevellî Mehmed Ağa'nın atanıp görevine başladıktan 4 gün sonra kaleme alınmış Mütevellî Mustafa imzalı arzuhal bulunmaktadır. Bu durumda arzuhal belgesindeki tarihlendirmede sehven yazım hatası olabileceği kanaatindeyiz. Arzuhal için bkz. BOA, Osmanlı Arşivi, *Cevdet Evkâf [C.EV]*. No. 556. Gömlek No. 28066.

³⁷⁷ Sultan I. Abdülhamid'in beratıyla atanan Mehmed Ağa, mütevellî olmadan önce Hazine Kethudâsı olarak görev yapmaktaydı. BOA, *TS.MA.e*, No.741, Gömlek No.23.

³⁷⁸ BOA, *AE.SABH.I.*, No.231, Gömlek No.15313; BOA, *C.EV.*, No.251, Gömlek No.12690.

23.	Mustafa ³⁷⁹	1760
24.	Hacı İbrahim ³⁸⁰	1789
25.	ismi belirtilmemiş ³⁸¹	1831-1832
26.	ismi belirtilmemiş ³⁸²	1838

1593 yılına ait bir vekâlet kaydında zikredildiğine üzere Gazi Hünkâr Vakfı mütevellisi Seyyid Ebu'l-Bekâ, Hasan Çelebi isimli kişiyi Hüseyin'in metrukâtı hususunda vekil tayin etmiş ve Hasan adında bir kişi, Hasan Çelebi'den Hüseyin'deki alacağını istemiştir. Bu bilgilere göre *mütevelli* gerektiğinde yerine vekaletle bakacak kişiyi tayin etmektedir.³⁸³

Şer'iyeye Sicilleri'nde mütevelli kavramıyla beraber karşılaşılan "*Kâim-i Makâm-ı Mütevelli*" kavramı, mütevelli aleyhine dava açıldığı veya mütevelli vekil bırakmadığı durumlarda ve uzak bir mahallede ihtiyaç olması gibi hallerde mütevelli yerine belirli bir süreliğine (muvakkaten) hâkim tarafından atanan kişiye denir.³⁸⁴ 16. yüzyıla ait bir belgede, Kütahya Han'ın kira işlemiyle ilgili Gazi Hudâvendigar Vakfı mütevellisi Mehmed Bey bin Mustafa'nın kâim makamı Fazlı bin Mustafa, yaşanan bir anlaşmazlığı çözüme kavuşturmuştur. Anlaşıldığı üzere aynı belgede hem mütevelli hem de kaim makam-ı mütevelli ayrı ayrı zikredilerek mahkeme kaydı tutulmuştur.³⁸⁵

Vakıf arazilerini işleten kişilerin vefat vb. durumlarında mütevelli tarafından mahlul (boşalan) arazi için başka bir görevli (mutasarrıf) tayin edebilmektedir. Bursa Mahkeme

³⁷⁹ BŞS, B 176, 67a.

³⁸⁰ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 2/298.

³⁸¹ BOA, EV.d, No.9589.

³⁸² BOA, EV.d., No.10591, 4a.

³⁸³ BŞS, A 151, 7a, 25b.

³⁸⁴ Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılâh ve Tâbirler* (Ankara: Doğu Matbaası, 1966), 30.

³⁸⁵ "Mahrûse-i Bursa'da Saray Mahallesi'nden Bâli bin Mustafa meclis-i şer' de Gâzî Hünkâr mütevellisi Mehmed Bey bin Mustafa'nın kâim makamı olan Fazlı bin Mustafa muvâcehesinde ikrâr idüb mahrûse-i mezbûrede bundan akdem ayda dokuz yüz akçeye mültezim olan Hüseyin bin Piri üzerinden hân-ı mezbûru beş bin akçe peşin virüb ve ayda bin akçeye iltizâm ve kabul eylemeğin mütevelli-i mezbûr bana virdi didikde mezkûr Fazlı dahi vicâhen tasdik ettiği kayd olundu Şuhûdu'l-hâl: Mehmed bin Ahmedi, Zati bin Hızır, Kulu Bey bin Abdullah, Ahmed Bey bin Ca'fer". BŞS, A 153, 13a.

Sicilleri'nde zikredilen bir kayıta, Mütevellî Mehmed Bey, Gazi Hudâvendigâr Evkâfî'ndan Bilâd-i Yunus Vakıf Köyü yakınındaki Karabağ arazisine, vefat nedeniyle mahlûl olduğu için Süleyman ve Hüseyin isimli iki kişiyi görevlendirmiştir.³⁸⁶

Vakfiyede de belirtildiği gibi vakıf arazilerinin etkin kullanımı vb. idari konularda mütevellî yönetim yetkisini uhdesinde bulundurmaktadır. 1239/1823 yılına ait bir keşif kaydında Bursa'da Yahudiler için tahsis edilen bir mezarlıkla ilgili olarak Hudâvendigâr Vakfı yöneticileriyle Yahudiler arasında mezarlığın genişletilmesi konusunda anlaşmazlık yaşandığı görülmektedir.³⁸⁷ Çıkan anlaşmazlığın vakıf arazileri kapsamında olması muhtemeldir.

Mütevellîye vakıf bütçesinden yapılan ödemelerle ilgili dikkat çeken bir husus da vakıf gelirleri artanından yüzde 10 maaş ücretine ilave olarak âdet olunduğu üzere hediye verilmesidir. Örneğin, 1247/1831-1832 yılında düzenlenen muhasebede mütevellî efendiye ber-mu'tâd hediye ve zâhîre ücreti 5000 kuruş olarak ödendiği kaydedilmiştir.³⁸⁸

2. Nâzır

Görüp gözeten manasına gelen *nâzır*, vakıf kavramlarından birisi olarak bazen mütevellî anlamında kullanılsa da mütevellînin tasarrufunu görüp gözeten, inceleyen kişi demektir.³⁸⁹

Vakfiyede mütevellîlik ve nâzırlık görevleri vakfın ilk mütevellîsi Hayreddin Paşa'ya verilmiştir. Vakfiyeden 70 yıl sonra 859/1455 yılında tutulan muhasebe kaydında *nâzıra* günlük 10 akçe ücret verildiği anlaşılmaktadır. *Nâzır* görevlisinin ismi kaydedilmemiştir. Ancak *nâzır* için ayrı bir kadro tahsis edildiği görülmektedir.³⁹⁰

³⁸⁶ BŞS, A 153, 22a.

³⁸⁷ Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı Bursa Örneği* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2009), 129-130.

³⁸⁸ BOA, EV.d, No.9589.

³⁸⁹ Berki, "Nazır", "Nazır-ı vakf", 44.

³⁹⁰ 1455 Tarihli Kirmastî Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 74.

Bursa Şer‘iyye Sicilleri arasındaki bir belgede, 1070/1659 yılında Hudâvendigâr Vakfı’na *nâzır* olan İbrahim isimli bir kişi zikredilmektedir.³⁹¹ Ayrıca sicillerden anlaşıldığı üzere, medrese görevlileri ya da kadı vakfın *nâzırı* olarak görevlendirilebiliyordu.³⁹²

İncelenen vakfın muhasebe kayıtlarında mütevellî kadrosuyla ilgili bilgiler yer alırken *nâzır* görevlisinden bahsedilmemiştir.³⁹³ Bu bakımdan *nâzır* hakkında malumat elde edilemeyen muhasebe kayıtlarında, görevlilerin toplu bir şekilde kaydedilmiş olmasından kaynaklı görünmektedir.

Dolayısıyla 19. yüzyılda tutulan tafsilatlı muhasebede *nâzır-ı imâret* görevlisi yer almaktadır. Vakıf bünyesinde çalışan *nâzır-ı imâret* personelinin aynı zamanda yedi ve daha fazla görevi birlikte yürüttüğü tespit edilmiştir. *Nâzır-ı İmare*t olan Seyyid İsmail Efendi *caminin kayyımlık hissesi, muallim-i mekteb, mushafhân, eczâhân, devirhân, vekilharc vb.* görevlerini de ifa etmektedir. Bu sayılan yedi görevin karşılığında vakıf bütçesinden yevmiyesi 30 akçeden yılda 90 kuruş ödeme yapılmıştır. Ayrıca bir yılda aynî ödemeler kapsamında kendisine 450 kuruş hınta (buğday) aynen, 450 kuruş defa hınta bedelen, 650 kuruş revgan-ı sade (sade/saf yağ) bedelen, 16 kuruş asel (bal) bedelen, 150 yük hatab (odun) için de 50 kuruş olmak üzere toplam 1.288 kuruş ödenmiştir.³⁹⁴

Gerek vakıf personelinin detaylandırılmadan muhasebede kaydedilmesi gerekse de *nâzır*ın farklı görevleri birlikte yürütmesi, *nâzırların* tespitini güçleştirmektedir. Sonuç itibarıyla vakfta *nâzır*a ilk olarak 15. yüzyılda rastlandığı ve sonrasındaki asırlarda da *nâzır-ı imâret* görevlisinin varlığından yola çıkılarak bunun devamlı bir kadro olduğu anlaşılmaktadır.

³⁹¹ BŞS, B 131, 51a. Söz konusu belgede, *Nâzır İbrahim*’in, Evkâf mahsulü toplanınca mütevelliden 6 akçe maaş ücretini alması ve kimsenin buna mani olmaması vurgulanmaktadır.

³⁹² BŞS, A 144, 198a; B 20, 187b.

³⁹³ BŞS, A 48, 1b-14a; BOA, EV.HMH.d., No.3766; BOA, EV.HMH.d., No.4472; BOA, EV.d, No.9589.

³⁹⁴ BOA, EV. d., No.10591, 7a.

3. Kâtib

İmarette yazı işlerinde bakan, giren ve çıkan eşya veya erzakı hususi defterine kaydeden görevliye *kâtib-i imâret* denir.³⁹⁵ Arşiv belgelerinde külliye kâtibi, *imaret kâtibi* şeklinde zikredilmektedir.

Vakfiyede *kâtib* külliye personeli içerisinde geçmemektedir. 859/1455 yılına ait tafsilatlı muhasebede külliye bünyesinde bir kâtib yevmiyesinin 5 akçe olduğu kaydedilmiştir. İsmi İbrahim olan kâtibe aynî olarak yılda harc-ı cerreden 3 müd buğday ödenmiştir. Ayrıca muhasebe defterinde belirtilen Kâtib İbrahim yanı sıra iki farklı kâtip daha zikredilmektedir. Buna göre günlük 3 akçe ücret tahsis edilen *dağ kâtibi* şeklinde ikinci ve *ova kâtibi* unvanıyla üçüncü kâtip görevlendirilmiştir. Ova kâtibine günlük 2 akçe ücret tayin edilmiştir. Ve 859/1455 yılında *Nefs-i Kapluca Vakfı'ndan* (Çekirge'de meskun) Kazım veled-i Mehmed de kâtib şeklinde belirtilmektedir.³⁹⁶

946/1540-947/1541 yıllarında Ahmed isimli bir kişi külliyenin kâtib kadrosunda yer almıştır.³⁹⁷ 952/1546-953/1546-1547 yıllarını kapsayan muhasebede ise bir *kâtibe*, 15. yüzyılda olduğu gibi yine 5 akçe ücret ödenmiştir. Bununla beraber muhasebede hangi alanda kâtip olduğu anlaşılamayan iki kâtip, 2'şer akçe yevmiyeyle yer almaktadır.³⁹⁸ Buna göre; 859/1455 yılında görevlilerin içerisinde *dağ kâtibi* ve *ova kâtibi* de ayrıca zikredildiği düşünüldüğünde, söz konusu iki kâtibin *dağ kâtibi* ve *ova kâtibi* olma ihtimali akla gelmektedir. Neticede, 16. yüzyılda tutulan muhasebede 15. yüzyılda olduğu gibi üç farklı *kâtib* görevlendirildiği tespit edilmiştir.

Külliyyede *kâtib* kadrosunda görevlilerin cerrehorân kapsamında *kâtib-i imâret* için 2 müd 10 kile, diğer kâtib için 6 kile ve bir diğer kâtib için 5 kile buğday verildiği belirtilmektedir.³⁹⁹

³⁹⁵ Berkî, “Kâtib-i imaret”, 31.

³⁹⁶ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıflar; 67, 73, 76.

³⁹⁷ BŞS, A 48, 1b.

³⁹⁸ BŞS, A 48, 12a.

³⁹⁹ BŞS, A 48, 13a.

979/1571 yılında Mustafa isimli bir *imaret kâtibi* görevli kadrosunda yer almıştır.⁴⁰⁰ Ayrıca Bursa Şer'iyeye Sicili'nde bir belgede Hudâvendigâr Vakfı'nın kâtibi Hüseyin kaydedilmiştir.⁴⁰¹

Arşiv belgelerinde kâtib kadrosu *evkâf kâtibi* şeklinde de geçmektedir. Vakfın yazı işlerinden sorumlu olması dolayısıyla kâtibin vakfa ait hususi defterine müracaat edildiği durumlar söz konusudur. Külliye kâtibinden teftiş sebebiyle evkâf defterinin talep edilmesi konusunda arşiv kaydı bulunmaktadır. Bu bağlamda 991/1583 yılına ait bir belgede Yıldırım Bayezid İmareti Mütevellisi Ebu'l-Bekâ tarafından, İstanbul'da yapılacak teftişe dair, Gazi Hudâvendigâr İmareti'nin *Evkâf Kâtibi* Derviş adlı kişinin tutmuş olduğu evkâf defteriyle birlikte gelmesinin istendiği belirtilmektedir.⁴⁰²

1158/1745-1159/1746 yılı muhasebesinde gider kalemleri içerisinde *cemâat-i kâtibân* ve *câbiyân* şeklinde toplu bir ödeme cetveli (günlük 52 akçe maaş ödemesiyle) yapıldığı görülmektedir. Kâtiplerin ismi ve aldıkları ücrete ulaşılammış olsa da birden çok kâtibin külliye görevli olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰³

Vakıfta görevli kâtiplerin ücret artış talepleri ve şikayetlerinin arşiv belgelerine yansıdığı görülmektedir. Bursa Şer'iyeye Sicilleri'nde 1174/1760- 1175/1761 yıllarını kapsayan bir belgeden anlaşıldığı üzere, Gazi Hudâvendigâr Evkâfı'nda *Kâtib* Mustafa ve yine aynı vakıfta *Kâtib Mehmed Emin*, vakıftan aldıkları ücreti yeterli bulmayıp, ücret artışı talebinde bulunmuşlardır. Bursa Kadısı Mevlânâ'ya durum intikal etmiş, ücretleri artırılmamış, bunun üzerine istifa da etmemişler ve her yıl ücret taleplerini yinelemişlerdir.⁴⁰⁴

Kâtiplere maaş ödemesi dışında *ber-vech-i maktu* adıyla ödemeler de yapılmıştır. 1247/1831-1832 yılında Yazıcızâde Ali Efendi külliye kâtibi olarak vazifelidir. İlgili

⁴⁰⁰ BOA, A.)DVNSMHM.d., No.15, Gömlek No.1008.

⁴⁰¹ BŞS, B 215, 21b.

⁴⁰² BOA, A.)DVNSMHM.d., No.49, Gömlek No.505.

⁴⁰³ BOA, EV.HMH.d., No.4472, 3b.

⁴⁰⁴ BŞS, B 176, 64a.

muhasabede geçtiği üzere Kâtib Yazıcızade Ali Efendi'ye vakıf bütçesinden *ber-vech-i maktu* 1200 kuruş ödendiği kaydedilmiştir.⁴⁰⁵

19. yüzyılda tutulan muhasabeden anlaşıldığına göre kâtib kadrosunda görevliler; *kâtib-i cebeleyin*, *kâtib-i Soğanlı*, *kâtib-i edâ-i ücret-i taksim*, *kâtib-i bekâyâ* ve *kâtib-i rûznâmçe* vazifeleriyle arttırılmıştır. Buna göre; *cebeleyin kâtibi* vazifesini Seyyid Süleyman, Seyyid Mehmed ve Seyyid Tahir isimli üç kardeş müştereken yerine getirmektedir. Aynı zamanda bu kardeşler, külliye caminin *imam-ı evvel*, *sermahfil* ve *mushafhân* görevlerini de yürütmektedirler. Yevmiye olarak 46 akçe tayin edilmiş olup maaş dışında aynî ödeme de yapılmıştır. *Soğanlı kâtibi* Seyyid İsmail bin Ahmed aynı zamanda Hisar Camii *vâiz-i cuma* görevlisidir. 14 kuruş yevmiyesi ve aynî ödemeleri muhasabede detaylandırılmıştır. Kitâbet noktasında muhasabede geçen diğer bir görev alanı *kâtib-i eda-i ücret-i taksim* şeklinde nitelenmiştir. *Câbî-i Soğanlı* görevliyle beraber *kâtib-i eda-i ücret-i taksim* görevini yerine getiren bazı kişilerin kardeş olduğu ifade edilen 6 isim zikredilmiştir. Külliye muhasabesinde *kâtib-i bekaya* şeklinde bütçeden kalanları yazan Kâtib Seyyid Abdullah Nâfiz Efendi'dir. Günlük 2 kuruş ücretle çalışan kâtibe aynî ödemelerle yılda toplam 250 kuruş verilmiştir. Son olarak *kâtib-i rûznâmçe* vazifesini Seyyid Mehmed bin Hüseyin, *cûzhân* göreviyle birlikte yerine getirmektedir. Kitâbeti için günlük 5 kuruş, cûzhânlık vazifesi için ise 2 kuruş ücret almaktadır. Maaşla birlikte aynî ödeme yapıldığı da muhasabede kaydedilmiştir.⁴⁰⁶

4. Câbî

Vakfın gelirlerini toplayan tahsildar kişiye “*câbî*” denilmektedir.⁴⁰⁷ Arşiv belgelerinde vakfın câbîsi anlamında “*câbî-i vakf*” şeklinde nitelenmektedir.

Vakfa ait muhasabe kayıtlarında câbînin topladığı gelirler kayıt altına alınmıştır. Vakfın bir adet câbîsi var iken daha sonra görev yükümlülüğü sebebiyle sayısı arttırılmıştır.

⁴⁰⁵ BOA, EV.d., No.9589.

⁴⁰⁶ BOA, EV.d., No.10591, 6b-8b.

⁴⁰⁷ *Câbî* kavramı yerine 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 22. maddesi câbîlik hizmetini kaldırmış, ancak büyük vakıflarda Umum Müdürlüğü'nün izniyle kâtib ve tahsildâr kullanılmasına müsaade edilmiştir. Berki, “cabi-i vakf”, 9.

Vakıf arazilerinin bolluğu göz önüne alındığında görevli câbî sayısında doğrudan bir artış söz konusu olduğu görülmektedir.

Vakfiyede görev tanımı yapılmayan câbî, ilk olarak 859/1455 yılı muhasebesinde yer almıştır. Buna göre; *dağ câbîsi* günlük 5 akçe, koyun ve *sığır câbîsi* günlük 3 akçe ve *ova câbîsi* günlük 2 akçe ücretle çalışan toplam 3 *câbî* külliye görevlisidir. Câbîlere *harc-ı cerre* kapsamında da ödemeler yapılmıştır. İlgili kısımda Hacı Turud isimli *susığırı ve koyun câbîsi* zikredilmiştir. Bir diğer dikkat çeken husus görevliler içerisinde zikredilmemesine rağmen *harc-ı cerre* ödemesi adıyla 6 müd verilen *câbî-i dekkâkin* ve 6 müd verilen *câbî-i Çongara* görevlilerine rastlanmasıdır. Son durumda muhasebede külliye görevlisi bilinen câbîlerin sayısının 5 kişi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰⁸

952/1546-953/1546-1547 yılı muhasebesinde 8 farklı *câbî* zikredilmektedir. Bunlar içerisinde yer alan *câbî-i müşahere* günlük 4 akçe, *câbî-i bağat* günlük 5 akçe ve *câbî-i ağnam* günlük 3 akçe ücretle çalışmaktadır. Diğer 5 farklı câbîyle ilgili detaylı bilgi tespit edilememiştir.⁴⁰⁹ Bazı muhasebe defterlerinde *cemaat-i câbiyân* ifadesiyle genel bir başlıkla zikredildiği için kaç câbî olduğu bilinmemektedir. Ancak câbîlerin sayıca çok olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹⁰

Bursa Mahkeme Sicilleri'ne 1007/1598 yılında yansıyan bir belge, vakfiyede belirtilen hamamın bir yıllığına günlük 15 gümüş dirheme Ahmed bin Mahmud el-Hammâmî isimli kişiye kira işlemini konu edinmektedir. Kira sözleşmesini gerçekleştiren vakfın câbîsi ve kaim-i makam-ı mütevellisi Ahmed Çelebi bin el-Hâc Yusuf'tur. Buradan anlaşıldığına göre bazı durumlarda vakfın câbîsi aynı zamanda kaim-i makam-ı müteveli olarak görev yapmaktadır.⁴¹¹

⁴⁰⁸ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 73-76.

⁴⁰⁹ BŞS, A 48, 12a.

⁴¹⁰ BOA, EV.HMH.d., No.4472; BOA, EV.HMH.d., No.3766.

⁴¹¹ BŞS, A 153, 53b. Benzer şekilde farklı bir kayıta, Hudâvendigâr Evkâfı'na câbî ve kâim-i makâm-ı müteveli olan el-Hâc Veli b. Ahmed zikredilmektedir. BŞS, B 18, 19a.

Bazı belgelere göre câbînin sorumluluk alanıyla ilgili arazilerde çıkan sorunlar şikayet edilmiştir. Örneğin, 1208/1793 yılında Hudâvendigâr İmareti câbîsi görmeden, iki vakıf köyünün mahsulü hasat edilince şikayet konusu olmuştur.⁴¹²

19. yüzyılda tespit edilen görevliler muhasebe kaydında detaylandırılmıştır. *Câbî* İsmail Efendi, Sütölçe bağ bekçiliğiyle görevlidir. Hacı Salih Ağa *Çekirge câbîsi* ve Mehmed Ağa *Cebeleyn câbîsidir*. Mehmed Arif Molla bin Hacı Mehmed *câbî-i müşâhere* vazifesini *eczâhân* vs. görevlerle birlikte yerine getirmiştir. *Câbî-i Sahra* görevlileri Mehmed Tahir ve Mehmed Salih kardeşlerin, aynı zamanda Hudâvendigâr Camii'nde *imam-ı sâni*, *hisse-i kayyım* ve *ferrâş* olup müştereken bahsedilen görevleri yürütmüştür. *Câbî-i Soğanlı* ve *kâtib-i eda-i ücret-i taksim* vazifelerine 6 kişi görevlendirilmiştir. Bu durumda sütölçe bağ bekçiliği için bir *câbî*, *câbî-i çekirge*, *câbî-i cebeleyn*, *câbî-i soğanlı*, *câbî-i müşâhere*, *câbî-i sahra* şeklinde 6 farklı câbî 19. yüzyıl muhasebe defterinde tespit edilmiştir. Bir kısım câbîler, aynı külliye'deki *eczâhân*, *ferrâş* gibi farklı görevleriyle beraber vazifelerini icra etmiştir.⁴¹³

5. Zevâidhorân

Vakfın gelirlerinden, belirlenen kişilere ödemeleri yapıldıktan sonra arta kalan miktara *zevâid* denir. *Hor* kelimesi ise Farsça'da yiyen anlamına gelmektedir.⁴¹⁴ Bu durumda *zevâidhorân* kelime anlamıyla da örtüştüğü üzere vakıf gelirlerinden gider kalemlerine ödeme yapıldıktan sonra arta kalan *zevâid* fonundan düzenli olarak ödeme yapılan kimseleri ifade etmektedir.

Zevâidhorân vakfiyede yer almayıp sonradan 15. yüzyılda külliye personeline dâhil olmuştur. 15. yüzyılda 6 Zevâidhorân; Seyyid Ali 8 akçe, Zeynelâbidin Şeyh-i Ebû İshâk 5 akçe, Alâeddîn Halife veled-i Kuşaksuz 2 akçe, Emir-i Hoşhân 2 akçe, Delü Halife 2 akçe ve Veled-i Zâkir 1 akçe günlük ücretle tevliyet kapsamında görev yapmıştır.⁴¹⁵

⁴¹² BOA, C.BLD., No.46, Gömlek No.2257.

⁴¹³ BOA, EV. d., No.10591, 2b-8b.

⁴¹⁴ Berki, "Zevâid", 60.

⁴¹⁵ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 74.

946/1540-947/1541 yılında *zevâidhorân* fonundan ödeme yapılan 10 kişi tespit edilmiştir. Hudâvendigâr Evkâfî'ndan Keles Camii hatibi Mevlânâ Zeyneddin'e günlük 5 akçe ve cami müezzine 1 akçe maaş verilmiştir. Bir cami (Behram) hatibine günlük 1 akçe, mushafhânândan 2 kişiye günlük 4 akçe, bir cami imamı olarak zikredilen Latif Çelebi'ye ve caminin müezzine günlük 3 akçe, Mevlânâ Abdi Çelebi'ye günlük 10 akçe, Süleyman bin Hızır'a günlük 2 akçe, Abdülhamid isimli kişiye günlük 5 akçe, Seyyid Abdülkerim'e günlük 2 akçe ve Mevlânâ Hacı Haluk isimli kimseye günlük 5 akçe vakfın *zevâidhorân* fonundan verilmiştir.⁴¹⁶

Zevâidhorân fonundan ödeme yapılan kişilerde ve yapılan ödeme miktarında artış olduğu görülmektedir. Buna göre; 946/1540-947/1541 yılında *zevâidhorân* fonundan ödeme yapılan 10 kişiye toplam 19.110 akçe ödenmiş olup aynı yılda vakfın yıllık geliri 314.396 akçe olarak tespit edilmiştir. 1158/1745-1159/1746 yılında kaydedilen muhasebede *zevâidhorân* ve *duâguyân* için günlük 400 akçeden yıllık 148.000 akçe ödenmiştir. Aynı yıl toplam geliri 890.732 akçe olan vakıf bütçesinden önemli bir kısmın *zevâidhorân* ve *duâguyân* ücreti olarak ödendiği anlaşılmaktadır.⁴¹⁷

1254/1838 yılında Mehmed Arif ve Seyyid Süleyman bin Ahmed *zevâidhorân* ve *duâguyân* fonundan sorumlu kişiler olarak zikredilmiştir.⁴¹⁸

B. KÜLLİYENİN DENETİMİ

Hudâvendigâr vakfiyesinde külliye'nin denetiminden sorumlu kişi külliye'nin aynı zamanda idaresinden sorumlu olan mütevellidir. Bu yönüyle mütevellilik ve nâzırlık vazifelerini vakfın vakfiyede adı geçen ilk mütevellisi Hayreddin Paşa yürütmektedir.⁴¹⁹ 15. yüzyılda külliye personeli içerisinde mütevellinin sorumluluk alanında gözetim sağlayan *nâzır* da yer almıştır. Müteveli vakıf bünyesindeki arazilerde düzenli işleyişi

⁴¹⁶ BŞS, A 48, 12b.

⁴¹⁷ BŞS, A 48, 12b; BOA, EV.HMH.d., No.4472, 3b.

⁴¹⁸ BOA, EV. d., No.10591, 6b-8b.

⁴¹⁹ BOA, EV. VKF., No.19, Gömlek No.5.

sağlamak, personel ataması ve görevlilerin sorumluluk alanlarıyla ilgili konularda düzenleme yapmakla mükelleftir.

Külliyenin bulunduğu Kaplıca semtinin subaşı tarafından asayiş sağlanmaktadır. 982/1574-994/1585 tarih aralığındaki mahkeme kayıtlarında yer alan bir belgeden Kaplıca Subaşı'nın zımmî bir kimseyi dava ettiği anlaşılmaktadır.⁴²⁰ Diğer bir belgede, Kaplıca Hamamı'nda yaşanan bir hırsızlık vakasından söz edilerek Ferhat b. Abdullah isimli kişinin, gömlek, pabuç, hırka gibi giysileri çaldığı ve yakalandığı belirtilmektedir.⁴²¹

Arşiv kayıtları incelendiğinde külliye işleyişinde sorun yaşanan hususların başında su kaynaklarının geldiği görülmektedir. Denetim sonucu ya da şikayet sebebiyle ortaya çıkan su kaynaklarının kullanımıyla alakalı hususlar Bursa Mahkemesi'ne yansımıştır. 1007/1598 yılında Gazi Hudâvendigâr Vakfı'nın mütevellisi Mehmed Bey ibni Rahmetulah'ın Galle Pazarı yakınında olan hamamın Pınarbaşı'ndan gelen suyunu bazı hanelerin evlerinde çeşme yapmak suretiyle kullanıp nihayetinde suyun kesilme noktasına geldiği, bu ve benzeri sayılan sebeplerle hamamın zarara uğradığı gibi birçok sıkıntılı su yolu hadisesi aynı belgede sıralanmıştır. Şer'îyye Sicili kaydında zikredilen hamam, vakfiyede geçen ve Çifte Hamam olarak bilinen Nalıncılar Hamamı'dır. Belgede, vakfın daha önce görevli mütevellilerine de benzer sorunların arz edildiği ancak şikayetlerin değerlendirilmediği ve ilgili konuda ihmalin olduğu beyan edilmektedir.⁴²²

Çekirge'de Gazi Hudâvendigâr Vakfı sınırları içerisinde olan ve Hudâvendigâr Külliyesine (İmarete, Eski Kaplıca'ya ve Girçık/Cıkcık Hamamı'na) akan sıcak sudan mahallede meskun olan ev sahiplerinin evlerine akıtmak suretiyle faydalandıkları yapılan tahkikatla ortaya çıkmıştır. 1118/1706 yılında gerçekleşen bu olayın ferman üzerine

⁴²⁰ “Bursa’da Kaplıca subaşı olan Mehmed b. Pîr Veli nâm kimesne Aleks veled-i Papaz nâm zımmîyi izhâr üzerine takrir-i dava eyledi...” Bkz. A 139, 20a. Kaplıca subaşısının zikredildiği diğer belge örnekleri için bkz. A 152, 135b-136a; B 18, 9a.

⁴²¹ BŞS, A 39, 18a.

⁴²² BŞS, A 153, 42b.

yapılan incelemede tespit edildiği Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden anlaşılmaktadır.⁴²³

Vakıf köyleriyle ilgili şikayetler de belgelerde yer almaktadır. 1007/1598 yılında vakfın mütevellisi Dereköy yakınında bir bahçede meydana gelen anlaşmazlığı gidermiştir.⁴²⁴ 1177/1763 yılına ait bir arşiv belgesine göre Bursa Hudâvendigâr Külliyesi Evkâfı'ndan Kite/Mürseller köyündeki tarlalara müdahalenin engellenmesiyle ilgili tedbir alınmıştır.⁴²⁵

Bir diğer sorun yaşanan husus külliyenin ihtiyaçlarının karşılanması noktasında meydana gelmiştir. 1146/1733 yılında kaydedilen bir belgede, Emir Sultan ve Hudâvendigâr imaretlerine av eti getiren 80 kişiden oluşan tüfenkli bir grubun, gece naibleriyle güvenliği sağlamak noktasında görevlendirildikleri, ancak görevlerini süistimal etmeleri üzerine istihdam olundukları görevin tamamen ortadan kaldırılmasına karar verildiği belirtilmektedir.⁴²⁶ Söz konusu uygulamayla, kış ayı olması sebebiyle et tedariki mümkün olmadığı için imaretlere avcılar tayin edilmesi yoluyla ihtiyacın karşılanmasına çalışıldığı anlaşılmaktadır.⁴²⁷ Bu bağlamda aynı belge, imaretin işleyişi ve yiyecek tedarikiyle alakalı da malumat içermektedir. Ayrıca külliyenin dağlık alana yakın konumda olması, asayiş sorununun yaşanmasına yol açan muhtemel sebepler arasında olmalıdır.

19. yüzyılda kaydedilen bir muhasebede *Mudanya, Kurşunlu ve Cebeleyin subaşılığı* zikredilmiş ve 9.250 kuruş ödenek ayrıldığı tespit edilmiştir.⁴²⁸ Asayişin subaşı tarafından sağlandığından hareketle zikri geçen yerlere subaşı tayin edildiği düşünülmektedir.

⁴²³ BOA, C.EV., No.254, Gömlek No.12990.

⁴²⁴ BŞS, A 153, 46a.

⁴²⁵ BOA, C.BLD., No.10, Gömlek No.453.

⁴²⁶ BOA, A.DVNSMHH.d., No.139, Gömlek No.1390.

⁴²⁷ BOA, A.DVNSMHH.d., No.132, Gömlek No.751.

⁴²⁸ BOA, EV.d, 9589.

II. KÜLLİYENİN PERSONELİ

A. DİN GÖREVLİLERİ

1. İmamlar

Hazır olan cemaate namaz kıldıran, kendisine uyulup namaz kılınan kimseye imam denir.⁴²⁹ Vakfiyede başlangıçta imam kadrosuna yer verilmemiştir. Külliye'nin personeli içerisinde ilk kez 859/1455 yılında düzenlenen muhasebede *imâm-ı kapluca* unvanıyla yer verilmiş ve yevmiyesi 4 akçe olarak belirlenmiştir. İmam Ramazan veled-i Muhammed, Çekirge semtinde meskûndur. Ayrıca aynı muhasebede geçtiği üzere imama harc-ı cerre kapsamında 4 müd buğday verilmiştir. Muhasebeden anlaşıldığı kadarıyla farklı camilere imam görevlendirilmiştir. Nitekim Kapan Camii imamına da vakıf bütçesinden günlük 1 akçe maaş ödenmiştir.⁴³⁰

Bursa Mahkeme Sicilleri'nden elde edilen bilgiye göre 1705-1709 yıllarında Gazi Hudâvendigâr Camii İmamı Murad Efendi'dir.⁴³¹ 1134/1721 yılına ait bir arşiv kaydında külliye imamı Murad Efendi yerine Ali oğlu Mehmed Efendi'nin *imam* olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır.⁴³² İlgili örnekte olduğu gibi imam atamalarında babadan oğula bir silsilenin gözetildiği görülmektedir.

946/1540-947/1541 yılında düzenlenen muhasebede *imam* için *cemâat-i hademe-i Câmi-i Kabluca mea Mescid* başlığıyla cami görevlileri içerisinde *imâm-ı câmi* unvanı kullanılmıştır. Buna göre cami imamı 4 akçe yevmiyeyle görev yapmıştır. Muhasebede ismi belirtilmeyen *camî imamının* yanı sıra 1 akçe günlük ücret alan bir *imam* daha yer almaktadır. Vakıf bütçesinden Kal'a Camii görevlilerine de maaş ödemesi yapılmıştır. *Cemâat-i hademe-i Câmi-i Kal'a* başlığıyla Kal'a Camii imamına 10 akçe yevmiye ücret verilmesi dikkat çekicidir. Nitekim Hudâvendigâr Camii imamına günlük 4 akçe ödenmektedir. Ayrıca maaş ödemesi yapılanlar arasında Zevâidhorân kapsamında ücret

⁴²⁹ Berki, "İmam", 26.

⁴³⁰ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 67, 73, 76.

⁴³¹ BŞS, B 189, 78b.

⁴³² BOA, AE.SAMD.III, No.24 Gömlek No.2262.

alan Latif Çelebi adında bir imam bulunmaktadır. Personele ek ödemelerden cerrehorân taksimatında *imâm-ı Kaplıca* 5 kile buğday almıştır.⁴³³ Ayrıca biri Hudâvendigâr imamı olmak üzere farklı yerlerde görev yapan vakfın maaş verdiği 4 imam tespit edilmiştir.

Muhasebe defterlerinde *An cemâ'at-i hademe-i cami-i şerif der Kaplıca* başlığıyla hizmet personeli toplu bir şekilde kaydedildiği için isim ve sayı verilerine ulaşılammıştır.⁴³⁴ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde imamların atama belgeleri yer almaktadır. Söz gelimi 5.10.1721 tarihinde imamet görevine Mustafa isimli kişinin görevlendirildiği anlaşılmaktadır.⁴³⁵

Ayrıca Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan kayıtlara göre 950/1542-1543 yılında Hudâvendigâr Camii İmamı İbrahim⁴³⁶ ve 1137/1725 yılında ise Çekirge İmamı Abdullah Efendi'den bahsedilmektedir.⁴³⁷

1254/1838-1255/1839 yılına ait muhasebe defterinde Çekirge Camii ve Kaplıca Camii lafızlarıyla Hudâvendigâr Camii zikredilmektedir. Ayrıca Hisar Camii ve Keles ilçesinde bir cami olmak üzere 3 farklı camide imam görevlendirilmesi yer almaktadır. Örnelemek gerekirse; üç kardeş (Seyyid Süleyman, Seyyid Mehmed ve Seyyid Tahir) Hudâvendigâr caminin *imam-ı evvel* vazifesiyle 4 farklı görev alanında (sermahfil, mushafhân ve kâtib-i cebeleyin) külliye bünyesinde çalışmaktadır. Vakıf bütçesinden yılda toplam aynı yardımlarla maaş ödemesi 3.357 kuruştur. Muhasebede *ehl-i murtezikağân* (görevliler) sıralanırken başta *başmüderriş* sonra *imaret şeyhi* zikredildikten sonra üçüncü sırada *imamın* görev tanımı ve maaş planlaması yer almaktadır. Muhasebe defterindeki bu sıralama külliye görevlileri içinde imamın önemini göstermektedir.

Bazı durumlarda Selâtin camileri gibi büyük ve merkezî camilerde veya gerektiğinde ikinci bir imam tayin edilmiştir. Muhasebe kayıtlarında "*imam-ı sâni*" unvanıyla aylık

⁴³³ BŞS, A 48, 12a-13a.

⁴³⁴ BOA, EV.HMH.d., No.4472; BOA, EV.HMH.d., No.3766.

⁴³⁵ BOA, İE.EV., No.57, Gömlek No.6271.

⁴³⁶ İlgili belgede, İbrahim isimli imamın camide namazı abdestsiz kıldırıyor olduğu iddiası ve şikayet nedeniyle görevden alındığı belirtilmektedir. Bunun üzerine mahalle halkının isteğiyle Mevlânâ Muslihuddîn Hudâvendigâr Camii'ne imam tayin edilmiştir. Bkz. BŞS, A 39, 8b.

⁴³⁷ BŞS, B 157, 27a.

maaş ödemesi yapılmıştır. Hudâvendigâr Camii *imam-ı sâni* görevlisi olarak üç kardeşten ikisi (Mehmed Tahir ve Mehmed Salih) aynı zamanda (hisse-i kayyım, ferrâş ve câbî-i sahra vs.) farklı görevleri de yürütmektedir. Bu vazifeler için yılda 2.600 kuruş 10 para ücret almışlardır. Hudavendigâr Camii haricinde Hisar Camii görevlilerinden imam olarak vazifeliler zikredilmektedir. Hisar Camii'nde *imâm-ı evvel* Seyyid Mehmed Rıfat Efendi, yevmiyesi yanında lahmiyye ödeneğiyle yılda 78 kuruş maaş almıştır. Aynı zamanda aynı camide muvakkit ve ders-i âm görevleri vardır. Hisar cami ikinci imamı Ebubekir Efendi lahmiyyeyle birlikte yılda 100 kuruş maaş almıştır. Son olarak muhasebe kayıtlarında görevliler içerisinde Keles'teki camide *imamet* ve *muallim-i sıbyan* görevlerini yerine getiren İsmail Efendi'ye yılda 618 kuruş maaş ve aynî ödeme yapıldığı belirtilmektedir.⁴³⁸

Sayılan görevlilere ilave olarak *mâhiyât-ı hademe-i imâret ve sâire* başlığı altında Salih Efendi *imam-ı sani* olarak 10 kuruş aylık ücretle görevli kaydedilmiştir. Aynı muhasebe defterinde Salih Efendi, Kızıl köy imamı olarak öşür bahsinde de zikredilmiştir. Buna göre, *imam-ı sâni* istihdamı köylerden personel görevlendirilmesiyle sağlanmış görünmektedir.⁴³⁹

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde milâdî 4.10.1900 tarihli bir belgede Hudâvendigâr Camii ikinci imamına aylık 60 kuruş barınma ihtiyacı doğrultusunda kira bedeli hakkında Şûrâ-yı Devlet tarafından verilen karar metni yer almaktadır.⁴⁴⁰

2. Hatibler

Külliye'nin din görevlisi *hatib*, Cuma ve Bayram namazlarında camide cemaate hutbe irâd eden kişidir.⁴⁴¹

Vakfiyede *hatib* günde 1 akçe ücretle görevli personel içerisinde yer almıştır. 859/1455 yılında külliyyede çalışan *ehl-i huddâm* içerisinde günlük 4 akçe ücretle *hatib*

⁴³⁸ BOA, EV. d., No.10591, 6b-8a.

⁴³⁹ BOA, EV. d., No.10591, 4b.

⁴⁴⁰ BOA, BEO, No.1575, Gömlek No.118105.

⁴⁴¹ Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılâh ve Tâbirler* (Ankara: Doğu Matbaası, 1966), 22.

bulunmaktadır. Muhasebede *hatib-i imâret* ve *hatib-i câmi* ayrı ayrı yazılmış ve her ikisine de harc-ı cerre ödemesi 6 müd buğday verilmiştir. İmaret kelimesinin külliye manasında kullanılması arşiv belgelerinde sıkça karşılaşılan bir durumdur. Dolayısıyla sehven iki kere yazılmış olması mümkündür.⁴⁴²

946/1540-947/1541 yıllarında tutulan muhasebe kaydında 4 kişi *hatib* olarak vazifeli görünmektedir. Bunlardan ilki Hudâvendigâr Camii *hatibi* olup günlük 4 akçe yevmiye takdir edilmiştir. Diğer bir *hatib* Kal'a Camii'nde günlük 3 akçe ücretle görevlidir. Son iki *hatib* de *cemâat-i zevâidhorân* kapsamında zikredilmiş, günlük 5'er akçe maaş verilmiştir. Ayrıca muhasebede belirtildiğine göre hatib-i kaplıca görevlisine 2 müd 4 kile buğday ödemesi yapılmıştır.⁴⁴³ Ayrıca daha önce farklı camilerde imam ve vâiz olarak görev yapan Şeyh İbrahim Efendi'nin 1632 yılında Hudâvendigâr Camii'nde hatib iken vefat ettiği bilinmektedir.⁴⁴⁴ 1090/1679 yılına ait bir belgede ise *el-Hatib fî Cami-i Hudâvendigâr* unvanıyla Receb Efendi kaydedilmiştir.⁴⁴⁵

Hatib kadrosunda 19. yüzyılda görevli kişiler ele alındığında; Hudâvendigâr Camii'nde Hâfız Mehmed Efendi 1254/1838-1255/1839 yıllarında hitabet vazifesiyle zikredilmiştir. Muhasebede imamın hemen peşine yıllık ödenen maaş ve aynî ödemelere yer verilmiştir. Buna göre; yevmiyesi 40 kuruş olmak üzere aynî ödenen 1.950 kuruş hinta aynen, 600 kuruş şa'ir aynen, 890 kuruş erz aynen, 20 kuruş asel aynen, 35 kuruş revgan-ı sade aynen, 30 para badem bedelen toplam yıllık 3.537 kuruş 30 para hatib için ödenek ayrılmıştır. Ayrıca Hisar Camii hitabeti için Seyyid Hâfız Ali Efendi yevmiye olarak 11 akçeden yılda 33 kuruş ve aynî ödenek olarak ise hinta aynen 40 kile 10 paradan 40 kuruş yıllık toplam 433 kuruş vakıftan ücretle vakıf görevlileri arasındadır. Son olarak Keles'te bulunan cami için görevli hatib olan Mehmed Efendi 2 akçe yevmiyeyle yılda 6 kuruş maaş almıştır.⁴⁴⁶

⁴⁴² 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 73, 76.

⁴⁴³ BŞS, A 48, 12a.

⁴⁴⁴ Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, 2/290.

⁴⁴⁵ BŞS, B 75, 48a.

⁴⁴⁶ BOA, EV. d., No.10591, 6b-8b.

Osmanlı döneminde Bursa camilerinde 1911 yılına kadar hatiblerin okuduğu hutbeler Arap dili ile okunmaktadır. 1911 yılı Haziran ayında ise mimârîsiyle bir ilk olarak dikkati çeken Bursa Hudâvendigâr Camii'nde *Hatib* Ali Şeyh el-Arab Cuma hutbesinde ilk kez farklı bir uygulama başlatmıştır. Ali Şeyh el-Arab hutbeyi okurken Arapça metninin ardından kısa bir Türkçe tercümesine de yer vermiş ve böylece cemaatin okunan hutbeyi daha iyi anlamasını hedeflemiştir. Bu hadise bizzat *Hatib* Ali Şeyh'in *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yazdığı yazıdan öğrenilmektedir. Ali Şeyh'in ifadelerinde camide hitap ettiği cemaatin birkaç bin kişi olduğu ve hutbenin Türkçe anlamının okunmasından memnun oldukları anlaşılmaktadır. *Hatib* Ali Şeyh el-Arab'ın 1909-1919 yılları arasında yine *Sırat-ı Müstakim* dergisinde, bahsettiğimiz hutbe de dahil toplam 23 hutbesinin yayınlandığı bilinmektedir.⁴⁴⁷

3. Müezzinler

Cami ve mescid gibi mekânlarda ezan okuma ve kâmet getirme görevini yerine getiren kimseye *müezzin* denilmektedir.⁴⁴⁸ Vakfiyede zikredilen personel içerisinde müezzin geçmemektedir. Personel kadrosuna sonradan dahil olmuştur. 859/1455 yılında *müezzin-i Kaplıca* ibaresiyle görevli olduğu anlaşılmaktadır. Müezzin günlük 2 akçe ücret almaktadır. Harc-ı cerre bağlamında müezzine 3 müd buğday verilmiştir.⁴⁴⁹

946/1540-947/1541 yıllarında *müezzin* sayısının ikiye çıkarıldığı tespit edilmiştir. Muhasebede geçen *Müezzinân* ifadesi bunu göstermektedir. Müezzinin günlük yevmiyesi değişmemiş ve 2 akçe olarak aynı kalmıştır. Söz konusu durum Kala cami için de geçerlidir. Kal'a Camii'nde de iki müezzin yevmiyesi 2 akçeden görev yapmıştır. Ayrıca nerede görev yaptığı belirtilmeyen bir müezzinin ayda 20 akçe ücret aldığı kaydedilmiştir. Cerrehorân vazifesinden Hudâvendigâr Camii müezzinine 2 müd 8 kile buğday verilmiştir. Bunlara ilave olarak iki müezzin farklı camilerde görevli olup vakıf bütçesinden *cemaat-i zevâidhorân* olarak ücret almıştır.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Mefail Hızlı, "Hudâvendigâr Camii'nde İlk Türkçe Cuma Hutbesi", *Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültür Dergisi* 7 (2004), 45-47.

⁴⁴⁸ Berki, "Müezzin", 40.

⁴⁴⁹ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 73, 76.

⁴⁵⁰ BŞS, A 48, 12a.

1090/1679 yılına ait bir kayıta Gazi Hudâvendigâr Camii'nde müezzin olan Mehmed b. el-Hâc Ali, kendisinden önceki müezzin olan Bayram isimli kimseye yevmiyesi 4 akçe ve yıllık üç müd hinta cerre ödendiğini gerekçe göstererek cerre ücretinin kendisine de verilmesini talep etmiştir.⁴⁵¹

1254/1838-1255/1839 yılında Hudâvendigâr Camii ve Hisar Camii müezzinleri muhasebede kaydedilmektedir. Buna göre; *mahiyât-ı hademe-i imâret* kapsamında Hudâvendigâr müezzinine 3 kuruş 20 para ve Hisar cami müezzinine 10 kuruş ödeme yapılmıştır. Personel ücretleri sıralanırken Hudâvendigâr Camii müezzinini *müezzin-i evvel* şeklinde nitelenmiştir. İkinci müezzin muhasebede yer almazken bu ibareden var olduğu anlaşılmaktadır. Cami imamından sonra görevliler zikredilirken müezzin-i evvel, mushafhân, cüzhân ve cibâyet-i Çekirge vs. görevlerinin Hacı Salih Ağa tarafından yerine getirildiği belirtilmektedir. Hacı Salih Ağa'nın yevmiyesi 11 akçe ve yıllık 33 kuruş maaşın yanı sıra 1.230 kuruş hinta aynen, 22 kuruş revgan-ı sade (sade/saf yağ) aynen, 2 kıyye badem 20 para, düzenli verilen temcidiye 11 kuruş verilmiştir. Kendisine yılda toplam 1.335 kuruş olarak önemli bir miktar ödenek ayrılmıştır.⁴⁵²

4. Vâizler

Cami ve mescid gibi ibadet mahallerinde hâzır olan cemaati dinî konularda aydınlatarak mânevî yönden gelişimini sağlamak amacıyla konuşma yapan kimseye *vâiz* denir.⁴⁵³

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri İslâm coğrafyasında olduğu gibi camilerde vâizler görev yapmışlardır. Osmanlı'da vâizlik, medreselerde yapılan derslerin tamamlayıcı unsuru, bir bakımdan da daha geniş çerçevede halka yayılması olarak değerlendirilmiştir. Böylece camiler, halka açık bir dinî eğitim merkezi işlevi görmektedir. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) dönemi itibarıyla vâizliğin bir başka ifadesi olan *kürsü şeyhliği*, selâtin camilerdeki vâizler için kullanılmıştır. Kürsü şeyhliğinin Cuma günü okunan Arapça hutbeyi cemaate izah etmek için kurulduğu da

⁴⁵¹ BŞS, B 75, 39b.

⁴⁵² BOA, EV. d., No.10591, 4b-7b.

⁴⁵³ Hasan Cirit, "Vaaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/407-409.

ifade edilmiştir. Bu bağlamda, cuma vâizliğine kürsü şeyhliği de denilmiştir. 1139/1727 yılında sayıları artarak İstanbul’da on bir camide olmak üzere *selâtin şeyhliği* unvan değişikliğiyle bir derece daha kademeleri yükseltilmiştir.⁴⁵⁴

Vâizlerin tayini için belirli özellikler ve şartlar aranmıştır. Vakfiyelerde geçtiği üzere vâizin ilim ehli ve takvâ sahibi olması, Kur’an’ı tefsir edebilmesi, zahidliğiyle tanınması ve nasihatlerinin etkili olması gibi vasıflar şart koşulmuştur.⁴⁵⁵

Hudâvendigâr Vakfiyesi’nde görevli personel içerisinde vâiz zikredilmemiştir. Bazı durumlarda imamlık ve vâizlik görevlerinin birlikte icra edildiği bilinmektedir. Bununla beraber arşiv belgelerinde vâizlik görevi ve vakıf bütçesinden vâizlere maaş verildiği tespit edilmiştir. Özellikle Cuma günleri yapılan vaazlarda daha çok dinleyici kitlesine muhatap olunduğu için *cuma vâizleri* görevlendirilmiştir.

Bu bağlamda, arşiv belgelerinde *vâiz-i cum’a* şeklinde nitelendirilen külliyyede görevli vâiz kadrosuna yer verilmiştir. 1070/1659 yılında Bursa Şer’iyye Sicili’nde yer alan bir kayıttan 6 akçe yevmiyeyle *cum’a vâizi* tayin edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁵⁶ 1254/1838-1255/1839 yılına ait muhasebe kaydından Hudâvendigâr Camii’nde görevli bir *cuma vâizi* ve Hisar Camii’nde görevli bir *cuma vâizi* tespit edilmiştir. Buna göre; Hudâvendigâr Camii’nde Cuma Vâizi Hâfız Mehmed Said Efendi’ye vakıf bütçesinden yevmiyesi 10 akçeden 30 kuruş maaş ödemesi yapılmıştır. Maaş ödemesi beraberinde yıllık 50 kuruş hinta (buğday) aynen, 45 kuruş erz (pirinç) aynen, 1 kuruş revgan-ı sâde (sade/saf yağ) aynen, 12 kuruş asel (bal) aynen, 1,5 kuruş badem bedelen ve 150 yük odun için toplam 204,5 kuruş aynî ödeme yapılmıştır. Hisar Camii’nde görevli Cuma Vâizi Seyyid İsmail bin Ahmed’dir. Aynı zamanda külliyenin Soğanlı Kâtibi olarak vazifelidir. Seyyid İsmail bin Ahmed’in 14 akçe yevmiyeyle maaşının ve aldığı aynî tutarın hem *vâiz* hem de *kâtib* olması dolayısıyla külliye vâizi olduğu anlaşılan Hâfız Mehmed Sâid

⁴⁵⁴ Murat Akgündüz, *Osmanlı Döneminde Vâizlik* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2016), 11-13; Mehmet Zeki Pakalın, “Selâtin şeyhliği”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 Cilt (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 3/158.

⁴⁵⁵ Kanûnî Sültan Süleyman (1520-1566)’ın Vakfiyesi’nde Süleymaniye Cami’nde görevli vâizin şart ve nitelikleri ve aldığı ücret gibi konulara yer verilmiştir. Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Döneminde Vâizlik*, 18.

⁴⁵⁶ BŞS, B 131, 51a.

Efendi'ye göre daha fazla olduğu görülmektedir. Benzer şekilde Hisar Camii *cum'a vâizine* de 110 kuruş hinta bedelen, 100 kuruş şa'ir bedelen, 8 kuruş revgan-ı sâde bedelen ve 5 kuruş asel bedelen şeklinde yıllık toplam 433 kuruş aynî ödeme yapılmıştır. Dolayısıyla vâizlerin diğer külliye çalışanları gibi aynı zamanda farklı görevleri birlikte yürüttükleri ve vakıftan aldıkları ücret miktarlarının sorumlu oldukları vazifelerle orantılı olarak arttığı görülmektedir.⁴⁵⁷

5. Muarriif

Arap dilinde muarriif, tarif eden, bir şeyi etraflıca tanıtan kişi demektir. Bir yönüyle cami ve tekkelerde iş gören görevli yardımcı hizmet personeli'dir.⁴⁵⁸

Vakfiyede başlangıçta yer verilmeyen bu görevliye 859/1455 yılı muhasebesinde tesadüf edilmiştir. Muarriif 2 akçe gündelikle çalışmaktadır. Personele verilen harc-ı cerre ödemelerinde *muarriif* görevlisine 3 müd buğday verilmiştir. Ayrıca türbede görevlendirilen hâfizlar içerisinde zikredilen bir kişi aynı zamanda *muarriif hâfiz* olarak nitelenmiştir.⁴⁵⁹

946/1540-947/1541 yılında düzenlenen muhasebede 2 akçe yevmiye ile cami muarriifi görevliler içerisinde geçmektedir. Cerrehorân ödemelerinde Hudâvendigar Camii muarriifine 4 kile buğday verilmiştir. Ayrıca Kal'a Camii *muarriifi* de 1 akçe yevmiyeyle muhasebede zikredilmiştir.⁴⁶⁰

Külliyede görevli personelin bazen birden fazla görevi icra ettikleri görülmektedir. 1254/1838-1255/1839 yılı hesap döneminde Abdullah isimli kişi *nathan*, *muarriif* ve *devirhan* görevlerini birlikte yerine getirmiştir. Yevmiyesi 9 akçe ve yılda 27 kuruş vakıf bütçesinden bu kişiye ödeme yapılmıştır.⁴⁶¹

⁴⁵⁷ BOA, EV. d., No.10591, 6b-8b.

⁴⁵⁸ Pakalın, "Muarriif", 2/552.

⁴⁵⁹ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 73, 76.

⁴⁶⁰ BŞS, A 48, 12a.

⁴⁶¹ BOA, EV. d., No.10591, 6b-8b.

6. Kayyım

Vakfa ait mal ve eşyaları koruyup gözetmek üzere görevlendirilen kimseye *kayyım* denir. Bir yönüyle mütevellîye de *kayyım* denilmektedir.⁴⁶² Vakfiyede kayyım kadrosu yer almadığı gibi 70 yıl sonra düzenlenen muhasebede de külliye birimlerinde birçok görev alanı şekillenmesine rağmen yine rastlanmamıştır.

Külliyyede *kayyım* görevi, 1254/1838-1255/1839 yılı muhasebe verileri göz önüne alındığında farklı görev alanlarıyla birlikte zikredilmektedir. Muhasebede geçen kayyım görevi *hisse-i kayyım* tabiriyle müşterek bir vazife hükmündedir. Bu bakımdan Hudâvendigâr Camii'nde farklı alanda görevli kişiler aynı zamanda *kayyım* görevini yürütmüştür. Bunlardan ilk olarak Hudâvendigâr Camii *hisse-i kayyım* olan iki kardeş zikredilmektedir. Mehmed Tahir ve Mehmed Salih kardeşler imam-ı sâni, *hisse-i kayyım*, ferrâş, câbî-i sahrâ vs. görevlerini birlikte icra etmiştir. Ücret olarak yevmiye 162 kuruşun yanı sıra 10 kuruştan 100 kile hinta aynen 1.000 kuruş, 6,5 kuruştan 85 kile 552,5 kuruş def'a hinta bedelen, 5 kuruştan 73 kile 365 kuruş şa'ir aynen, erz aynen için 94,5 kuruş, revgan-ı sade aynen için 77 kuruş, asel aynen için 44 kuruş, badem için 1 kuruş, 200 yük hatab için 60 kuruş, hammâl-i güşt ve kilâri ve meremmati gibi farklı ihtiyaçlar için 250 kuruş toplam 2.606 kuruş 10 para takdir edilmiştir. Ayrıca külliyyede *kayyım-ı cami-i Çekirge* ifadesiyle görevli kayyım aylık 2 kuruş ücretle çalışmıştır.

Diğer bir *hisse-i kayyım*; külliye birimlerinde türbedâr, nâzır-ı imâret, muallim-i mekteb, mushafhân, eczahân, devirhân, vekl-i harc vs. vazifelerini birlikte yürüten Seyyid İsmail Efendi'dir. Vakıf bütçesinden *kayyım* göreviyle beraber sayılan vazifelerin tamamı için tahsis edilen nakdî ve aynî ücreti ise yevmiyesi 30 akçeden 90 kuruş, hinta aynen 450 kuruş, defa hinta bedelen 650 kuruş, revgan-ı sade bedelen 32 kuruş, asel bedelen 16 kuruş ve 150 yük hatab 50 kuruştur.⁴⁶³

1254/1838-1255/1839 yıllarında görevli bilinen son *hisse-i kayyım* Seyyid Salih Ağa, diğer kayyım görevliler gibi kayyımlık vazifesini farklı görevlerle beraber yürütmektedir.

⁴⁶² Berki, "Kayyım", 31.

⁴⁶³ BOA, EV. d., No.10591, 4b-8a.

Seyyid Salih Ağa Hudâvendigâr Camii’nde hisse-i kayyım, ferrâş vs. görevleri için yevmiyesi 11 akçeden yılda 33 kuruş maaş almıştır. Seyyid Salih Ağa, ortaklaşa yürüttüğü vazife kayyımlık hissesinden 20 kile ortağının mahlul olmasıyla ilaveten toplam 85 kile hinta 850 kuruş, 11 kile şair aynen 55 kuruş, 1,5 kile erz aynen 33 kuruş 30 para, 4 kıyye 300 dirhem revgan-ı sade aynen 33 kuruş 10 para, 2 kıyye badem bedelen 20 para, 4 kıyye 300 dirhem asel 19 kuruş ve 50 yük hatab 15 kuruş toplam 1.039 kuruş 30 para ücretle çalışmıştır.⁴⁶⁴

Sonuç itibariyle vakfiyede yer almayan kayyım, tespit edildiği üzere sonradan külliye personeline dâhil olmuştur. Külliye farklı görevlerle vazifeli diğer bir personel, kayyım görevini de yerine getirmiştir. Ayrıca personelin sorumluluğu olan vazifeler ölçüsünde yevmiyesi ve aldığı aynî ödeme miktarının farklılık arz ettiği görülmektedir.

7. Muvakkitler

Namaz vakitlerinin belirlenmesine yarayan saatlerin ayarlarını tanzim ve bakım işlemini gerçekleştiren kişiye *muvaqqit* denir. Genellikle camilerin yanlarında cadde ya da sokak üzerinde yer alan ve vakit tayininde kullanılan aletlerin bulunduğu mekâna ise *muvaqqithâne* denilmektedir.⁴⁶⁵

Hudavendigâr Külliyesi’nde muvaqqithâne ünitesi yer almamıştır. Ancak muhasebe kayıtlarında muvaqqit olarak çalışan personele maaş ödemesi yapıldığı tespit edilmiştir. 1254/1838-1255/1839 yılına ait tafsilatlı muhasebe defterinde külliye görevli personele ödenen maaş miktarları sıralanırken Hisar Camii görevlilerine yer verilmiştir. Buna göre; Seyyid Mehmed Rıfat Efendi, Hisar Camii’nde *imâm-ı evvel*, *muvaqqit* ve *ders-i âm* (*halka açık ders veren müderris*) görevlerini birlikte yürütmektedir. Vakıf bütçesinden *lahmiyye* denilen gıda yardımıyla günlük 26 akçe ücret almıştır.⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ BOA, EV. d., No.10591, 4b-8a.

⁴⁶⁵ Pakalın, “Muvakkit”, “Muvakkithane”, 2/587.

⁴⁶⁶ BOA, EV. d., No.10591, 8a.

8. Nakib

Bir topluluğun büyüğü, tekkelerde şeyh yerine bakan yardımcı anlamında kullanılır. Vakıf işlerinde *nakib*, aynı zamanda *nakib-i imâret* şeklinde yer almakta olup *imaret şeyhi* yardımcısı demektir. Bu bağlamda hem tekkelerde hem de imarete nakib bulunmaktadır.⁴⁶⁷

Vakfiyede unvanı zikredilmeyen *nakib*, Hudâvendigâr Vakfı'nın 859/1455 yılı muhasebesinde “ehl-i huddâm” yani hizmet personelinin “*nakib-i tekke*” şeklinde belirtildiği için ilk anlamıyla zâviyede cemaatin işlerine bakan görevli kimse olduğu anlaşılmaktadır. Külliyyede görevli 65 kişilik personel içerisinde günde 1 akçe ücretle bir tekke nakibi hizmet personeli arasında yer almıştır. İlgili muhasebede harc-ı cerre kapsamında ücret ödenen personel detaylandırılırken hem *nakib-i imaret* görevlisi hem de *nakib-i tekke* görevlisi zikredilmektedir. Bu bağlamda *nakib-i imaret* görevlisine 6 müd buğday ve *nakib-i tekke* görevlisine 3 müd buğday harc-ı cerre verilmiştir. Muhasebe defterinde nakiblerin isimleri Nakib Ali ve Nakib Mehmed şeklinde kaydedilmiştir.⁴⁶⁸ 952/1546-953/1546-1547 yıllarında *nakib-i imaret* ve *nakib-i zâviye* unvanıyla görevli olan iki nakib bulunmaktadır. *Cemâat hademe-i imâret* görevlilerinden *nakib-i imarete* gündelik 2 akçe ve cerrehorân ödemesi olarak 5 kile buğday verilmiştir. Nakib-i zâviyeye ise yevmiyesi 1 akçe ve cerrehorândan 3 kile buğday ödemesi yapılmıştır.⁴⁶⁹

Vakfın incelenen diğer yüzyıllara ait muhasebe kayıtlarında *nakib* kadrosuna rastlanmamıştır.⁴⁷⁰

⁴⁶⁷ Berki, “Nakip”, “Nakib-i İmaret”, 44.

⁴⁶⁸ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 67, 73, 77.

⁴⁶⁹ BŞS, A 48, 12a-13a.

⁴⁷⁰ BOA, EV.HMH.d., No.3766; BOA, EV.HMH.d., No.4472; BOA, EV.d, 9589; BOA, EV. d., No.10591.

9. Ferrâş

Cami, mescid ve imaret gibi mekânlarda temizliğin sağlanması için hizmet eden, kullanılan halı vb. malzemelerin temizlik ve bakımını üstlenen görevli kimseye *ferrâş* denir.⁴⁷¹

Vakfiyede belirtilmeyen *ferrâş* görevlisine, vakfın muhasebe defterlerinde ve arşiv belgelerinde karşılaşılmıştır. 859/1455 yılında düzenlenen muhasebe defterinde *ehl-i huddâm* başlığı altında *ferrâş* ve *iki hizmetkâr (hizmetkarân)* personele toplam 2 akçe maaş verildiği kaydedilmiştir. Ayrıca *ferrâş* personele harc-ı cerre bağlamında 3 müd buğday verilmiştir. Ayrıca 859/1455 tarihli tahrir defterinde zikredildiğine göre Yusuf isimli bir *ferrâş* Nefs-i Kaplıca'da (Çekirge semti kastedilmektedir) mukimdir.⁴⁷²

946/1540-947/1541 yılı aralığını içeren muhasebe defterinde külliye personeli ve maaş miktarları sıralanırken *ferrâş* 2 akçe ücretle görevliler arasında yer almıştır. Cerrehorân taksimatında da *ferrâş*a 3 kile buğday verilmiştir.⁴⁷³

Külliye birimlerinde vazifeli *ferrâş* sayısı 19. yüzyılda artmıştır. Ayrıca *ferrâş*ların farklı görev alanlarıyla da vazifeli olduğu anlaşılmaktadır. 1254/1838-1255/1839 yılına ait tafsilatlı muhasebede Hudâvendigâr Camii ikinci imamı; hisse-i kayyım, câbî-i sahra, *ferrâş* vs. vazifelerini birlikte sürdürmüş iki kardeş olan Mehmed Tahir ve Mehmed Salih, görevlerinin tamamı için toplam 2.606 kuruş 10 para ücretle çalışmıştır. Görevli iki kardeş zikredilen görevlere ilave olarak hammâl-i güşt, kilâri, meremmâti vs. vazifelerini de gerekli ihtiyaç üzerine yerine getirmiştir. Personele yapılan aynî ödemeler de zikredilen 2.606 kuruş 10 para içerisinde yer almaktadır. Külliye'de diğer bir *ferrâş* personeli Seyyid Salih Ağa sürdürdüğü diğer vazifesi hisse-i kayyım vs. için nakdî ve aynî ödemelerle yılda toplam 1.039 kuruş 30 para ücretle çalışmıştır. Son olarak Seyyid Mehmed ve Seyyid Ahmed'in müştereken yürüttüğü südüs hisse-i kilâr-i vakf, hammâl-i güşt, *ferrâş* vs. gerekli görülen görevler için (maktu') 250 kuruş nakdî ödeme yapılmıştır.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Berki, "Ferrâş", 18.

⁴⁷² 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 67,73,77.

⁴⁷³ BŞS, A 48, 12a-13a.

⁴⁷⁴ BOA, EV. d., No.10591, 7a-8b.

Hüdâvendigâr Külliyesi birimlerinden camide salâ-hanlık ve türbede ferrâş, kandilcilik, imaret bevvâbı görevlerini ifa etmekte olan Hacı Ali Ağazâde Mustafa Efendi'nin 120 kuruş ücret tayin edilmiştir. 25.02.1907 tarihinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bir belgede Hacı Ali Ağazâde Mustafa Efendi'ye verilen 120 kuruş ücretin yeterli gelmeyip geçim sıkıntısı yaşanması gerekçesiyle iki katına çıkarılarak zamlı 240 kuruş yapılmasının uygun olduğu kararına varılmıştır. Belgede zikredilen dikkat çekici hususlardan biri de Hudâvendigâr Vakfı'nın ilgili yılda gelirlerinin fazlalığının ücret artışına imkân dâhilinde olması hususuna yer verilmesidir.⁴⁷⁵

10. Sermahfil

Müezzinler *mahfil* denilen bir miktar yüksek bir yerde görevlerini icra ettikleri için bu alanda görevli kişi, müezzin yardımcısı anlamında *sermahfil* olarak adlandırılmıştır. Bu vazifeye sesi güzel ve musiki alanında bilgili kişiler görevlendirilmiştir.⁴⁷⁶

Vakfiyede belirtilmeyen bu görevliye vakıf muhasebe defterlerinde rastlanmaktadır. 946/1540-947/1541 yıllarını ihtiva eden bir muhasebe kaydında sermahfil, 1 akçe yevmiye tayin edilerek *cemaat-i eczahânân* başlığı altında görevli ismi belirtilmeden yer almıştır. Ayrıca aynı muhasebede başka bir sermahfil de *cemaat-i hademe-i Kabluca mea Mescid* bağlamında 1.5 akçe yevmiyeyle zikredilmiştir. Muhasebede geçen Kal'a Camii görevlileri içerisinde de bir sermahfil yevmiyesi 2 akçe ücretle vazifelidir. Bu durumda 3 kişi sermahfil görevlisi olup vakıftan ücret almıştır.⁴⁷⁷

1254/1838-1255/1839 yılına ait muhasebe incelendiğinde sermahfil bir kişi zikredilmiştir. Hudâvendigâr Camii görevlileri Seyyid Süleyman, Seyyid Mehmed ve Seyyid Salih kardeşler birlikte müşterek olarak imam-ı evvel, sermahfil, mushafhân ve kâtib-i cebeleyn vazifelerini ifa etmiştir. Yevmiyeleri 138 kuruş ve aynî ödemelerle yılda toplam 3.357 kuruş vakıf bütçesinden ödeme yapılmıştır.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ BOA, YA.RES., No.144, Gömlek No.25.

⁴⁷⁶ Pakalın, "Ser mahfil", 3/187.

⁴⁷⁷ BŞS, A 48, 12a.

⁴⁷⁸ BOA, EV. d., No.10591, 6b.

Külliye personeline vakfiyede yer almayıp sonradan dahil olan sermahfil, din hizmetleri bağlamında görevlendirilmiştir. Külliyyede görev alanlarının zamanla çeşitlenmesiyle beraber imam gibi külliyyede görevli kişilerin de sermahfil olarak gerektiğinde farklı alanlarda da hizmet ettiği anlaşılmaktadır.

B. EĞİTİM-ÖĞRETİM GÖREVLİLERİ

1. Müderrisler

Medresede ders veren ve eğitim-öğretim görevinden sorumlu olan kişiye müderris denilmektedir. Hudâvendigâr Medresesi'nde görevli müderris külliye vakfiyesinde belirlenmiştir. Buna göre, bir müderris günlük 12 akçe yevmiyeyle külliyenin görevlisidir.⁴⁷⁹ Vakfiyeden 70 yıl sonra ulaşılan muhasebede müderris maaşı değişmemiş olup 12 akçe yevmiyeyle aynı olduğu görülmektedir. Ayrıca harc-ı cerre kapsamında müderrise 6 müd buğday ve 6 müd arpa verilmiştir.⁴⁸⁰

Bursa Şer'iyeye Sicilleri, biyografi kaynakları ve diğer kaynaklarda elde edilen verilerden hareketle külliye bünyesindeki medresede görev alan müderrisler tespit edilebilmektedir. Bursa Hudâvendigâr Medresesi'nde görev yaptığı belirlenen müderrislerin isimleri ve görev yaptığı yılların bilgisi aşağıdaki tabloda zikredilmiştir.

Tablo 18: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi Müderrisleri⁴⁸¹

Adı	Görev Yılı (Mîlâdî)
1. Alâeddin Ali b. Mehmed (Zenbilli Ali Efendi)	1486 öncesi
2. Ali Çelebi b. Cemaleddin	1487
3. Molla Gürani	1488

⁴⁷⁹ BOA, EV. VKF., No.19. Gömlek No.5.

⁴⁸⁰ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 73, 76, 77.

⁴⁸¹ BŞŞ, A 48, 11b; BŞŞ, A 153, 21b; BŞŞ, B 87, 1a; BŞŞ, B 189, 44a; BOA, EV.d, No.10591, 6b; BOA, BEO, No.2545, Gömlek No.190808; Mecdi Mehmed Efendi, *Şakâik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri I* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989); Taşköprüzâde, *Osmanlı Bilginleri*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007); Uşâkîzâde İbrahim Hasib Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik*, haz. Ramazan Ekinci (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017); İbrahim b. Ahmed el-Amâsi, *Tercüme-i Şaka'ik-i Nu'mâniyye*, haz. Gökhan Alp (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021); Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim* (Bursa: Emin Yayınları, 2012); Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İrfan Matbası, 1976).

4. Molla Lütü	1495 öncesi
5. Alâeddin Arabî	1495 öncesi
6. Efdalzade Hamiduddin	1502
7. Kara Seyyidî-i Hamid	1504
8. Tacî Beyzade Sa'dî Çelebi	1511 öncesi
9. Husameddin Hüseyin b. Abdurrahman	1516 öncesi
10. Hızır Bey b. Ahmed Paşa	1518 öncesi
11. Kara Davud b. Kemal	1523 öncesi
12. Husameddin Hüseyin	1527 öncesi
13. İshak Çelebi b. İbrahim el-Üskübî	1528 öncesi
14. Paşa Çelebi el-Yeganî	1532 öncesi
15. Abdulbaki b. Alaaddin Arabî	1535 öncesi
16. Kara Sâlih Efendi	1537 öncesi
17. Derviş Çelebi	1537
18. Alâeddin Ali b. Salih	1543 öncesi
19. Ahmed Şemseddin Efendi	1543
20. Molla Arabzade Muhyiddin	1546
21. Mevlânâ Mehmed Halîl Efendi	1546-1547
22. Mehmed Çelebi	1547
23. Fevri Ahmed Efendi	1553
24. Mustafa Efendi	1558 öncesi
25. Muslihuddîn Efendi	1558
26. Şemseddin Ahmed	1560
27. Zekeriya Efendi	1562
28. Nimetullah Çelebi	1562
29. Seyyid Şemseddin Efendi	1562
30. Mehmed Çelebi b. Ali Bey	1565
31. Hoca Biraderî Mehmed Efendi	1568
32. Abdizâde Mahmud Efendi	1570
33. Remzizâde Mehmed Efendi	1575
34. Sarı Muslihuddin Efendi	1577
35. Muslihuddin Efendi	1583
36. Dokuz Mehmed Çelebi	1585
37. Muhyiddin Efendi	1588
38. Mehmed Çelebi	1591
39. Süleyman Efendi	1592
40. Tokatlı Muharrem Efendi	1594
41. Razi Efendi	1597 öncesi
42. Veli Beyzade Ali Efendi	1597
43. Mevlânâ Ali Efendi	1597-1598
44. Saruhanlı Musli Çelebi	1600
45. Ali Efendi (Kâbil-i Vücûd /Vücûdzâde) ⁴⁸²	1614 öncesi

⁴⁸² Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 3/ 1.

46. Mehmed Efendi (Şeyh, Mevlânâ)	1597-1598 ⁴⁸³ /1617 ve öncesi ⁴⁸⁴
47. Mehmed Emin ⁴⁸⁵	Şevval 1027/1618
48. Menteşzâde	1623-1640
49. Kara Musa Efendi	1623-1640
50. Sadruddînzâde Feyzullah Efendi	1648-1687
51. Beyânî Ahmed Efendi	1648-1687
52. Nevâlîzâde Efendi (Mahmud)	1648-1687
53. Mevlânâ Mahmud	1650 öncesi ⁴⁸⁶
54. Ali Efendi (Kâmrânzâde) ⁴⁸⁷	1650-1663
55. Dervîş Mehmed Efendi	1666 öncesi
56. Abdurrahman Efendi ⁴⁸⁸	1705-1709
57. Bıçakçı Mustafa Efendi	1792 öncesi
58. Milânî/Belenî Osman Efendi (Başmüderriş)	1838-1839
59. Seyyid Hasan Çelebi	1905
60. Osman Zeki Efendi	1906

Vakfiyede müderriş kadrosu yer almaktadır. Vakfın muhasebe defterlerinde “el-Vezâif” başlığıyla görevlileri ve aldıkları ücretler incelendiğinde medrese görevlilerine ödenen miktarlara ulaşılmaktadır. Müderrişlerin aldıkları maaş miktarının değişkenlik arz ettiği görülmektedir. 1546-1547 yılı muhasebesinde Müderriş Mevlânâ Halil Efendi’ye günde 40 akçeden senede 14.400 akçe maaş ödemesi yapılmıştır. Medresede, bir müderriş ve 18 talebe bulunmaktadır. Bu durumda medrese görevlilerinin tamamına ödenen miktar toplamı 20.880 akçedir.⁴⁸⁹ 1148/1736-1149/1737 yılı hesap döneminde *cemâ’at-i hademe-i medrese-i vakf* ibaresiyle medrese görevlilerine ayrılan toplam maaş ödeneği 36.630 akçedir.⁴⁹⁰ 11 yıl sonrasına ait 1158/1745-1159/1746 yılı verilerini içeren muhasebede de medrese görevlilerine ayrılan bütçe aynı ücret miktarıyla 36.630 akçe

⁴⁸³ “Sultan Hudâvendigâr Gazi’nin medresesi müderrişi olan Mevlânâ Ali Efendi, meclis-i şer’de, küçük Mustafa bin Pîr Ali’nin vasiyy-i şer’isi olan Müderriş Mevlânâ Mehmed Efendi ibn Hoca Menteş Burûsa’nın Yıldırım Han Mahallesi’nde tahdîd ve tavsiften müstağni tasarrufunda bulunan bir mülk menzili 30.000 dirhem bey’-i bi’l-istiğlâl suretiyle sattığını ve tahliye ve tekabuzdan sonra mezkûr menzili tarih-i kitabdan itibaren bir yıllığına 3000 dirheme kiraladığını ikrâr etti.” BŞS, A 153, 21b.

⁴⁸⁴ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 3/26.

⁴⁸⁵ BŞS, B 118.

⁴⁸⁶ 1060/1650 yılında Hudâvendigâr Gazi Müderrişi Mevlânâ Mahmud, -müderriş kadrosu boş olduğu için- Yıldırım Han Medresesi’ne tayin edilmiştir. BŞS, B 87, 1a.

⁴⁸⁷ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 1/144.

⁴⁸⁸ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 3/189.

⁴⁸⁹ BŞS, A 48, 11b.

⁴⁹⁰ BOA, *EV.HMH.d.*, No.3766, 4b.

şeklinde kaydedilmiştir.⁴⁹¹ Bu bağlamda medresede görevli kadrosunun kısa vadede değişmediği ve yaşam koşullarındaki artan ihtiyaçlar doğrultusunda görevli ücretlerinin güncellendiği anlaşılmaktadır.

Muhasebe kayıtlarında külliyyenin müderrislerine maaş dışında verilen ek ödemeler zikredilmiştir. 1247/1831-1832 yılı muhasebesinde yaylâkiye adıyla müderris efendiye 19 kuruş ödeme yapılmıştır.⁴⁹² 1254/1838 yılında tutulan muhasebe kaydında müderrise verilen 19 kuruş yaylakiye ödemesinin düzenli bir ödeme olduğu “ber-mu’tâd yaylakiye” ibaresiyle not düşülmüştür. 1254/1838 yılında ise görevli Başmüderris Osman Efendi’ye aylık maaş ücreti (mahiyyesi) 44 kuruş 20 para takdir edilmiştir. Bunun dışında müderrise çeşitli aynî ödemeler yapılmıştır. 1.100 kuruş hinta (buğday) aynen, 2000 kuruş def’a hinta bedelen, 618 kuruş 30 para erz (pirinç) aynen, 385 kuruş revgan-ı sâde (sade/saf yağ) aynen, 84 kuruş asel (bal) aynen, 1000 yük hatab (odun) için 350 kuruş, ber-mu’tad yaylâkiye için 19 kuruş olmak üzere toplam yılda 4.556 kuruş 30 para verilmiştir. Müderrise her ay düzenli verilen taamiyye ücreti ise 98 kuruştur. Ayrıca bir yıl 10 gün süre için kaydı tutulan muhasebede 12 ay taamiyye ödemesi yapılmış ve *rayic-i vakt* üzere yarım aylık 49 kuruş daha ilave edilmiştir.⁴⁹³

Bursa Şer’iyye Sicilleri’nde yer alan bazı kayıtlara göre; 1006/1597- 1007/1598 yıllarında Sultan Hudâvendigâr Gazi Medresesi’nde görevli Müderris Mevlâna Ali Efendi, Bursa’nın Yıldırım Hân Mahallesi’nde bir menzili bir yıllığına 3000 dirheme kiralamıştır.⁴⁹⁴ Dolayısıyla görevli müderrislerin barınma ihtiyaçlarını kendi imkânlarıyla sağladıkları düşünülmektedir.

Sultan I. Murad dönemindeki âlimler arasında Molla Mahmud (Koca Efendi)⁴⁹⁵, Molla Kadızâde-i Rûmî, Molla Cemaleddin Muhammed b. Muhammed el-Aksarâyî ve Molla

⁴⁹¹ BOA, *EV.HMH.d.*, No.4472, 3b.

⁴⁹² BOA, *EV.d.*, No.9589.

⁴⁹³ BOA, *EV. d.*, No.10591, 4b-7a.

⁴⁹⁴ BŞS, A 153, 21b.

⁴⁹⁵ Koca Nâib lakabıyla bilinen Molla Mahmud Efendi, 15. yüzyılda kendi adına Bursa’da Koca Nâib Camii’ni yaptırmıştır. Caminin bulunduğu mahalle de aynı adı almıştır. Sultan I. Murad, Germiyanoglu’nun kızını oğlu Yıldırım Bayezid’e aldığı zaman Sultan I. Murad’ın beraberinde olan ulemadandı. Bkz. İbrahim b. Ahmed el-Amâsi, *Tercüme-i Şaka’ik-i Nu’mâniyye*, haz. Gökhan Alp (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 210.

Burhaneddîn Ahmed el-Kâdi zikredilebilir.⁴⁹⁶ Ayrıca Şeyh Hacı Bektâş-ı Veli, Şeyh Muhammed Kuşterî ve Şeyh Postin-pûş ise dönemin şeyhleri arasındadır.⁴⁹⁷

2. Muîdler

Muîd, medreselerde öğrencilerin derslerini müzakere ve müderrisin öğrencilere verdiği dersleri çalıştırıp açıklayan kişidir. Müderrisin yardımcısı olarak da düşünülebilir.⁴⁹⁸ 15. yüzyılda medresede görevli muîd tespit edilememiştir. I. Murad'ın Bursa Hudâvendigâr Vakfıyesinde de muîd zikredilmemektedir. Muhtemelen daha sonraki yüzyıllarda görev yapmış olan muîdlerin bir süre öğretici olarak da görev yaptığı anlaşılmaktadır.⁴⁹⁹ Kaynaklarda yer alan bir bilgiye göre 1586'da görevli bir muîd 5 akçe ücret alıyordu. Müderrisler gibi muîdlere de yan ödenekler verilmekteydi.⁵⁰⁰

3. Talebeler

Talebe Arapça kökenli bir kelime olup “isteyen, arayan, peşine düşen”⁵⁰¹ anlamında ilimle meşgul öğrenci demektir. Selâtin külliyelerindeki medreselerde her hücrede/odada bir talebe kalması âdeti vardır. Bursa Hudâvendigâr Camii'nin üst katında yer alan medrese odalarında da her hücrede bir talebe eğitim görmüştür. Hudâvendigâr Medresesinde olduğu gibi genellikle medreselerde hücrelerin dışarıya açılan pencereleri daima küçük tutulmuştur ki böylece dış dünyadan tecrit edilen talebenin başarısı daha da yükselebilsin.⁵⁰²

⁴⁹⁶ İbrahim b. Ahmed el-Amâsi, *Tercüme-i Şaka'ik-i Nu'mâniyye*, 210-213.

⁴⁹⁷ Sultan I. Murad'ın Yenişehir'de Şeyh Postin-pûş adına bir zâviye yaptırdığı belirtilmektedir. İbrahim b. Ahmed el-Amâsi, *Tercüme-i Şaka'ik-i Nu'mâniyye*, 214.

⁴⁹⁸ Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılâh ve Tâbirler*, 38.

⁴⁹⁹ Sedat Çetintaş, medresede bulunan 12 odanın talebelere ait olduğunu mihrap üzerindeki kısımların ise muîdlere mahsus olabileceğini belirtmektedir. Sedat Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri Bursa'da Murad I ve Beyazıt I Binaları*, 5.

⁵⁰⁰ Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, 21-32.

⁵⁰¹ Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 525.

⁵⁰² Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 29.

Külliye vakfiyesinde medresede talebe olan kişi sayısı ve verilen ücretle ilgili bilgi yer almaktadır. Buna göre her talebeye günde birer akçe olmak üzere 18 talebeye toplam günlük 18 akçe verildiği kaydedilmiştir.⁵⁰³ 859/1455 tarihli vakıf muhasebesine göre medresede okuyanların sayısı 10 idi. Bununla beraber aynı muhasebe defterinde, 20 kişi de hâfız olarak zikredilmiş olup vakfiyede belirtildiği gibi her talebeye birer akçe verilmiştir.⁵⁰⁴

Bursa Şer‘iyye Sicilleri’ndeki kayıtlara göre farklı yıllarda talebelerin sayısı ve ücretleri değişiklik göstermiştir. Örneğin, 1545 yılında talebelerin tamamına 18 akçe verilmişken 1550 yılında ise bu rakam toplam 26 akçeye yükseltilmiştir. Ayrıca talebelere verilen ücrete ilave olarak her ay bahâ-yı erz (pirinç), hinta (buğday), asel (bal), revgan-ı sâde (sade/saf yağ), harîr-i sürh (kırmızı ipek) ve badam denilen ek ödemeler yapılmaktadır.⁵⁰⁵

952/1546-953/1546-1547 yılları aralığını içeren muhasebe bilgilerine göre *cemaat-i medrese* başlığıyla *talebe-i medrese* tabiriyle zikredilen talebeler, günde 1 akçeden 18 talebe için 18 akçe ücret kaydedilmiştir. (*Talebe-i Mevlânâ Şemsettin* ifadesi kullanılarak 80 kişiye yılda toplam 18.750 akçe ücret belirtilmiştir.⁵⁰⁶ 1564 yılında ise talebeye ödenen miktar günlük 5 akçedir.⁵⁰⁷

Muhasebe defterlerinin bazılarında medrese görevlileri *cemâ‘at-i hademe-i medrese-i vakf* başlığıyla zikredilmiş ve yapılan yıllık ödeme kaydedilmekle yetinilmiştir. Örneğin, 1148/1736-1149/1737 yılı muhasebatında vakıftan ücret alan medrese görevlilerinin tamamına günlük ödenen maaş toplamı 99 akçeden hesaplanarak yılda toplam 36.630 akçe bütçe ayrılmıştır.⁵⁰⁸

⁵⁰³ BOA, EV. VKF, No.19, Gömlek No.5.

⁵⁰⁴ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri’ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 73.

⁵⁰⁵ Mefail Hızlı, Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri, 32.

⁵⁰⁶ BŞS, A 48, 11b.

⁵⁰⁷ Mefail Hızlı, Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri, 32.

⁵⁰⁸ BOA, EV.HMH.d., No.3766, 4b-8b.

4. Dersiâmlar

Ders-i âm tabiri, “Umuma, halka açık” ders anlamına gelmekte olup medreselerde talebelere ve camilerde de halka açık ders verme (*dersiye*) yetkisine sahip müderrisin ünvanıdır.⁵⁰⁹ İlmi alanda birikim sahibi olan ve *dersiâm* kadrosu için belirli şartları sağlayan kişiler imtihanla seçilmişlerdir.⁵¹⁰

Gazi Hudâvendigâr Evkâfı gider kalemlerinden aylık düzenli maaş verilen sınıflardan birisi “Dersiâm” görevlileridir. Muhasebe kayıtlarından anlaşıldığına göre medresede görev yapan dersiâmlara külliye bütçesinden aylık ödeme yapılmıştır. 1254/1838-1255/1839 yılına ait muhasebede, medrese görevlilerinden *dersiâm* görevlilerinden 3 kişi kaydedilmiştir. Bunlardan ikisi Hudâvendigâr Camii’nde, diğeri ise Hisar Camii’nde görevli *dersiâm* personeldir. Külliye personelinin maaşları belirtilirken *dersiâm* olan Hoca Abdurrahman Efendi’ye *dersiye* görevine aylık 100 kuruş olmak üzere 13 ay için 1300 kuruş verilmiştir. Diğer *Dersiâm* Seyyid Mehmed Hamdullah Efendi *na’thân* göreviyle beraber yerine getirdiği dersiâm vazifesi için nakdî olarak yevmiyesi 27 akçe 78 kuruş maaş verilmiştir. Hisar Camii *Dersiâmı* Seyyid Mehmed Rıfat Efendi aynı zamanda *imâm-ı evvel* ve *muvaqqit* görevlerini de icra etmektedir. Kendisine vakıf bütçesinden lahmiyye ödeneği ve 26 akçe yevmiyeyle yılda toplam 78 kuruş ödeme yapılmıştır.⁵¹¹

5. Muallim-i Mekteb/Muallim-i Sıbyân

Mekteplerde ders veren kişiye *muallim* denir.⁵¹² Hudâvendigâr vakfiyesinde *sıbyân mektebi mu’allimi* günlük 2 akçe ücret takdir edilerek yer almıştır.⁵¹³ Arşiv belgelerinde *mu’allim*, *mu’allim-i mekteb*, *mu’allim-i sıbyân ifadeleriyle* rastlanmaktadır. Buna göre,

⁵⁰⁹ Mehmet İpşirli, “Dersiâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/185-186.

⁵¹⁰ Pakalın, “Dersiâm”, 1/427.

⁵¹¹ BOA, EV. d., No.10591, 4b.

⁵¹² Berki, “Muallim”, 38.

⁵¹³ BOA, EV. VKF, No.19, Gömlek No.5.

859/1455 yılında vakfiyede geçtiği aynı şekilde bir *mu'allim* yevmiyesi 2 akçe ücretle ders vermiştir.⁵¹⁴

C. TÜRBE GÖREVLİLERİ

1. Kârî/Hâfız

Kur'an-ı Kerîm'i usulünce okuyan, kıraat eden, okuyucu kişiye kârî denir.⁵¹⁵ Vakfiyeye göre türbede görevli kârî sayısı 15 kişidir ve günlük 4 akçe ücretle vazifelidir. Buna göre vakıf bütçesinden 15 kârî personel için yılda toplam 60 akçe tahsis edilmiştir.⁵¹⁶

Vakfiyede vakıf görevlileri içerisinde *hâfıza* yer verilmemiş, türbe görevlilerinden, sadece *kârî* zikredilmiştir. Vakfiyede ulaşılamayan görevli hâfız kadrosu, Hudâvendigâr Vakfı muhasebe kayıtlarında görevli personel içerisinde yer almaktadır. Tespit edilen arşiv verileri ışığında külliyyede görevli hâfızların isimleri, günlük verilen maaş miktarları ve görevli olduğu yıl bilgileri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 19: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi'nde Görevli Hâfızlar⁵¹⁷

Sıra No	Adı	Maaşı (Yevmiye)
1.	Mevlânâ Taceddin Hâfız	4 akçe
2.	Mu'arrif Hâfız	
3.	Hayreddin Hâfız	
4.	Muhyiddin Hâfız	
5.	Eymenoğlu Hâfız	
6.	Ramazan	
7.	Şeyh Sinan	
8.	Kasım Hâfız	
9.	Hızır Hâfız	
10.	İbrahim Hâfız	
11.	Kemal Hâfız	
12.	Mahmud Hâfız	
13.	Murad Hâfız	
14.	Benlû Ahmed	3 akçe
15.	Veled-i Bahâ Hâfız	2 akçe
16.	Ala'eddin Hâfız	

⁵¹⁴ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 73.

⁵¹⁵ Devellioğlu, "Kârî", 490.

⁵¹⁶ BOA, EV. VKF., No.19, Gömlek No.5; Sultan I. Murad Vakfiyesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, İstanbul Kitaplığı Bölümü, Muallim Cevdet, Fermanlar, No: 7.

⁵¹⁷ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 72-73.

17.	Türbedar Mehmed	
18.	Osman Hâfız	
19.	Veled-i Satı	
20.	Timurtaş Hâfız	

Tabloda belirtildiğine göre 14. yüzyılda külliye bütçesinden hâfızlara ödeme yapılmış ve 20 hâfızdan 13 hâfız görevliye 4 akçe, 6 hâfız görevliye 2 akçe ve Benlü Ahmed isimli hâfız için ise 3 akçe yevmiyeyle maaş ödemesi yapılmıştır. Vakfiyede türbede okuyucu kârî 15 kişi 4'er akçe yevmiyeyle zikredilirken 859/1455 yılında tabloda görüldüğü üzere Türbedâr Mehmed hâfız görevliler içerisinde yer almıştır. 19. yüzyılda tutulan muhasebe kaydında *hâfız unvanı hatib* ve *vâiz* kadrosunda görevli personelden söz edilirken kayda geçmiştir.⁵¹⁸

2. Cüzhân/Na‘thân

19. yüzyılda külliye *Cüzhân* ve *Na‘thân* görevlilerine rastlanmaktadır. Buna göre “Cüzhân” görevlisine 8 kuruş yevmiye belirlendiği ve toplam 80 kuruş ödendiği anlaşılmaktadır. Aynı yılda *Na‘thân* olan Seyyid Mehmed Hamdullah’a yılda toplam 78 kuruş ve *Na‘thân* Abdullah’a ise yıllık toplam 27 kuruş ödenmiştir. “Hâce-i Meşk” için aylık 30 kuruş tahsis edilmiştir.⁵¹⁹

3. Türbedâr/Bevvâb

Vakfiyede yer almayan türbedar görevlisi 15. yüzyılda tespit edilmiştir. Buna göre; *türbedâr* günlük 1 akçe ücretle külliye personeline dâhil olmuştur. Muhasebe defterinde kaydedildiğine göre külliye aynı zamanda hâfızlar içerisinde vazifeli Mehmed adında bir türbedar daha vardır ve yevmiyesi 2 akçe verilmiştir.⁵²⁰

⁵¹⁸ BOA, EV. d., No.10591, 1b-8a.

⁵¹⁹ BOA, EV. d., No.10591, 4a-8b.

⁵²⁰ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri’ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 73

Külliye görevlilerinin bazı durumlarda ücretinde kesinti yapılmıştır. 2 Muharrem 1327 / 24 Ocak 1909 tarihli belgede, külliyenin türbe görevlisi Bevvâb Mustafa Efendi'nin maaşından kesinti yapıldığı bilgisine yer verilmiştir.⁵²¹

4. Duâgû

Duâgû kavramı “dua eden, duacı” anlamına gelir. Osmanlı'da saray veya merkez teşkilatlarında merasimler, göreve başlama gibi duayla ilgili görevleri yerine getiren kişilere *duâgû*, bu göreve ise *duâgûluk* vazifesi denilmiştir. Dualar okumaları ve aynı zamanda devletin bekâsı için de dua etmeleri sebebiyle ücret karşılığı sembolik bir görev verilerek *duâgûluk* vazifesi ortaya çıkmıştır. Vakıflarda vazifeliler içerisinde duâgulara sıkça rastlanmaktadır. Kesin olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmese de bu uygulama III. Murad döneminde (m.1574-1595) yaygınlık kazanmıştır.⁵²²

Sultan I. Murad Hudâvendigâr Türbesi'nde duâgû olarak görevli kişilerin isimlerine vakıf muhasebe kayıtlarından ulaşılmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde de bazı vakıflarda *duâgûyân* olan kişileri ve vazifelerini toplu bir şekilde zikreden belge bulunmaktadır.⁵²³ Ayrıca *zevâidhorân* ve *duâgûyân* personel grubuna vakıf bütçesinden ödenen miktarın birlikte kaydedildiği muhasebe defterlerine rastlanmıştır. Bu şekilde yapılan kayıt işleminde ilgili yıldaki personel isimleri, sayısı vb. bilgiler muhasebe defterinde yer verilmediği için ulaşılamamıştır.⁵²⁴

Yapılan araştırmada *duâgû* vazifesini yürüten kişilerin isimleri, görev yılları, aldıkları ücret miktarı gibi elde edilen veriler aşağıda tablolastırılmıştır.

⁵²¹ BOA, ŞD., No.3055, Gömlek No.30.

⁵²² Mehmet İpşirli, “Duâgû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/541-542.

⁵²³ 1267/ 1851 yılını ihtiva eden belgede, farklı vakıflarla beraber Gazi Hudâvendigâr Vakfı'nda duâgû olan kişilere yer verilmiştir. BOA, EV.d., 13993.

⁵²⁴ BOA, EV.HMH.d., No.4472,3b; BOA, EV.HMH.d., No.3766, 4b.

Tablo 20: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi'nde Görevli Duâgûlar⁵²⁵

Sıra No	Adı	Görev Yılı (Milâdî)	Ücret (Yevmiye)	Yıllık Aldığı Toplam Ücret	Açıklama
1.	-	1737	-	125.800 akçe	İsimleri belirtilmeyen sayıları bilinmeyen zevâidhorân ve duâguyân personeline ayrılan bir yıllık bütçedir.
2.	-	1746	400 akçe	148.000 akçe	İsimleri belirtilmeyen sayıları bilinmeyen zevâidhorân ve duâguyân personeline ayrılan bir yıllık bütçedir.
3.	Seyyid Ali Efendi	1776	-	-	Vefatından sonra vazifesini çocukları sürdürmüştür.
4.	Seyyid Selim Seyyid Ahmed Fatıma	1776	-	-	Seyyid Ali Efendi vefatı üzerine üç evladı bu vazifeye tayin edilmiştir
5.	Mehmed Ataullah Nuri Efendi Hadice Hanım	1834	-	13 kuruş 5 para	Hadice Hanım, Nuri Efendi'nin hemşiresidir. Devir-hân görevleri de vardır
6.	Mehmed Ataullah Nuri Efendi Hadice Hanım	1835	-	13 kuruş 5 para	Hadice Hanım, Nuri Efendi'nin hemşiresidir. Devir-hân görevleri de vardır
7.	Mehmed Ataullah Nuri Efendi Hadice Hanım	1836	-	13 kuruş 5 para	Hadice Hanım, Nuri Efendi'nin hemşiresidir. Devir-hân görevleri de vardır
8.	Mehmed Ataullah Nuri Efendi Hadice Hanım	1837	-	13 kuruş 5 para	Hadice Hanım, Nuri Efendi'nin hemşiresidir.

⁵²⁵ BOA, EV. d., No.10591, 6b-8b; BOA, AE.SABH.I., No.231, Gömlek No.15313; BOA, EV.HMH.d., No.4472,3b; BOA, EV.HMH.d., No.3766, 4b.

					Devir-hân görevleri de vardır
9.	Mehmed Ataullah Nuri Efendi Hadice Hanım	1838- 1839	4 akçe 1 sülüs	-	Hadice Hanım, Nuri Efendi'nin hemşiresidir. Devir-hân görevleri de vardır
10.	Seyyid Abdürrahim Rahmi	1838- 1839	10 kuruş		Kal'a Cami
11.	Ali Efendi	1838- 1839	-	117 kuruş 20 para	(Nısf Duâgû)
12.	Ümmügülsüm Naile Hanım		-	117 kuruş 20 para	(Nısf Duâgû)
13.	Hekime Hanım		30,5 akçe	91 kuruş 20 para	
14.	Mehmed Arif		4,5 akçe	13 kuruş 5 para	
15.	Seyyid Mehmed Emin Şerife Hadice		7 akçe 2,5 sülüs: 22 kuruş 20 para Hinta 13 kîle 1 şinik:132 kuruş 20 para	154 kuruş 40 para	(Sülüsân Duâgû)
16.	Ahmed Vasıf Efendi Mehmed Münib Efendi Hüseyin Hüsnü Efendi		15 akçe 1 sülüs 1 rub' 46 kuruş 30 para		Üç kardeşirler.
17.	-		3,5 akçe: 10,5 kuruş	78 kuruş	İsim belirtilmemiştir.
18.	Seyyid Mehmed Arif Bey		21 akçe: 63 kuruş 30 para Hinta aynen 15 kîle 10 kuruş: 150 kuruş Şi'ar aynen 15 kîle fi 5 kuruş: 75 kuruş	288 kuruş	(Nısf Duâgû)
19.	Seyyid İsmail Ayşe Hatun		10 akçe	30 kuruş	İki kardeşirler.
20.	Zekiye Hanım		11 akçe	33 kuruş	
21.	Naime Hanım		1 akçe 1 rub'	3 kuruş 30 para	Kaşıkçızâde'nin kerimesidir.
22.	Saide Hanım		1 akçe	3 kuruş 30 para	Kaşıkçızâde'nin kerimesidir.
23.	Hacı Bey		10 akçe	30 kuruş	
24.	Seyyid Mehmed Arif		3 akçe 1 sülüs	10 kuruş	

	Şerife Ayşe Şerife Tâhire				
25.	Mehmed Said Hadice		1 akçe 1 sülüs	4 kuruş	Hadice, Mehmed Said'in hemşiresidir.
26.	Seyyid Süleyman bin Ahmed		6,5 akçe	19,5 kuruş	(Nısf Duâgû) Zevâid-hân vazifesi de vardır.
27.	Abdullah Mollazâde Ali Rıza ve hemşiresi		5,5 akçe	17,5 kuruş	İki kardeşirler.
28.	Ümmügülsüm Dervişe Hanım		5 akçe: 15 kuruş Hınta bedelen 20 kile fi 5 kuruş: 100 kuruş	15 kuruş	

Örneğin, 1190/1776 yılında külliye de duâgû vazifesini yapmakta iken vefat eden Seyyid Ali Efendi'nin vefatı nedeniyle boşalan vazifeye, vakfın mütevellisi olan Mehmed Emin'in teklifiyle oğulları Seyyid Selim ve Seyyid Arif ve kızı Fatıma tayin edilmiştir.⁵²⁶

D. İMARET GÖREVLİLERİ

1. Şeyh

İmarette idari işleri yöneten kişiye şeyh denilmektedir. “*İmaret şeyhi*” ibresiyle mahkeme sicillerinde karşılaşılmıştır.⁵²⁷ Benzer şekilde muhasebe kayıtlarında görevli kadrosu içerisinde “*şeyh-i imâret*” denilmiştir.

Vakfiyede külliye görevlileri arasında imaret şeyhi yer almamıştır. 859/1455 yılı muhasebesinde *imaret şeyhi*, külliye personeli içerisinde zikredilerek günlük 12 akçe maaş takdir edilmiştir.⁵²⁸

Bazı durumlarda imaret şeyhliği kadrosunun iki kişinin müştereken uhdesine verildiği görülmektedir. 19. yüzyıl muhasebe kaydında geçtiği üzere Hikmetîzâde Seyyid İsmail

⁵²⁶ BOA, AE.SABH.I., No.231, Gömlek No.15313.

⁵²⁷ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3/347.

⁵²⁸ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 73.

Efendi ve birâderi Seyyid Mehmed Rıfat Efendi *şeyh-i imâret* vazifesini beraber yürütürken aynı zamanda *eczâhân*, *mushafhân* ve *devirhân* görevlerini de icra etmişlerdir.⁵²⁹ Ayrıca farklı bir belgede 1247/ 1831-1832 yılında Hikmetizâde İsmail Efendi'ye cerre alef (yulaf) ile 60 kile hınta (buğday) verildiği kaydedilmektedir.⁵³⁰

2. Vekilharc

İmaret personeline *vekilharc* (*vekîl-i harc*), Osmanlı dilinde harcamaları yapmakla görevli kimse yani kahyâ anlamına gelmektedir.⁵³¹

Hudâvendigâr Külliyesi Vakfiyesi'nde *vekilharc* zikredilmemiştir. 859/1455 muhasebe defterinde geçtiği üzere külliye bir *vekilharc* günlük 5 akçe ücret alarak görev yapmıştır.⁵³²

1254/1838-1255/1839 yılı muhasebesinde vekilharcın maaşı aylık 100 kuruştur. Bunun dışında “*masârif-ı müteferrika bâ-yed-i vekil-i harc*” ifadesiyle belirli bir ödenek ayrılmıştır.⁵³³

Külliye ile ilgili arşiv kayıtları incelendiğinde 4 Şevval 989 / 1 Kasım 1581 tarihli bir belgeye göre Bursa'da Gazi Hudâvendigâr Külliyesi'ne Berât-ı Hümâyûn ile tayin olan Osman isimli kişi *vekilharc* olarak görev yapmaktadır. Belge içeriğinde, herhangi bir hatası olmadığı halde haksız bir uygulamaya maruz kaldığını bildirdiğinden gerekli tahkikatın yapılması istendiği zikredilmektedir.⁵³⁴

⁵²⁹ BOA, EV. d., No.10591, 6b.

⁵³⁰ BOA, EV.d, No.9589.

⁵³¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 24. Basım, 2007), 1145.

⁵³² *1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları*, 73.

⁵³³ BOA, EV. d., No.10591, 4a.

⁵³⁴ BOA, A.(DVNSMHM.d., No.45, Gömlek No.3399.

3. Bevvâb-ı İmâret

Vakfiyede yer almamıştır. Bununla beraber vakfiyeden 70 yıl sonra düzenlenen muhasebede *bevvâb-ı imâret* 2 akçe yevmiye ile külliye personeline dâhil edilmiştir. 15. yüzyılda imarete görev alan Bevvâb Yusuf adında birinden bahsedilmektedir.⁵³⁵

29 Rebîulâhîr 1279/24 Ekim 1862 tarihli arşiv kaydına göre Hudâvendigâr türbesine *bevvâb-ı imâret* ataması yapılmıştır. Ve Mehmed Arif'in oğlu Mehmed Şefik imaretin bevvâbı olarak görevlendirilmiştir.⁵³⁶

21 Rebîulevvel 1316/9 Ağustos 1898 tarihinde Gazi Hudâvendigâr'ın Bursa'daki türbesinde görevli kişilerin ücretlerine zam yapılmıştır. Ücretleri arttırılan bu kişilerin görevlerinin *ferrâşlık*, *kandilcilik* ve *bevvâb-ı imâret* olduğu anlaşılmaktadır.⁵³⁷

4. Tabbâh

Külliye imaretinde 946/1540-947/1541 yılında görevli 3 *tabbâh*, yevmiyesi 7 akçeyle görev yapmıştır. *Tabbâhîne* yılda toplam 9 kile buğday cerrehorân ücreti verilmiştir.⁵³⁸

1254/1838 yılında imarete fodula (ekmek) pişiren “*Tabbâh-ı Fodula-i İmâret*” unvanında bir personel zikredilmiş ve ücreti aylık 50 kuruş olarak vakıf bütçesinden ödeme yapılmıştır. Ayrıca *tabbâh* yanı sıra yemek pişiren aşçılara *mâhiyye-i aşciyân* başlığıyla zikredildiği üzere aylık 25 kuruş verilmiştir. İmarete pilav, helva ve zerde pişirildiği gibi Muharrem ayında pişirilen aşure için mesârif-ı aşure zikredilerek pekmez, fasulye, nohut, bakla, üzüm ve cevizden oluşan gıda ürünlerine 78 kuruş masraf kaydedildiği görülmektedir.⁵³⁹

Külliyyede Aşçı Mehmed ile Aşçı Hamza aynı zamanda *huddâm* olarak çalışmaktadır.⁵⁴⁰

⁵³⁵ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 67-73.

⁵³⁶ BOA, EV.BRT., No.165, Gömlek No.15.

⁵³⁷ BOA, BEO, No.1173, Gömlek No.87954.

⁵³⁸ BŞS, A 48, 12a-13b.

⁵³⁹ BOA, EV. d., No.10591, 4a-4b.

⁵⁴⁰ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 67.

5. Habbâz

15. yüzyılda İsmail veled-i Yahya *habbâz*⁵⁴¹, Murad veled-i Paşa, *habbâz* kardeşi Mustafa *aşçı*, Süleyman *ekmekçi*, Mahmud *çanakçı*, Muhammed *çırağcı* olarak görev yapmıştır.⁵⁴² 946/1540-947/1541 yılında kaydedildiği üzere *habbâz* olan 4 kişiye yevmiye olarak 9 akçe takdir edilmiştir.⁵⁴³

6. Anbardâr/Kilâri

İmaret ve hastane gibi yapılarda eşya, yiyecek, ilaç vb. ihtiyaç malzemelerini muhafaza eden kişiye *anbardâr* veya kilerci anlamında *kilâri* denilmektedir.⁵⁴⁴

859/1455 yılında imaret personelinde anbardâr günlük 2 akçe ücretle çalışmıştır. İbrahim veled-i Abdullah *anbâri*, Ahmed isimli bir kişi de *kilerci* olarak zikredilmektedir.⁵⁴⁵ Bununla beraber Seyyid Mehmed ve Seyyid Ahmed'in *kilâri*, *hammâl-i güst* ve *ferrâş* görevleri için yılda 250 kuruş maaş ödendiği bilinmektedir.⁵⁴⁶

7. Huddâm/Hidmetkâr-ı Güşt

859/1455 yılında muhasebede kaydında *huddâm* ve *hidmetkâr-ı güşt* görevlisiyle karşılaşmıştır. *Güşt* kelime anlamıyla et anlamına gelmektedir.⁵⁴⁷ Bu durumda *hidmetkâr-ı güşt*, imaretin kasap bölümünde et işleriyle vazifeli hizmet personeli. Söz konusu muhasebe kaydında *harc-ı cerre* dağıtımında *hidmetkâr-ı güşt* görevlisine 5 müd buğday verilmiştir. Personele ödenen maaşla alakalı detaylı bilgiye yer verilmemiştir. Külliye'nin hizmet alanında görevlileri *huddâm* olan kişiler; Maruf Hamza ile kardeşi

⁵⁴¹ Arapça'da *hubz* ekmek, *habbâz* ise ekmekçi anlama gelmektedir. Bu bakımdan imaret ve hastane gibi kuruluşlarda ekmek pişirmekle görevli kişilere *habbâz* denilmektedir. Berki, "habbâz", 21.

⁵⁴² 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 67.

⁵⁴³ BŞS, A 48, 12a.

⁵⁴⁴ Berki, "anbar memuru", 5.

⁵⁴⁵ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 73.

⁵⁴⁶ BOA, EV. d., No.10591, 8a.

⁵⁴⁷ Devellioğlu, "güşt", 353.

Mehmed, Mehmed ve bir kardeşi Veli, Mehmed veled-i Ahmed, Murad veled-i Osman *Kethudâ* ve *huddâm*, İbrahim veled-i Yahya ve Hacı Bayram *huddâm* zikredilmektedir.⁵⁴⁸

E. KAPLICA GÖREVLİLERİ

Külliyeye gelir getiren hayrât kapsamında Nalıncılar Hamamı, Eski Kaplıca Hamamı, Kükürtlü Kaplıcası, Yeni Kaplıca Hamamı⁵⁴⁹ Aydıncık Hamamı⁵⁵⁰, hamam-ı Arab, hamam-ı İmad Ali, hamam-ı Kaynarca, hamam-ı Karamustafa, hamam-ı Saîd⁵⁵¹ isimleriyle geçen kaplıca ve hamam için görevli *hamam hizmetkarı* ve *dellak* bulunmaktadır. Hasan veled-i Emir Ali ile kardeşi Hacı Murad *hamam hizmetkarı* ve Mehmed veled-i Abdurrahman, Hüseyin Karamânî, Atmaca *dellak* şeklinde kaydedilmektedir.⁵⁵²

Bursa Şer'iyeye Sicilleri'nde yer alan kayıtlarda *hamamcı* olarak nitelenen kişilerle karşılaşmıştır. Buna göre; 1027/1618 yılında vakfın mütevellisi tarafından, Hudâvendigâr Hamamı'nda *hamamcılık* görevi Raziye Hanım'a verilmişti.⁵⁵³ Diğer bir kayıttan anlaşıldığı üzere Fatıma Hanım, Çekirge Hamamı'nda *hamamcı* olarak vazifeliydi. 1060/1650 yılında Fatıma Hanım'ın yerine Abdullah Çerkes *hamamcı* tayin edilmişti.⁵⁵⁴

Hudâvendigâr Vakfı'na ait muhasebe kayıtlarında vakfın görevli kadrosu içerisinde 19. yüzyılda “*Nâtır-ı Kaplıca*”⁵⁵⁵ ve “*Hancı-i Kaplıca*” görevleri zikredilmektedir. Vakfın sosyal ve kültürel hizmetlerini sürdürebilmesi için tesis edilmiş sıcak su kaynaklarında

⁵⁴⁸ 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 67-77.

⁵⁴⁹ BOA, EV.d, No.9589.

⁵⁵⁰ BOA, EV. d., No.10591, 3a.

⁵⁵¹ BŞS, A 48, 9b.

⁵⁵² 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları, 67-68.

⁵⁵³ BŞS, B 118, 127a.

⁵⁵⁴ Fatıma Hanım'ın, hamamcılık görevine müdahale eden bazı kimseleri mahkemeye şikayet ettiği anlaşılmaktadır. BŞS, B 87, 76b, 92b.

⁵⁵⁵ Nâtır kelimesi, Arapça natr kökünden olup kavram olarak ise hamam nâtırı, hamam hizmetkarı anlamına gelmektedir. Devellioğlu, “nâtır”, 810.

zikredilen bu iki görev için bir kişi tayin edilmiştir. Mutasarrıf olan İsmail isimli kişinin kaplıca vazifesi karşılığı 4 akçe yevmiye olmak üzere yılda 12 kuruş ödeme yapılmıştır.⁵⁵⁶

1251/1836 yılında *Hamamcı* Ahmed b. Abdullah'dan söz edilmektedir. *Hamamcı* olması yanı sıra vakıf arazileri üzerinde tasarruf sahibi olarak araziyi işletmekle görevlendirildiği anlaşılmaktadır.⁵⁵⁷

F. DİĞERLERİ

Külliye kadrosu içerisinde ihtiyaca göre farklı alanlarda istihdam edilmiş görevlilerden söz edilmektedir. İmaretcı, çeşmeci, değirmenci, mühürdâr, hâce-i meşk, kurşuncu, suyunu muhafaza için *talaş görevlisi*, vakıf bütçesinden maaş verilen farklı yerlerde çalışan görevliler bulunmaktadır.

1247/1831-1832 yılı muhasebe defterinde *imaretçi*, *çeşmeci* ve *değirmenci* olarak zikredilen kişilere aylık 44,5 kuruştan yılda toplam 531 kuruş ödenmiştir. Buna ilave olarak bayram günlerinde *imaretçilere* 100 kuruş bahşış verildiği anlaşılmaktadır.⁵⁵⁸

İmarette mühürdarlık görevini yerine yetiren Ömer Halife'ye yevmiyesi 6 akçe olmak üzere bir yılda toplam 18 kuruş ödeme yapılmıştır. *Hâce-i meşk* görevlisine ise aylık 30 kuruş tahsis edilmiştir.⁵⁵⁹

1254/1838-1255/1839 yıllarında Hudâvendigâr Camii ve Medresesi'ne akan suyunu muhafaza için *talaş görevlisi* ifadesiyle zikredilen bir personel tespit edilmiştir. Suyolu

⁵⁵⁶ BOA, EV.d, No.10591, 6b-9a.

⁵⁵⁷ "Cennet-mekân merhum Hudâvendigar Gazi -tâbe serahu- Hazretleri'nin vakf-ı şerifinden Bursa haricinde Mihraplı Köprü kurbünde Çay Bahçeleri demekle arîf mahalde kâin etrafı Serhat oğlu Dimitri ve Yovan zimmiler hadikalari ve Kara Ahmed tarlası ve tarik-i âm ile mahdud tahminen üç dönüm mikdarı harab hadika arsasına mutasarrıf olan Türbedaroğlu Ahmed bin Hasan tarihden on sene mukaddem bilâ-veled vefat edib arsa-i mezkure canib-i Hazine-i Evkâf-ı Hümayun'a mahlûlen aid olmağla bâ-marifet-i şer' lede'l-müzayede yüz altmış beş gurusda Hamamcı Ahmed bin Abdullah üzerinde karar şod.165 gurus." BOA, EV, 10066, 1b.

⁵⁵⁸ BOA, EV.d, No.9589.

⁵⁵⁹ BOA, EV. d., No.10591. 6b-9a.

bakımı için vazifeli personele yevmiye olarak 40 akçe ve yılda vakıf bütçesinden 30 kuruş nakdî ödeme yapılmıştır.⁵⁶⁰

Vakıf bütçesinden ücreti karşılanmak üzere külliyyede görevli *kurşuncu* tayin edilmiştir. Kamil Kepecioğlu'nun zikrettiğine göre 901/1495 yılından önce Bursa'da büyük bir yangın sebebiyle hasar alan cami, medrese, türbe ve imaret gibi yapıların eriyen kurşunları için gemiyle kurşun gönderilmiş, ihtiyaç doğrultusunda kurşunlar kullanılıp kalan miktar muhafaza edilmiştir. Bursa Şer'iyeye Sicilleri'nde kaydedilen bir hükm-i hümâyûnda kurşunun satılıp masraflara sarf olunduktan sonra kalan miktarın İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.⁵⁶¹

1045-1046/1636 yılında ise Bursa'da, arasında Murad Hudâvendigâr Camii'nin de olduğu bazı Selâtin camilerine 2 akçe yevmiyeyle kurşuncu tayin edilmiştir.⁵⁶² 19. yüzyıla ait muhasebe kaydında *murtezikân* yani görevli kadrosu içerisinde zikredilen Kurşuncu Mehmed Ağa'ya yevmiesi 2 akçeden olmak üzere bir yılda toplam 6 akçe ödeme yapılmıştır.⁵⁶³

Gazi Hudâvendigâr vakfiyesinde külliyyenin hayratı kapsamında, vakıf bütçesinden maaşı karşılanan cami görevlileri çeşitli görev tanımlarıyla zikredilmektedir. Hisar Camii ve Keles ilçesinde olduğu anlaşılan camide tayin edilen görevli personelin, icra ettiği vazifeler ve vakıf bütçesinden ödenen miktar verileri aşağıda tablolastırılmıştır.

Tablo 21: Diğer Vakıf Cami Görevlileri, Vazifeleri ve Aldıkları Ücreti Miktarı⁵⁶⁴

Sıra No	Görevli İsmi	Görevi	Ücreti	
			Yevmiye	Toplam
Hisar Cami'-i Şerîfi				
1.	Seyyid Hâfız Ali Efendi	Hitâbet	11 akçe 33 kuruş Hınta aynen: (40 kîle fi 10 para) 40 kuruş	433 kuruş
2.	Seyyid İsmail bin Ahmed	Va'iz-i Cum'a	14 akçe 42 kuruş Hınta bedelen: (22 kîle fi 10 kuruş) 110 kuruş	215 kuruş

⁵⁶⁰ “Çekirge Cami'-i Şerîf'i ile Medresesi'ne cârî âb-ı lezzin mecrâları için *talaş* vazifesi.” Bkz. BOA, EV.d., No.10591, 8a.

⁵⁶¹ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 3/97.

⁵⁶² Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 3/98.

⁵⁶³ BOA, EV.d., No.10591, 6b-9a.

⁵⁶⁴ BOA, EV.d., No.10591, 6b-9a.

		Kâtib-i Soğanlı	Şa'ir bedelen: (20 kîle fî 5 kuruş) 110 kuruş Revğan-ı sâde bedelen: (2 kıyye fî 4 kuruş) 8 kuruş Asel bedelen: (2 kıyye fî 2,5 kuruş) 5 kuruş	
3.	Seyyid Mehmed Rıfat Efendi	İmâm-ı evvel Muvakkit Ders-i âm	26 akçe ma'a lahmıyye	78 kuruş
4.	Ebûbekir Efendi	İmam-ı Sâni	14 akçe ma'a lahmıyye	100 kuruş
Cebel-i Atîk nâhiyesinde Keles karyesinde Cami'-i Şerîf				
6.	İsmail Efendi	İmâmet Muallim-i Sıbyân	6 akçe 18 kuruş Hinta aynen: (40 kîle fî minh) 400 kuruş Şa'ir aynen: (40 kîle fî minh) 200 kuruş	618 kuruş
7.	Mehmed Efendi	Hitâbet	2 akçe	6 kuruş
Genel toplam: 1.450 kuruş				

III. PERSONEL TAYİN VE AZİLLERİ

Bursa Şer'ıyye Sicili'nde yer alan atama kayıtlarında personel tayin ve azillerinde kişinin vefatı veya şikayet söz konusu olması gibi sebepler etkili olmaktadır.⁵⁶⁵

Personel tayinleri genellikle ilgili memurun vefatı sebebiyle olduğu görülmekte ve atanacak olan vazifeye vefat eden kişinin vârisleri tercih edilmektedir. Örneğin, 1134/1721 yılında Hudâvendigâr İmamı Murad Efendi vefat ettiğinden dolayı yerine imam olarak Ali oğlu Mehmed Efendi atanmıştır.⁵⁶⁶

Diğer bir arşiv belgesinde, 1152/1740 yılında Gazi Hudâvendigâr Külliyesi musakkafâtından Kapanhanı Mescidi'ne, Hudâvendigâr Vakfı'ndan imam ve müezzin ataması yapılmıştır.⁵⁶⁷

1246/1821 yılında Bursa'da Hudavendigâr Vakfı'ndan, imaretinde et hamallığı ve kaplıcada hamamcılık görevlerine atama yapılmıştır.⁵⁶⁸ Bursa Şer'ıyye Sicili'nde yer alan

⁵⁶⁵ BŞS, A 94, 190b; B 87, 92b.

⁵⁶⁶ BOA, AE.SAMD.III, No.24 Gömlek No.2262.

⁵⁶⁷ BOA, C.BLD., No.102, Gömlek No.5094.

⁵⁶⁸ BOA, C.BLD., No.64, Gömlek No.3185.

bir kayıttan anlaşıldığı üzere Çekirge (Kaplıca) müderrisleri, Çekirge hamamcısı tayin edilerek her iki görevi yürütüp ek gelir elde edebiliyordu.⁵⁶⁹

Külliyede görevli personel sayısının 1325/1907-1908 yılında arttırıldığı kaydedilmektedir. Kandilcilik, bevvâb ve ferrâş görevlerine ilave personel ataması yapılmıştır.⁵⁷⁰

Görüldüğü üzere külliye personelinin görevlendirmeleri personel ihtiyacına uygun olarak farklı alan ve mekânlarda gerçekleştirilebilmekteydi.

IV. KÜLLİYEDE GÜNLÜK HAYAT

Neşri, Gazi Sultan Murad Hudâvendigâr'ın ataları gibi hayırsever, fakiri gözeten ve çaresize yardımsever kişiliğinden övgüyle bahseder. Kaynaklarda zikredildiğine göre Gazi I. Murad Hudâvendigâr, Cuma günü namazdan sonra fakirlere akçe vermeyi âdet edinmiş bir padişaktır. Sultan I. Murad, Bursa Hudâvendigâr Camii'nde ya da farklı bir camide Cuma namazı kıldığında her zaman bu âdetini sürdürdüğü zikredilmektedir.⁵⁷¹

Mevlîd-i Şerif gecelerinde günümüzde geleneksel olarak uygulanan cami minarelerinin aydınlatılması uygulamasının köklerinin Osmanlı dönemi selâtin imaretlerinde karşımıza çıktığını ifade edebiliriz. Böyle gecelerde ilave bir masraf kalemi olarak yağ lambasında yakılmak üzere yağ temin edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁷²

Vakfa ait 1254/1838 tarihli muhasebe kaydında masraf çizelgesinde külliye sosyal hayatı yansıtan ve vakfın sosyal hayata katkısını içeren veriler yer almaktadır. Özellikle dînî gün ve gecelere önem verildiği ve ilave harcamaların yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Bir yıllık muhasebe dönemini ihtiva eden muhasebe kaydında Receb-i Şerif'te Regâib kandiline ve Şaban-ı Şerif'te Berât kandiline mahsus imarete pişirilecek helva için

⁵⁶⁹ BŞS, A 148/5.

⁵⁷⁰ BOA, Y.A.RES., No.144, Gömlek No.25.

⁵⁷¹ M. Neşri, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), 129.

⁵⁷² BOA, EV.d, No.10591, 5a.

masraf yapılmıştır.⁵⁷³ Böylelikle dinî gün ve gecelerde cami ve minarelerinin kandillerle donatılarak halkın mânevî değerlerinin pekiştirilmesinin sağlandığını düşünebiliriz. Ayrıca Hudâvendigâr İmareti'nde helva pişirilip dağıtılmak suretiyle yıl içerisinde kandiller özelinde hayrî hizmetlerin sürdürüldüğünü söylemek mümkündür.

Camide sosyal hayata dair 982-994/1574-1585 tarihli Bursa Şer'iyeye Sicilleri'nde yer alan bir kayıta ise, külliye tabhanesinde misafir olarak kalan Mahmud b. Abdullah isimli kişinin bir siyah feracesini ve bir kemhadan kaftanını çantasıyla birlikte tabhanede bırakıp ayrıldığı sırada kaybolduğunu, sorduğunda da bulunamadığı ve eşyaların varlığının inkâr edildiği, bunun üzerine eşyalarının bulunmasını istediği belirtilmektedir.⁵⁷⁴ Bu bilgi külliye günlük hayatı yansıması bakımından önem arz etmektedir. Külliye vakfiyesinde de belirtildiği üzere bir kişi külliye misafirhanesinde bir yıla kadar misafir olarak kalabilmekteydi.⁵⁷⁵ Sonuç olarak misafir olduğu süreçte kişinin, külliye yaşamış olduğu sorunları dile getirebildiği, bu hususta vakfa müracaatta bulunabildiği anlaşılmaktadır.

Muhtelif zamanlarda Bursa'yı ziyaret eden ve seyahatlerini kaleme alan kişilerin gözlemleri de bize sosyal hayata dair bilgiler sunmaktadır. Bu hususta bir örnek, Süheyl Ünver'in Bursa Defterleri notlarında yer almaktadır. Süheyl Ünver, 6 günlük Bursa seyahatinde kaleme aldığı notlarında 1 Mayıs 1957 yılında bir bayram sabahı Hudâvendigâr'daki izlenimlerini şöyle tasvir etmektedir:

“Ramazan Bayramı sabahı saat 4. Sabah ezanı okundu. Davullar çaldı. Aydın ile kalkıp abdest aldık, dirildik. Sabah namazına Murad Hûdavendigârın Çekirgedeki

⁵⁷³ Helva için yapılan harcamalar muhasebe kayıtlarında “...leyle-i regâibde helva için revgan-ı sâde ve asel ve süt masârifî...”, “...leyle-i berâtda helvâ masârifî...” ibareleriyle geçmektedir. Muhasebe kaydında dikkatimizi çektiği üzere Receb ayını içeren bir aylık masraf cetvelini incelediğimizde, Mirac kandilinde sadece minare aydınlatılması için kandillere yağ temin edildiği görülmektedir. BOA, EV.d, No.10591, 5b.

⁵⁷⁴ “Mahmud b. Abdullah nâm kimesne, Ali b. Şaban nâm kimesneyi mahfel-i kazaya ihzâr edüb üzerine takrir-i dava kılub, bundan akdem mahrûse-i Bursa'ya gelüb Sultan Murad Han tabhânesinde misafir olduğumda bir siyah ferrâce ve bir kemhadan kaftan ve bir çift bir boğça ile tabhâne koyub gittiğimde mezbûrlar tabhâne bulmuş, almış, sual olunmasını taleb ederin, deyücek sual olundukda bi'l-küllîye inkâr idüb ba'de'l-inkâr varub götürdüklerinde bi't-taleb kayd olundu.” A 139, 41a.

⁵⁷⁵ Sultan I. Murad Vakfiyesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. İstanbul Kitaplığı Bölümü. Muallim Cevdet, Fermanlar, No: 7.

câmiine geldik. Saflar düzelmiş, sabah namazı farzı ortasına yetişdik. Kur'anı Kerim tilâvetini dinledik. Bayram namazı zamanı geldi. Dokuz tekbir iki rek'atle o vâcibi de edâ ettik. Namaz bitti, muayede resmi hakiki samimiyet içinde devam etti. Bermutad meraklıları el öptürdü. Otele döndük. Bizimkilerle bayramlaştık. Sabahleyin Hamza Bey'e giderek dolaştım. İntiba'larımı kaleme ve fırçama söyledim."⁵⁷⁶

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki 1271/1854 tarihli bir belge, türbede sosyal hayatı yansıtmaları bakımından önemlidir. İlgili arşiv belgesine göre Bursa'da medfûn olan padişahların türbelerinde her sene Buhârî-i Şerîf hatmi yapıldığı zikredilmektedir. Gazi Hudâvendigâr Türbesi'nin de zikredildiği padişah türbelerinde Buhârî-i Şerîf hatmi geleneğinin uygulanması için gerekli harcamalar hazine bütçesinden karşılanmaktadır.⁵⁷⁷

Gazi Murad Hudâvendigâr'ın Bursa'daki türbesinin aydınlatılması, Bursa Hudâvendigâr Camii'nde olduğu gibi "revgan-ı zeyt" denilen zeytinyağı kullanılan, yağ kandilleri yoluyla sağlanmaktaydı.⁵⁷⁸

19. yüzyıl muhasebe defterlerinde geçtiği üzere bazı özel gün ve gecelere mahsus bazı sosyal ve kültürel hizmetler dikkat çekmektedir. Muharrem ayında yapılan aşure, Ramazan ayında pişen pilav ile zerde, arefe günü ise pilav, zerde ve aş iki katı olarak pişirilmekteydi. Aşure aşı; pekmez, bakla, nohut, fasulye, börülce, üzüm ve ceviz gibi gıda ürünleriyle pişiriliyordu. Arefe günlerinde çörek harcı pişirilmekteydi. Bayram günlerinde fakirler için pişirilen pilav ise ayrıca belirtilmektedir. "Ramazan-ı Şerîf münasebetiyle iki kat hatab bahâ..." ifadesiyle odunun dahi iki katı alınması kaydı düşünülmüştür. Yıl içerisinde iki dinî bayram günlerinde Türbe-i Şerîf ziyafeti verilip bunun için kurbanlar kesiliyordu. Sonuç olarak ulaşılan bilgilerden külliye'nin imaretinin düzenli faaliyetleri ile dinî ve kültürel hayata katkıları açığa çıkmaktadır.⁵⁷⁹

⁵⁷⁶ Devamındaki sayfa olan 92. defterde namazın ardından Bursa Evliyâsı ile bayramlaşmaya şehre indiklerini ve tamir görmekte olan Hamza Bey'e gittiklerini kaydeder. Öyle ki Hamza Bey Türbesi'ni ziyaret ettikleri anlaşılmaktadır. Süheyl Ünver, *Süheyl Ünver'in Bursa Defterleri*, haz. Gülbün Mesara & Mine Esiner Özen (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2011), 119-120.

⁵⁷⁷ BOA, *İ.DH.*, No.316, Gömlek No.20444.

⁵⁷⁸ BOA, *EV.d.* No.10591, 4b.

⁵⁷⁹ BOA, *EV.d.* No.9589; BOA, *EV.d.* No.10591, 5b

V. SUNULAN HİZMETLERİN HALK VE YÖNETİM NEZDİNDEKİ EHEMMİYETİ

Arşiv belgelerinde vakıf bünyesinde gerçekleşen ve vakfa intikal eden olayların, şahitler nezdinde kayıt altına alındığı ve hükme bağlandığı görülmektedir. Vesikaların işaret ettiği bu husus, Gazi Hudâvendigâr Vakfı'nın halk ve yönetim bakımından etkinliğini ortaya koymaktadır.⁵⁸⁰

Külliyelerin sunduğu hizmetlerin kıymetini gösteren hususlardan biri de, külliye'nin bulunduğu yerde külliye merkezli şekillenen mahalle yapılanmasıdır. Yerel ihtiyaçlarını külliye birimlerinden rahatça karşılayabilen halk nezdinde külliye'nin varlığı önemini daima korumuştur. Osmanlı dönemi Bursa toplumunun sosyal yapısı, birçok mahallede bir arada yaşayan Müslüman, gayrimüslim Yahudi ve Hristiyan topluluklardan oluşmaktaydı. Bu mahalleler her bir topluluğun mabedleri çevresinde yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda Müslüman mahalleleri ayırt eden özellik, cami merkezli medrese, hamam gibi unsurlara olan yakınlığın söz konusu olmasıdır. Bu durum külliyelerin varlığının kıymetini arttırmaktadır.⁵⁸¹

Külliyeye imaretinde pişen ekmekler ve yemekler külliye personelinin ve külliye medresesinde eğitim gören talebelerin ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Ayrıca imareten, pişen ve günlük olarak dağıtımı yapılan gıda ürünlerinden fakir olan halk da yararlanmaktaydı. Bursa Şer'iyeye Sicilleri'ndeki bir kayıttan anlaşıldığına göre külliye imaretinden günlük üç fodula (ekmek) gıda yardımı alan Abdülkadir b. Hızır vefat ettiği için yerine gıda yardımı alacak kişi belirlenmişti.⁵⁸² Böylelikle imarete pişen ürünlerin dağıtımı ve ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmasında sistemli bir işleyişin varlığı görülmektedir. Bunun yanı sıra imaretin mutfak ve anbar kısımlarında gerekli olup kullanılan eşyaları, gıda maddeleri gibi ürünleri ihtiva eden müstakil mahkeme kayıtları

⁵⁸⁰ BŞS, B 242, 14a-14b.

⁵⁸¹ Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1998), 121.

⁵⁸² BŞS, B 45, 9a.

tespit edilmiştir. Bir belgeye göre, imarette sayım yapılmış ve mevcut olan imaret malzemeleri ve gıda ürünleri listelenmiştir.⁵⁸³

⁵⁸³ BŞS, B 25, 98a.

SONUÇ

Bursa Hudâvendigâr Külliyesi, üçüncü Osmanlı padişahı I. Murad Hudâvendigâr tarafından yaptırılmıştır (787/1385'ten önce). Osmanlı'nın ilk başkenti olan Bursa şehrinin batıya doğru gelişmesini Çekirge semtinde inşa ettirdiği bu yapı kompleksiyle sağlamıştır. Şehrin dokusu gözetildiğinde bu külliye inşasının önemli bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Zira daha önce Hisar semtinden ibaret olan Bursa, Orhan Külliyesi'yle Hisar dışına taşmış, I. Murad Hudâvendigâr Külliyesi ile de batıya doğru genişlemiştir. İşte I. Murad Hudâvendigâr Külliyesini ele alan bu çalışma, Bursa'daki selâtin külliyelerini ele alan akademik araştırmalar zincirini tamamlayan bir halkadır.

Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre külliyelerin inşa edildiği yerin belirlenmesinde dönemin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik şartlarını etkili olduğu anlaşılmaktadır. Külliye varlıklarını devam ettirdikleri sürece çevrelerinde köklü gelişimlerin öncüsü olmuştur. Hudâvendigâr'da olduğu gibi diğer külliyelerin de ana unsuru camilerdir ve bunun dışındaki diğer üniteler, inşa edildiği koşullar, imkânlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenmiştir.

Hudâvendigâr Külliyesi'ni diğer sultan külliyelerinden farklı kılan özellikler incelendiğinde inşa edildiği konum ve topoğrafik yapısı dikkat çekmektedir. Bursa'da şehrin dışında ovaya hâkim bir semtte bina edilen külliye cami, medrese, hamam, zaviye ve türbeden oluşmaktadır. Külliye, aynı semtte yer alan tabii şifalı sıcak su kaynaklarıyla bağlantılı olarak “Kaplıca İmareti” yahut konumlandırıldığı bölge dolayısıyla “Çekirge İmareti” şeklinde nitelendirilmektedir.

Evliya Çelebi'nin “velhasıl Bursa sudan ibarettir” cümlesi şehirdeki suyun bolluğunun veciz bir ifadesidir. Bu bağlamda külliye için hem sıcak hem soğuk su kaynaklarının bol olduğu şehrin batısında ve dış kısmında kalan bir yer seçilmiş olması dikkat çekmektedir. Bursa'nın fethedildiği dönemde 19. yüzyıla kadar köy olma hüviyetini devam ettiren Çekirge ile şehir merkezi arasında Bursa'nın en önemli kaplıcaları bulunmaktaydı: Kara Mustafa, Kükürtlü, Yeni Kaplıca ve Eski Kaplıca ile Kaynarca Kaplıcası. Adı geçen kaplıcaların yerlerinde Osmanlı öncesinde de hamamların varlığı tahmin edilmektedir. Bursa Hudâvendigâr Külliyesi, konumu itibarıyla geçmişten günümüze özellikle şifalı

suların bol olduğu kaplıcalarının da varlığıyla sadece halk eksenli hizmet etmekle kalmamış ayrıca birçok yerli ve yabancı turistin de ilgi odağı olmuştur. Yerli ve yabancı seyyahlar, Bursa şehriyle ilgili gözlemlerini kaleme aldıklarında Hudâvendigâr Camii'nin daha önce benzeri görülmemiş tarz-ı mimarisinden övgüyle bahsetmişlerdir.

Külliyenin kuruluş yerinin hususiyetini kavramak aynı zamanda külliye'nin özgün yapısının ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu fonksiyonel yapı topluluğunun çekirdeği olan Hudâvendigâr Camii, eşsiz bir mîmâri tasarımla inşa edilmiştir. Bir cami ve üst katında bir medresenin tek bir binada birleştirilmesi, Osmanlı dönemi mîmârisinde ilk ve son kez denenmiştir. Caminin diğer bir özelliği, zaviyeli cami şeklinde yapılmasıyla sağ ve sol kısımlarda altı adet tâbhanesinin yer almasıdır. Külliye için düzenlenen vakfiye, misafirlerin üç gün süreyle tâbhanede konaklama imkânından söz etmektedir. Gerektiğinde bu süre, külliye'nin yönetimden sorumlu mütevellinin izniyle uzatılmaktadır. Eğer muhtaç bir kişi misafir kalıyorsa kendisine ihtimam gösterilip hoş tutulması hususu vakfiyede ayrıca vurgulanmaktadır.

Caminin üst katında yer alan medresenin her odası eğitim-öğretim gören talebelerin kalması için tahsis edilmekteydi. Müderrise maaş verildiği gibi talebelere de her gün için bir burs ödemesi yapılmaktaydı. Medresede, talebelerin yanı sıra vakfın belirlediği usule göre diğer görevlilerin de kalabileceği odalar bulunmaktaydı. Medresede eğitim-öğretim vazifesini yürüten müderrise, ders alan öğrencilere ve diğer külliye çalışanları ile ihtiyaç sahiplerine imarette düzenli olarak yemek pişirilmekte ve dağıtımı yapılmaktaydı. Arşiv belgelerinde mutfak giderleri, her gün imarette pişen yemekler ile dinî gün ve gecelere mahsus pişirilen ve ikram edilen yiyecekler vs. detaylı bir şekilde kaleme alınmıştır. İmarete gıda ihtiyacı, külliye'nin vakıfları yoluyla sağlanmaktaydı. Külliye'nin faaliyete geçtiği ilk asırda *tabbah* (aşçı) ve *habbâzın* (ekmekçi) yanı sıra *hizmetkâr-ı güşt* (et işleriyle uğraşan kişi) adıyla personelin bulunması imaretteki sistematik işleyişin nasıl gerçekleştiğiyle ilgili önemli ipuçları vermektedir.

Külliye olarak isimlendirilen yapılar, dinî olduğu kadar sosyal amaçlara da hizmet etmektedir. Bu hizmetin devamlılığı kurulan vakıflar aracılığıyla olmaktadır. Külliye'nin esas tesis belgesi olan ve Murad Hudâvendigâr'ın düzenlemiş olduğu vakfiye,

Cemâzîyelâhir 787 / Temmuz 1385 tarihlidir. Sultan 1. Murad'ın oğlu Yıldırım Bayezid tarafından ilgili nüsha yeniden düzenlenmiş ve bazı ilaveler de yapılmıştır.

Vakfiyeye göre külliye'nin vakıf köyleri ve arazileri, külliye'nin kible istikâmeti olarak Kestane çukurundan başlayıp Uludağ yamaçlarına doğru vakfiyede belirtilen 17 sınır noktasından geçerek Bursa ovasının bir kısmını da içine alan bir alanı kapsamaktadır. 15. yüzyılda, vakfiyede sınırları çizilen mevkide Bursa, Kite ve Adranos'a bağlı 49 köy bulunmaktadır. Vakf arazilerinin gelirlerini köylerden külliye görevlisi câbî toplamaktadır. Vakıf köyleri yanı sıra bağ, bahçe, tarlalar, kireç fırınları ve değirmenlerin de gelir kaynaklarından olduğu ifade edilebilir.

Hudâvendigâr vakfına ait yerlerin kiraya verilmesi yoluyla da gelir elde edilmekteydi. Han, hamam gibi yapıların icarıyla vakfa gelir sağlanmaktaydı. Vakfiyede zikredilen 19 dükkân ve Çifte Hamam adıyla bilinen Nalıncılar Hamamı, vakfın akarâtı kapsamındadır. Antik dönemden beri varlığı bilinen Eski Kaplıca Hamamı, Kaplıca-i Atîk adıyla muhasebe defterlerinde sıkça geçmektedir. Vakfa diğer hamamlara nazaran en çok gelir, Eski Kaplıca Hamamı'nın icârıyla sağlanmaktadır. Ayrıca Kükürtlü Kaplıcası ve Aydıncık Hamamı'nı akarât olarak ilave etmek gerekmektedir.

Külliye'nin muhasebe defterlerinde, gelir-gider bilançolarına dair bütçe bilgileri kaydedilmiştir. Kiler için düzenli sayım yapılmış, bu sayede vakıf malının muhafazası, gıda ürünlerinin israf ve herhangi bir zarar yaşanmaması ve ürünlerin tasarruflu kullanımı amaçlanmıştır. Örneğin, külliye'de aydınlatma için yağ kandillerine temin edilen zeytinyağı, yıl içerisinde ihtiyaca göre planlanıp masraf kaydı tutulmuştur. Kandillerde minare aydınlatması için ilave harcama yapılmış ve ihtiyaçlar tespit edilerek gerekli harcamalar gerçekleştirilmiştir. Genel anlamda incelenen muhasebe defterlerinde harcama kalemleri personel, beslenme, tamir ve yardım alanlarında yoğunlaşmıştır. Külliye çalışanları, idari kadro ve görevli personelen oluşmaktadır. Maaş ücretleri nakdî ve aynî ödemeler şeklinde gerçekleşmiştir. Aynî ödemeler buğday, yulaf gibi gıda ürünleri olduğu gibi hatab (odun) gibi ihtiyaç malzemeleri olarak çalışanlara verilmiştir. Görevlilerin maaşlarının çok sık değişmediği, hatta bu hususta maaş artışı talepleri arşiv kayıtlarına yansımıştır. 18. yüzyıla ait iki muhasebe dönemi karşılaştırıldığında arasındaki 10 yıllık değişime rağmen medrese, cami ve türbe görevlilerine yapılan yıllık

ödemelerde pek değişiklik olmadığı görülmektedir. Personelin maaş zam taleplerinin yanı sıra ek ödenek istekleri de söz konusudur. Ayrıca külliyyede çalışan personel sayısı gerektiğinde artırılmıştır. Bazen de aynı külliyyede bazı kişilerin birden çok görevi yerine getirdikleri tespit edilmiştir. Örneğin, 19. yüzyılda imam-ı evvel vazifesini üç kardeş yerine getirmektedir. Bu üç kardeş aynı zamanda külliyyede sermahfil, mushafhân ve kâtib-i cebeleyn görevlileridir. I. Murad Hudâvendigâr'ın inşa ettirdiği Şehâdet Camii, Hisar Camii / Kal'a Camii adlarıyla da anılmakta ve buradaki görevlilerine vakıf bütçesinden maaşları ödenmekteydi. Ayrıca Keles'te bulunan bir cami için imâmet, muallim-i sıbyân ve hitâbet görevlilerine aylık ödemeleri aksatılmadan verilmiştir. Külliyyede kaplıca görevlileri ile çok sayıda duâgû (dua okuyan) personeli dikkat çekmektedir.

Hudâvendigâr Külliyesi, tarihi yapısını koruyarak günümüze gelebilmiştir. Bursa'da yaşanan 1855 yılındaki büyük depremde caminin çok az hasar aldığı kaydedilmektedir. Bu bakımdan fizikî yapısını büyük ölçüde koruyan nadir eserlerden olduğu hatırlanmalıdır. İmarette ise bir şadırvanın bulunduğu ve imaretin gerektiği her zamanda onarımının ihmal edilmediği tamir kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Külliye vakfiyesinde, personel maaşları, imaret ihtiyaçları ve tamir masrafları karşılandıktan sonra kalan miktarın hayrî hizmetlere sarf edilmesi şart koşulmuştur. Vakfın gelir kaynaklarının gün geçtikçe çoğaldığı ve dolayısıyla yardım giderlerinin de arttığı gözlenmektedir. Vakıftan yapılan yardımların tespit edilmesi, vakfın maddi yardım imkânları bağlamında oldukça faal oluşunu açığa çıkarmaktadır. Gerçekten de imaret vesilesiyle ihtiyaç sahiplerine yapılan gıda yardımlarının yanı sıra 25 tekke ve zaviyeye vakıf bütçesinden yardım yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yetimlere yardım edildiğine dair kayıtlar da bulunmaktadır.

Kısacası Gazi I. Murad Hudâvendigâr, fakir ve yoksul kimseleri gözeten, ömrünü Allah yolunda gazayla geçirmiş ve savaş meydanında şehid edilen tek Osmanlı padişahıdır. İnşa ettirdiği birçok eserden biri olan Hudâvendigâr Külliyesi'nin türbesinde gömülüdür. Türbede Mevlid-i Nebi okutulduğu ve bazen hayır olarak ziyafet verildiği anlaşılmaktadır. İç organlarının defnedildiği Kosova'daki Meşhed-i Hudâvendigâr'da da uzun süredir vefat yıl dönümlerinde anma ve hayır etkinlikleri düzenlenmektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri [A.)AMD.]*. No.84, Gömlek No.21.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Divan-ı Hümayûn Mühimme Defterleri [A.)DVNSMHH.d.]*. No.15, Gömlek No.1008; No.49, Gömlek No.505; No.25, Gömlek No. 1679; No.45, Gömlek No.3399; No.139, Gömlek No. 1390; No.132, Gömlek No.751.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Abdülhamid I [AE.SABH.I.]*. No.231, Gömlek No.15313.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Ahmed III [AE.SAMD.III.]*. No.24, Gömlek No.2262.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Osman III [AE.SOSM.III.]*. No.31, Gömlek No.2179.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Babıali Evrâk Odası Evrâkı [BEO]*. No.1173, Gömlek No.87954; No.2545, Gömlek No.190808; No.1575, Gömlek No.118105.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *[EV.BRT.]*. No.165, Gömlek No.15.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkâf Defterleri [EV.d.]*. No.13993; No.10066; No. 18804; No.15785; No.10591; No.9589.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Belediye [C.BLD.]*. No.102, Gömlek No.5094; No.10, Gömlek No.453; No.46, Gömlek No.2257.; No.64, Gömlek No.3185.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Evkâf [C.EV.]*. No.254, Gömlek No.12990; No.556, Gömlek No 28066; No. 334, Gömlek No.16977; No.199, Gömlek No.9926; No.251, Gömlek No.12690.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkâf Vakfiyeler Evrâkı [EV. VKF.]*. No.19, Gömlek No.5.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkâf Harameyn Muhasebeciliği Defterleri [EV.HMH.d.]*. No.3766; No.4472.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrâkı [HR.MKT.]*. No.514, Gömlek No.1.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Îrâde Dahiliye [İ.DH.]*. No.316, Gömlek No.20444.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İbnülemin Vakıf [İE.EV.]*. No.57, Gömlek No.6271.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Îrâde-i Evkâf [İ.EV.]*. No.31, Gömlek No.34.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Şura-yı Devlet Evrâkı [ŞD.]*. No.92, Gömlek No.10; No.3055, Gömlek No.30.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi [TS.MA.e]*. No.741, Gömlek No.23.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrâkı [Y.A.RES.]*. No.144, Gömlek No.25.

Bursa Şer'iyeye Sicilleri (BŞS): A 4, A 6, A 20, A 21 A 24, A 25, A 26, A 31, A 33, A 35, A 39, A 41, A 48, A 53, A 67, A 94, A 119, A 139, A 144, A 148, A 151, A 152, A 153, A 195, B 7, B 18, B 20, B 25, B 31, B 35, B 45, B 75, B 87, B 97, B 118, B 131, B 137, B 153, B 157, B 171, B 176, B 180, B 189, B 215, B 221, B 230, B 240, B 242, C 102, C 147.

Arşiv Dışı Kaynaklar

Ahmedî. *İskendernâme*. Haz. Yaşar Akdoğan. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap.

Akgündüz, Murat. *Osmanlı Döneminde Vâizlik*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2016.

Akkılıç, Yılmaz. *Bursa Tarihi I*. Bursa: Hakimiyet Yayınları, 1986.

Akkuş, Mine. *Bursa Halkevi ve Uludağ Dergisi 1932-1951*. Bursa: Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, 2011.

Akozan, Feridun. "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi* 8 (1969), 303-308. <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-full-file/21703>

Aktaş, Necati & Halaçoğlu, Yusuf. "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/122-126. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Ali Âsaf, *Hudâvendigâr Vilâyeti Coğrafya ve Ahvâl-i Umûmiyyesi*. Bursa: Vilâyet Matbaası, 1308.

Albayrak, Murat. *Şehirlerin Gelişimi Açısından Külliye ve Hanların Önemi Osmanlı Devri Külliyesi ve Hanları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih Biliminde Araştırma Projeleri, 2015.

Altun, Fatma Gül. *Arşiv Belgeleri Işığında Muradiye Külliyesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Artuk, İbrahim. "I. Murad'ın Sikkelerine Genel Bir Bakış". *Belleten* 46/184 (Ekim 1982), 787-793. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/70493/1135220>

Âşık Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*. haz. M. A. Yekta Saraç & Kemal Yavuz, İstanbul: Bilimevi Yayın, 2007.

Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. haz. Nihal Atsız. Ankara: Sevinç Matbaası, 1985.

Ataman, Sedad. *Bursa Mali Yıl 934 Yılığ*, Bursa: Bursa Belediyesi Neşriyatı, 1934.

- Ateş, Nilüfer. “Osmanlı’da Vakıf-Külliye-Şehir İlişkisi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Eylül 2017), 151-164.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/38156/446381>
- Aydın, Nur Gül. *Orhan Gazi Külliyesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mimârîsinin İlk Devri 650-805 (1230-1402)*. 1. Cilt. İstanbul Fetih Cem‘iyeti İstanbul Enstitüsü No:57. İstanbul: Bahâ Matbaası, 1966.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbası, 1976.
- Baltacı, Halil. “Ömer Lütî Barkan’ın ‘Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler’i Üzerine Değerlendirmeler”. *AKADEMİAR Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi* 6 (Haziran 2019) 93-126.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/akademiar/issue/46512/489700>
- Barkan, Ömer Lütî. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”. *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 279-386.
<https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/vakiflardergisi/2.pdf>
- Barkan, Ömer Lütî- Meriçli, Enver. *Hudavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara: TTK Basımevi, 1988. 122.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 108. İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2010.
- Başol, Samettin. *Vakfiyelere Göre XV. Yüzyıl Bursa Vakıfları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Baykal, Kâzım. *Bursa ve Anıtları*. Bursa: Aysan Matbası, 1950.
- Baykal, Kâzım. *Tarihte Bursa Yangınları*. Bursa: Bursa Erkek Lisesi, 1948.
- Berki, Ali Himmet. *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılâh ve Tâbirler*. Ankara: Doğu Matbaası, 1966.
- Bernard, K. A. *Bursa Banyoları “Kaplıca Risalesi”*. haz. Rıza Ruşen Yücer. İstanbul: Kenan Matbaası, 1943.
- Beydilli, Kemal. *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, İstanbul: Tatav Yayınları, 2003.
- Bursa’nın Kentsel ve Mimari Gelişimi*. ed. Cafer Çiftçi. Bursa: Gaye Kitabevi, 2007.
- Cantay, Gönül. *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2002.
- Cirit, Hasan. “Vaaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/407-409. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

- Çağatay, Neşet. “Dini-İçtimai Bakımdan İmaret Vakıf Sistemi”. *Isparta Halkevi Dergisi* 13/145-146-147 (Nisan-Mayıs-Haziran 1946), 2007-2008.
- Çağatay, Neşet. “Sultan Murad Hüdavendigâr Adına Düzenlenmiş Bir Vakfiye”. *Vakıflar Dergisi* 12 (1978), 7-15. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/202982> (Erişim Tarihi: 03.02.2024)
- Çam, Mevlüt & Pantık, Ramazan. *Bursa Selâtin Vakıfları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2022.
- Çam, Mevlüt vd. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Rehberi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2020. <https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/vakiflar-genel-mudurlugu-arsiv-rehberi.pdf>
- Çetin, Atilla. “Hudâvendigâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/285. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çetin, Osman. “Sultan I. Murad-ı Hüdâvendigâr (1326- 1389)”. *Sultan Murad Hüdavendigâr ve Balkanlarda Osmanlı Türk Medeniyeti İzleri*. ed. Aziz Elbas Bursa: Renkvizyon Matbaacılık A. Ş., 2016, 24-25.
- Çetintaş, Sedat. *Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri Bursa’da Murad I ve Beyazid I Binaları*. İstanbul, 1952.
- Çetintaş, Sedat. *Yeşil Cami ve Benzerleri Cami Değildir*. İstanbul: Maarif Basımevi, 1958.
- Çiftçi, Cafer. *Osmanlı Döneminde Mudanya İskeleyi ve Gümrüğü. Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Araştırmaları*. Bursa: Renkvizyon Matbaa, 2012.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa. “Küllîye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/542-544. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Dağlıoğlu, Hikmet Turhan. *1558-1589 On Altıncı Asırda Bursa*. Bursa: Bursa Vilayet Matbaası, 1940.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 24. Basım, 2007.
- Dostoğlu, Neslihan. *Osmanlı Döneminde Bursa 19.Yüzyıl Ortalarından 20.Yüzyıla Bursa Fotoğrafları*. 1. Cilt. Antalya: Stil Matbaacılık, 2001.
- Dukas. *Bizans Tarihi*. çev. VL. Mirmiroğlu. İstanbul: İstanbul Matbâsı, 1956.
- Eğri, Sadettin. “Dünya’da İki İnsanı Sev: Peygamber Efendimiz, Bir De Sultan Murad Efendimizi...”. *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*. ed. İsmail Selimoğlu. 347-369. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012.
- Emecen Feridun. “Hudâvendigâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/285-286. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Emir, Sedat. *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler II*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1994.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman. 2. Cilt-1. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Eyice, Semavi. "Hudâvendigar Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Eyice, Semavi. "Hudâvendigâr Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/290-295. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Eyice, Semavi. "Hudâvendigâr Meşhedi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Eyice, Semavi. "Kosova'da Meşhed-i Hudâvendigâr ve Gazi Mestan Türbesi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 12/16 (Eylül 1961), 71-82.
- Eyice, Semavi. "Çeşme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/277-287. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fayda, Mustafa. "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/438-440. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gabriel, Albert. *Bir Türk Başkenti Bursa*. haz. Neslihan Er-Hamit Er-Aykut Kazancıgil, Paris: 1958. İstanbul: Seçil Ofset, 2010.
- Gabriel, Albert. "Bursa'da Murad I. Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi", *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 37-43.
- Gazzîzâde Abdüllatif Efendi. *Hülâsatü'l-Vefeyât*. Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp. No: 2162.
- Genç, Mehmet. "Mukâtaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/129-132. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Gökbilgin, M. Tayyib. "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmâreti Vakfiyesi". *Türkiyat Mecmuası* 10 (1951-1953), 217-234.
- Güç, Ahmet. "Bursa'da Yapılan Selâtin Camileri". *Diyanet İlmi Dergi* 38/1 (2002), 75-92.
- Gündoğdu, Hamza. "Kosova'da Meşhedi Hudavendigâr ve İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Türbe Geleneği". *Turkish Studies (Türkoloji Araştırmaları): International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 9/10 (2014). 615-638.
- Gürkan, Suat İsmail. *S. Murat Hudavendigâr'ın Şehadeti Hakkında*. İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1958.

- Hızlı, Mefail. “Bursa’da Selâtin İmâretleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Ocak 2001), 33-62.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/13498/163121>
- Hızlı, Mefail. “Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2003), 376-426.
- Hızlı, Mefail. “Hudâvendigâr Camii’nde İlk Türkçe Cuma Hutbesi”. *Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültür Dergisi* 7 (2004), 45-47.
- Hızlı, Mefail. “Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa, Tamir ve Restorasyonları”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Ocak 1993), 219-232.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/13503/163291>
- Hızlı, Mefail. *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Hızlı, Mefail. *Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.
- Hoca Sâdeddin Efendi. *Tâcü’t-Tevârih*. haz. İ. Parmaksızoğlu, 4 Cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Hüseyin Vassaf. *Bursa Hatırası*. haz. Mustafa Kara & Bilal Kemikli. Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2010.
- İbrahim b. Ahmed el-Amâsi. Tercüme-i Şaka’ik-i Nu’mâniyye. haz. Gökhan Alp. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- İnalcık, Halil. *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- İnalcık, Halil. “Bursa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/445-449. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İnalcık, Halil. “Murad I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/156-164. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- İnbaşı, Mehmet. “Sultan I. Murad’ın Evrenos Bey’e Mektubu”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 17 (2001), 225-236.
- İpşirli, Mehmet. “Cer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İpşirli, Mehmet. “Dersiâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/185-186. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- İpşirli, Mehmet. “Duâgû”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- İvecan, Raif. “Meşhed-i Hudâvendigâr’ın 1906 Yılı Tamirâtı”. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 17 (2011), 28-70.

- Kallek, Cengiz. “Müd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/455-457. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kaplanoğlu, Raif. *Bursa Anıtlar Ansiklopedisi*. Bursa: Bursa Hakimiyet Gazetesi Matbaası, 1996.
- Kaplanoğlu, Raif. *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*. İstanbul: Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 1996.
- Kaplanoğlu, Raif. “Sultan Murat Hudavendigâr’ın Çekirge’si”. *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*. ed. İsmail Selimoğlu. 165-190. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012.
- Kara Mustafa. “Tekke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/368-370. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Karakaya, Enis. “Kaplıca”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/351-353. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Karataş, Ali İhsan. “Bursa Suları ve Su Vakıfları”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Haziran 2008), 379-417. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/13483/162887>
- Karataş, Ali İhsan. *Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı Bursa Örneği*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2009.
- Karataş, Ali İhsan. *Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015.
- Kepecioğlu, Kâmil. *Bursa Kütüğü*. haz. Hüseyin Algül vd. 4 Cilt. Bursa: Bursa Kültür A. Ş., 2009.
- 1455 Tarihli Kirmasti Tahrir Defteri’ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları* (Giriş-Tıpkıbasım-Çeviriyazı). haz. Raif Kaplanoğlu vd. İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2014.
- Koyunluoğlu, M. Turgut. *İznik ve Bursa Tarihi*. Bursa: Vilayet Matbaası, 1935.
- Kurt, Abdurrahman. *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1998.
- Kurt, Necati. *Siyâkat Yazısı (Metin Çözümlemeli)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Lutfi Paşa, *Tevârih-i Al-i Osman*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1922.
- Maydaer, Saadet. *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa’da Bir Semt: Hisar*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- M. Emiri. *Bursa Kaplıcaları*. Bursa: Kitabhâne-i Emiri, 1308 (1982).
- Mecdi Mehmed Efendi, *Şakâik-i Nu’mâniye ve Zeyilleri I*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.

- Mülâzım Abdulkadir. *Bursa Tarih Kılavuzu*. haz. Mehmet Fatih Birgül & Levent Ali Çanaklı, İstanbul: Kayhan Matbası, 2008.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955/1374.
- Neşrî, Mehmed. *Cihânnümâ*. haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.
- Orbay, Korhan. Korhan Orbay, "İltizam Sistemi". *TÜBİTAK Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları*. Erişim 04.01.2025. https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/iltizam_sistemi#
- Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi*. haz. Necdet Öztürk. İstanbul: Çamlıca Basım, 2007.
- Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2000.
- Öcalan, Hasan Basri - Sevim, Sezai - Yavaş, Doğan. *Bursa Vakfiyeleri I*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2013.
- Öcalan, Hasan Basri. "Murad Hudâvendigâr'ın İmâret Vakfiyesi". *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*. ed. İsmail Selimoğlu. 395-412. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012.
- Öcalan, Hasan Basri. "Sultan I. Murad'ın İmâret Vakıfları". *Bursa'da Yaşam*. haz. Nihat Nasir. 24-27. İstanbul: Olay Medya Center, 2010.
- Öcalan, Hasan Basri. "Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'da Sosyal Hayat (XVII.)". *Bursa Büyükşehir Kütüphanesi Bursa Belgeliği*. 13.06.1998. Kayıt No. 10182. 83-91.
- Önkâl, Ahmet & Bozkurt, Nebi. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/46-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Tahsin. "Murad I. İle Emîr Süleyman'a Ait İki Vakfiye". *Türk Tarih Vesikaları I*. 4 (1941), 241- 244. https://isamveri.org/pdfs/bv/D00180/1941_4/1941_4_OZT.pdf (Erişim Tarihi: 05.02.2024)
- Özaydın, Neslihan. *Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Özdemir, Nezaket. *Bursa Kaynakçası*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Rota Ofset, 2011.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Vakfiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/465-467. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Öztürk, Said. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihî Gelişimi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1996.

- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Pay, Salih. *Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010.
- Sağlık, Hatice Ceren. *Bursa’da Erken Dönem Sultan Külliyelerinin Kentsel ve Mimari Ayırt Edici Özelliklerinin Karşılaştırmalı Analizi*, Bursa; Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Selimoğlu İsmail. “Osmangazi Belediyesi ve Balkanlar”. *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*. ed. İsmail Selimoğlu. 321-46. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012.
- Sevim, Sezai & Öcalan, Hasan Basri. *Osmanlı Kuruluş Dönemi Bursa Vakfiyeleri I*. Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2010.
- Sevim, Sezai. “Bursa’da Erken Osmanlı Kuruluş Devri Sultanlarınca Desteklenen Dervişler II (Orhan Gazi ve I. Murad devirleri)”. *Bursa’da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*. haz. Ramis Dara. 150-157. Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları Bursa Kitaplığı: II, 2002.
- Sevim, Sezai. “I. Murad’ın Vakıfları ve Temlikleri”. *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*. ed. İsmail Selimoğlu. 372-394. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012.
- Seyhan, Ertuğrul. “Bursa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/450-451. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:26. Ankara: Sistem Ofset, 2017.
- Sultan I. Murad Vakfiyesi*. BOA. EV. VKF. No.19, Gömlek No.5
- Sultan I. Murad Vakfiyesi*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. İstanbul Kitaplığı Bölümü. Muallim Cevdet. Fermanlar, No: 7.
- Sultan I. Murad Vakfiyesi Osmanlıca Tercüme Sûreti*. Yıldız Sarayı Kütüphanesi. No.T.6225.
- Sylka, Abdulkadir. *Osmanlı Yönetimi Öncesi ve Sonrası Kosova (Tanzimat Dönemine Kadar)* Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Şeker, Mehmet. “Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 18/1 (Haziran 1993), 1-18.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5035/68569>
- Şenyurt, Oya. “Kosova’da Murad Hüdavendigâr Türbesi ve Ek Yapıları”. *METU Journal of the Faculty of Architecture* 29/2 (2012), 285-311.

- Tarım Ertuğ, Zeynep. “İmaret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/219-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri*. çev. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- TDK, Türk Dil Kurumu. *Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim 24 Ocak 2022. <https://sozluk.gov.tr/>
- Tevhid, Ahmed. “İlk Altı Padişah’ın Bursa’da Kâin Türbeleri: Hudâvendigâr Murad Türbesi”. *TOEM* 3/17 (İstanbul 1328). 1047-1060.
- Topçu, Niyazi. “Murat Hüdavendigâr’ın Bursa Vakfıyesi ve Vakıf Köyleri”. *Bursa Araştırmaları* 10 (2005), 46-53.
- TTK, Türk Tarih Kurumu, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, Erişim 10 Haziran 2024. <https://ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>
- Tunaboğlu, Betül. *Bursa Merkezdeki Osmanlı Dönemine ait Şadırvan ve Çeşmelerdeki Süsleme Unsurları*. Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III (Bursa İl Merkezi)*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü. Ankara: Yenigün Matbaası, 1983.
- Umur, Suha. *Osmanlı Padişah Tuğraları*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1980.
- Uşâkîzâde İbrahim Hasîb Efendi. *Zeyl-i Şakâ’ik*. haz. Ramazan Ekinci. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*. (Ankara: 1945), 230-231.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları, 2007.
- Ünver, A. Süheyl. *Hudavendigâr Gazi Murat Beyin Hususî Kütüphanesine Ait Bir Eser Hakkında*. İstanbul: Millî Mecmua Basımevi, 1947.
- Ünver, Süheyl. *Süheyl Ünver’in Bursa Defterleri*. haz. Gülbün Mesara & Mine Esiner Özen. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2011.
- Vırmiça, Raif. *Priştine Camileri*. Prizren: Türk Demokratik Birliği Kitap Yayınları 2, 1997.

- Yavaş, Doğan. “Murad Hudâvendigaâr Dönemi Bursa Eserleri”. *Sultan I. Murad Hudâvendigâr ve Dönemi*. ed. İsmail Selimoğlu. 413-423. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2012.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/479-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yediyıldız, Mustafa Asım. Başlangıcından Günümüze Yıldırım Külliyesi ve Ulucami. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yıldırım, Fahri. 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Yılmazyaşar, Hasan. *Bursa'dan Kosova'ya: Hüdavendigâr Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Yurtsever, M. Murat. Lâmi'î Çelebi'nin “Bursa Şehrengîzi”nde Mekân Tasvirleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2/1 (Ocak 1987), 243-252. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/144243>
- <http://fotograf.bursa.com.tr/1-murat-hudavendigâr/> (Erişim Tarihi: 18.01.2023)
- <https://tdv.org/tr-TR/proje/sultan-murat-hudavendigâr-turbesi-restorasyonu/> (Erişim Tarihi: 27.06.2024)

EKLER

EK-I: TABLOLAR

Tablo 22: 859/1455 Tarihli Tahrir Defteri'ne Göre Evkâf-ı Kapluca

Sıra No	Köy ve Arazi Adı	Tabi Olduğu Kaza	Hâne Bâ-çift/Haymana	Mücerred	Nefer	Hasılat (Akçe)
1.	Karye-i Mudanya	Kite	167	23	191	15.000
2.	Karye-i Kurşunlu	Kite	73	-	71	12.000
3.	Karye-i Tuzaklı	Kite	11/10	-	24	Ayniyat ve 320
4.	Karye-i Kavacık	Kite	8/2	-	10	Ayniyat
5.	Karye-i Domalı	Kite	5/3	-	11	Ayniyat ve 30
6.	Karye-i Evciler (Epçeler)	Adranos	8/1	-	7	Ayniyat
7.	Karye-i Yağmalar	Adranos	1	-	3	Ayniyat
8.	Karye-i Dere	Adranos	9/1	1	12	Ayniyat
9.	Karye-i Güneylü	Adranos	12	2	23	Ayniyat ve 15
10.	Karye-i Gögez/ Gögez (Gököz)	Kite	8	-	10	Ayniyat
11.	Karye-i Baraklu (Baraklı)	Kite	5	-	15	Ayniyat ve 30 akçe
12.	Karye-i Karagöz/ Karaköy	Bursa	16	-	22	Ayniyat ve 60
13.	Karye-i Çalışlar	Kite	6/2	-	8	Ayniyat
14.	Karye-i Delüler	Kite	18/3	4	27	Ayniyat
15.	Karye-i Mürsellü (Mürseller)	Kite	7/6	-	15	Ayniyat
16.	Karye-i Uzuncuk	Bursa	6	-	12	Ayniyat ve 10
17.	Karye-i Ağras	Bursa	3	2	6	Ayniyat ve 40
18.	Karye-i Germendler		3	-	4	Ayniyat ve 7
19.	Karye-i Gündüret (Günderet)	Kite	6	-	8	Ayniyat ve 10
20.	Karye-i Bağlu	Kite	17/10	-	32	Ayniyat ve 162
21.	Karye-i Akçakilise	Kite	8	-	14	Ayniyat ve 136
22.	Karye-i Kızıl	Kite	14	-	21	Ayniyat ve 244
23.	Karye-i Şıhlar/Şeyh	Kite	7	-	11	Ayniyat ve 400

24.	Karye-i Mürseller	Bursa	7	-	13	Ayniyat ve 247
25.	Karye-i Gökviran	Kite	9	-	14	Ayniyat ve 360
26.	Kıraslı Karyesi (Kırazlı)	Kite	12/2 (nim-çift ve 1 imam))	-	26	Ayniyat ve 889
27.	Karye-i Gökçeviranköy	Bursa	9	-	11	Ayniyat ve 245
28.	Karye-i Çongara	Bursa	11/(1 imam)	-	17	Ayniyat ve 538
29.	Karye-i Gökpınar	Bursa	7	-	13	Ayniyat ve 310
30.	Karye-i Yenice	Kite	2	-	7	Ayniyat ve 13
31.	Karye-i Misi (Misiköy)	Bursa	8	-	10	Ayniyat ve 30
32.	Karye-i Dere	Bursa	8	-	12	Ayniyat ve 430
33.	Karye-i Karaman	Bursa	5	-	5	Ayniyat ve 273
34.	Karye-i Hamidler	Bursa	11	-	13	Ayniyat ve 35
35.	Karye-i Değişler	Bursa	6	-	8	Ayniyat
36.	Karye-i Bigados ve Sitos/Eşkyedi	Bursa	1	-	16	Ayniyat ve 3.637
37.	Karye-i Kavak ve Koçi	Bursa	12	-	16	Ayniyat ve 1.164
38.	Karye-i Bilâd-ı Yunus /Yunuseli	Bursa	13	-	16	Ayniyat ve 990
39.	Karye-i İzvad	Bursa	5	-	7	Ayniyat ve 1708
40.	Karye-i Armud (Armutköy)	Bursa	12	-	13	Ayniyat ve 359
41.	Karye-i Hatun	Bursa	Köy harab olup taşradan ekilir.			
42.	Karye-i Çavuş/Mümin Ece	Bursa	3	-	3	Ayniyat ve 62
43.	Karye-i Çeltükçi	Bursa	26	-	31	Ayniyat ve 1564
44.	Karye-i Kükürtlü (Kükürtlü)	Bursa	3	-	13	1.111
45.	Karye-i Yenice/ Yahşıbağköy	Bursa	-	-	8	3771
46.	Nefs-i Kapluca	Bursa	-	-	46	Ayniyat ve 256.282
47.	Karye-i Timurhisar	Bursa	Kiraya verilen arazileri içerir.			
48.	Karye-i Temurkapu (Demirkapı)	Bursa	15	-	14	2440

Tablo 23: 19. yüzyıla ait Mahlûlât Defteri'nde Gazi Hudâvendigâr Vakfı Arazileri Bilgileri

Sıra No	Arazinin Devredildiği Kişi	Mahlul Vakıf Arazisi	Bulunduğu Yer	Gelir Miktarı
1.	Hamamcı Ahmed bin Abdullah	Dimitri ve Yovan Zımmî Hadîkaları (Mihraplı Köprü Kurbünde Çay Bahçeleri), Kara Ahmed Tarlası, Üç Dönüm Harab Hadîka	Bursa hâricinde	165 kuruş
2.	Veli oğlu İbrahim	Musaoğlu Harmanı, Koçuoğlu Hadîkası, Çelebioğlu Tarlası	Cebel-i Yenice	270 kuruş
3.	Koca Ali oğlu Hasan	Çongara karyesi Gölalanı'nda muhtelif tarlahâ ve koru-i mezkûreler ⁵⁸⁴	Bursa kazâsına tabi	185 kuruş
4.	Hatice bint. Hüseyin ve Kezban binti Abdurrahman (kızı)	Göktepe karyesi Yarış Alanı'nda tarlalar, Taşlıtarlada tarlalar, Kuruoluğu'nda tarlalar ve Dede Beleni'nde tarlalar	Cebel-i Atik nâhiyesine tabi	650 kuruş
5.	Sarkıkoğlu İsmail b. Salih	Tapduk karyesinde Değirmenci Mehmed Tarlası, Halil ve Kara Mustafa Tarlaları, Hacı Halil ve Mehmed Tarlaları	Cebel-i Cedid nâhiyesine tabi	65 kuruş
6.	Şerife Emine Kasap Ali b. Mehmed	Keles karyesinde tarlalar, Değirmenbaşı'nda tarlalar	Cebel-i Atik nâhiyesine tabi	1.500 kuruş
7.	Seyyis Halil	Misi karyesinde Hindi Bayırı'nda İbrahim ve Receb Kulubeleri	Kite kazasına tabi	50 kuruş
8.	Hacı Mustafa	Beydurağı'nda Musa oğlu Mehmed ve Hacı Halil Tarlaları	Kite kazasına tabi	220 kuruş
9.	Süleyman	Sorgun karyesinde Ekşioğlu ve Bilal Tarlaları, Kızılcaova'da İmam Efendi ve Hasancioğlu Tarlaları, Akdoğan'da Kethuda ve Hatipoğlu Tarlaları, Akçatoprak'ta Hüseyin ve Molla Himmet Tarlaları, Balat'ta Ali ve Demircioğlu Tarlaları	Cebel-i Cedid nâhiyesine tabi	200 kuruş

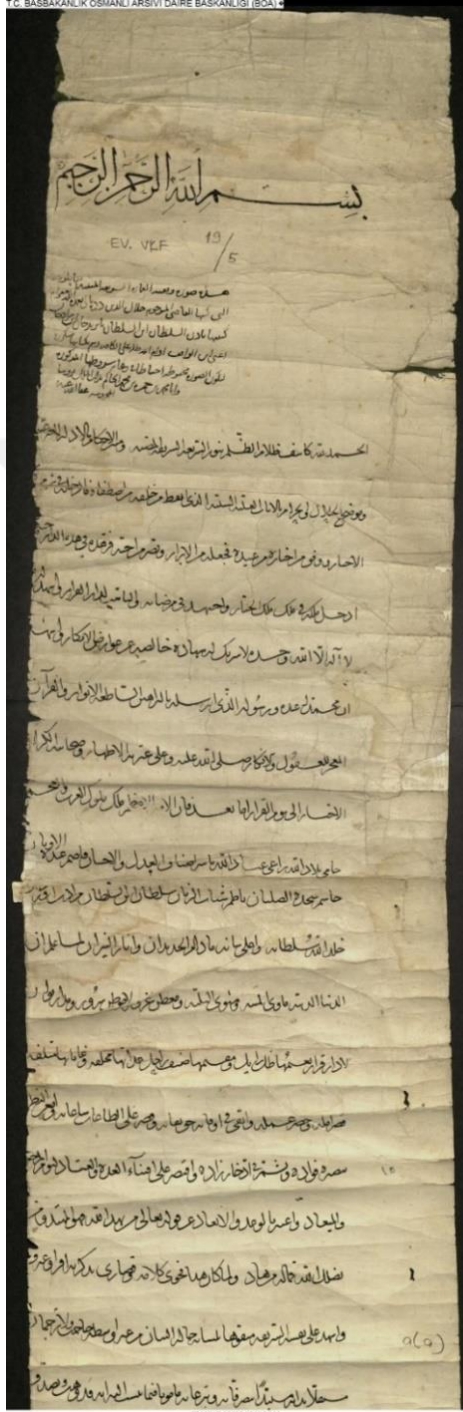
⁵⁸⁴ “Vakf-ı müşarun-ileyhden Bursa kazasına tabi Çongara karyesinde Gölalanı'nda kâin etrafı Köseoğlu Hüseyin ve Kantaroğlu Osman tarlaları ve tarik-i âm ile mahdud beş kilelik tarla ve yine Çamlardibi'nde kâin etrafı Osman ve Ahmed tarlaları ve tarik-i âm ile mahdud dört kilelik tarla ve yine mahall-i mezburda kâin etrafı Osman ve Hüseyin tarlaları ve tarik-i âm ile mahdud bir kilelik tarla ve yine Döngellik içinde kâin etrafı Osman ve Mustafa tarlaları ve tarik-i âm ile mahdud bir kilelik tarla ve yine İslam nam mahalde kâin etrafı Hüseyin ve Osman tarlaları ve tarik-i âm ile mahdud bir buçuk kilelik tarla ve yine Hisarbaşı'nda kâin etrafı Kara Mehmed oğlu tarlası ve tarafeyni tarik-i âm ile mahdud dört kilelik tarla ve yine Kadı Yaylası'nda kâin tarafeyni Ahmed tarlaları ve tarik-i âm ile mahdud üç kilelik tarla ve yine Söğütdibi nam mahalde kâin etrafı Süleyman ve Hasan ve Bekçi Köse tarlaları ve tarik-i âm ile mahdud iki kilelik tarla ve yine Taşın nam mahalde kâin etrafı Mehmed ve Osman tarlaları ve tarik-i âm ile mahdud bir kilelik tarla ve yine Yörük Konağı'nda kâin etrafı Osman ve Ramazan tarlaları ve tarik-i âm ile mahdud bir kilelik tarla ve yine mezarlık kurbünde kâin etrafı Hasan tarlası ve mezarlık ve tarik-i âm ile mahdud bir kilelik tarla ve yine Eski Mezarlık nam mahalde kâin etrafı Osman tarlası ve tarik-i âm ile mahdud bir kilelik tarla ve yine Musallataşı kurbünde kâin etrafı Osman ve Mehmed tarlaları ve tarik-i âm ile mahdud bir kilelik tarla ve yine Mezarlıkbaşı'nda kâin etrafı beylik su ve tarafeyni tarik-i âm ile mahdud iki kilelik tarla ve yine Martı Tarlası demekle arif etrafı Kara İbrahim ve Süleyman tarlaları ve dere ve tarik-i âm ile mahdud iki dönüm koru ve yine Çukur nam mahalde kâin etrafı Kantaroğlu ve Kuru İmam yerleri ve tarik-i âm ile mahdud bir dönüm kestane korusu ki cem'an on dört kıta yirmi sekiz buçuk keyl tohum istîab eder tarlalar ile iki kıta üç dönüm koruların nıslarına mutasarrıf olan Vesveseoğlu Mustafa bilâ-veled vefat edib tarlahâ ve koru-i mezkûreler canib-i Hazine-i Evkâf-ı Hümayun'a mahlûlen aid olmağla lede'l-müzayede karar-dadesi olan yüz seksen beş guruşda Koca Ali oğlu Hasan üzerinde karar şod. 185 guruş”. BOA, EV.d., No.10066.

10.	Fatıma binti Abdullah	Akçatoprak'ta Ali ve Sarıca Tarlaları, Tarlahâ-i mezkûreler vs.	Cebel-i Cedid nâhiyesine tabi	130 kuruş
11.	Dumanoglu İbrahim	Gelemiş karyesinde Akçaoğlu ve Himmet Tarlaları, Mera' ve tarlahâ-i mezkûreler vs.	Cebel-i Cedid nâhiyesine tabi	200 kuruş
12.	Debbağoglu Ahmed	Bıyıklıalan karyesinde tarlalar Ceylan denilen yerde Bekir ve Ahmed Tarlaları	Cebel-i Cedid nâhiyesine tabi	120 kuruş
13.	İsmail ve Veli kardeşler	Alpagut karyesinde Hacı Abdullah Tarlası	Cebel-i Cedid nâhiyesine tabi	80 kuruş
14.	Elif Hatun, Ayşe, Fatıma ve Emine (kızkardeşler)	Uzunöz karyesinde tarlahâ-i mezkûreler vs.	Cebel-i Cedid nâhiyesine tabi	145 kuruş
15.	Çoban Ömer oğlu Halil	Belenviran karyesinde Eyüb oğlu, Keskinzâde ve Kara Ali Tarlaları Aydıncık'ta ve Kayabaşı'nda tarlalar	Cebel-i Cedid nâhiyesine tabi	180 kuruş
16.	Hacı Bekir b. Hacı Mehmed	Belenviran karyesinde Çörekoglu, Eyüboğlu ve Bekar Ahmed Tarlaları, Tarlahâ-i mezkûreler vs.	Cebel-i Cedid nâhiyesine tabi	550 kuruş
17.	Mustafa	Dedeler karyesinde Karaağaç'ta Abdullah ve Hüseyin Tarlaları, Soğucakpınar'da Mustafa ve Ahmed Tarlaları, Tarlahâ-i mezkûreler vs.	-	150 kuruş
18.	Hüseyin, Yahya, Emin ve Tâhir	Menteşe karyesinde Memiş ve Sarıoğlu Tarlaları, Karaağaç'ta Kara Hüseyin Tarlası ve tarlahâ-i mezkûreler vs.	-	155 kuruş
19.	Çömezoğlu Molla Süleyman	Dedeler karyesinde tarlalar	-	20 kuruş
20.	Ümmühan Hatun	Sırtlan denilen yerde Hatibler Yeri, Karaca Yeri ve Köşeler Tarlaları ve tarlahâ-i mezkûreler vs.	-	100 kuruş
21.	İsmail	Karacapınar'da Mustafa ve Ahmed Tarlaları, Tarlahâ-i mezkûreler vs.	-	50 kuruş
22.	Hüseyin	Harmanalan karyesinde Çoban Mehmed ve Yahyaoğlu Tarlaları	-	50 kuruş
23.	Mehmed, Ali ve Ahmed	Yağcılar karyesinde Kocabıyık ve Musa Tarlaları, Üçpınarlarda tarlahâ-i mezkûreler vs	-	50 kuruş
24.	Mehmed oğlu İsmail	Kıranışıklar karyesinde Halil ve Kadioğlu Tarlaları ve tarlahâ-i mezkûreler vs.	-	50 kuruş
25.	Çavuşoğlu Koca Ali ve Hüsnîye Şerife (eşi)	Kızılkilise karyesinde Hüseyin ve Sarı Mahmudoğlu Tarlaları, Koççukurun'da Mustafa ve Hüseyin Efendi Tarlaları, Namazgah'ta Sarı İsmail Tarlası	-	100 kuruş
26.	Halil b. Hüseyin	Kızılkilise karyesinde tarlalar	-	20 kuruş
27.	Mehmed	Tepeoğlu'nda on dönüm tarla, Fatıma Hatun ve Hacı Süleyman Hadikaları, Misi bağlarında Mehmed Bağ, Yenibağlar ve değirmen ve tarlahâ-i mezkûreler vs.	Çekirge cibayetine tabi	4.000 kuruş
28.	Süleyman	Kara Ahmed Mustafa ve Feyzullah Tarlaları Karapınar'da tarlalar	Cebel-i Cedid nâhiyesine tabi	25 kuruş
29.	Mehmed	Başçayır'da Mustafa, Feyzullah ve Numan Ağa Çayırıları	Cebel-i Cedid nâhiyesine tabi	15 kuruş
30.	Tavşanoğlu Hacı Mehmed	Göktepe karyesinde tarlalar, Taşoluk'ta Bektaşoğlu Tarlası ve tarlahâ-i mezkûreler vs.	Cebel-i Atik nâhiyesine tabi	250 kuruş
31.	Şerife Zeynep bint. Osman	Cebel Yenice karyesinde Karapınar'da tarlalar, Karakaya'da bağ ve tarlalar	-	100 kuruş
32.	Veli oğlu Ali	Erenler karyesinde tarlalar, Büyüktarla'da ve Kayaaltında tarlalar,	-	45 kuruş
33.	İbrahim	Erenler karyesinde Kayaaltı'nda tarlalar	-	40 kuruş
34.	Seyyid Yakub	Kavacık karyesinde tarlalar	Cebel-i Atik nâhiyesine tabi	200 kuruş

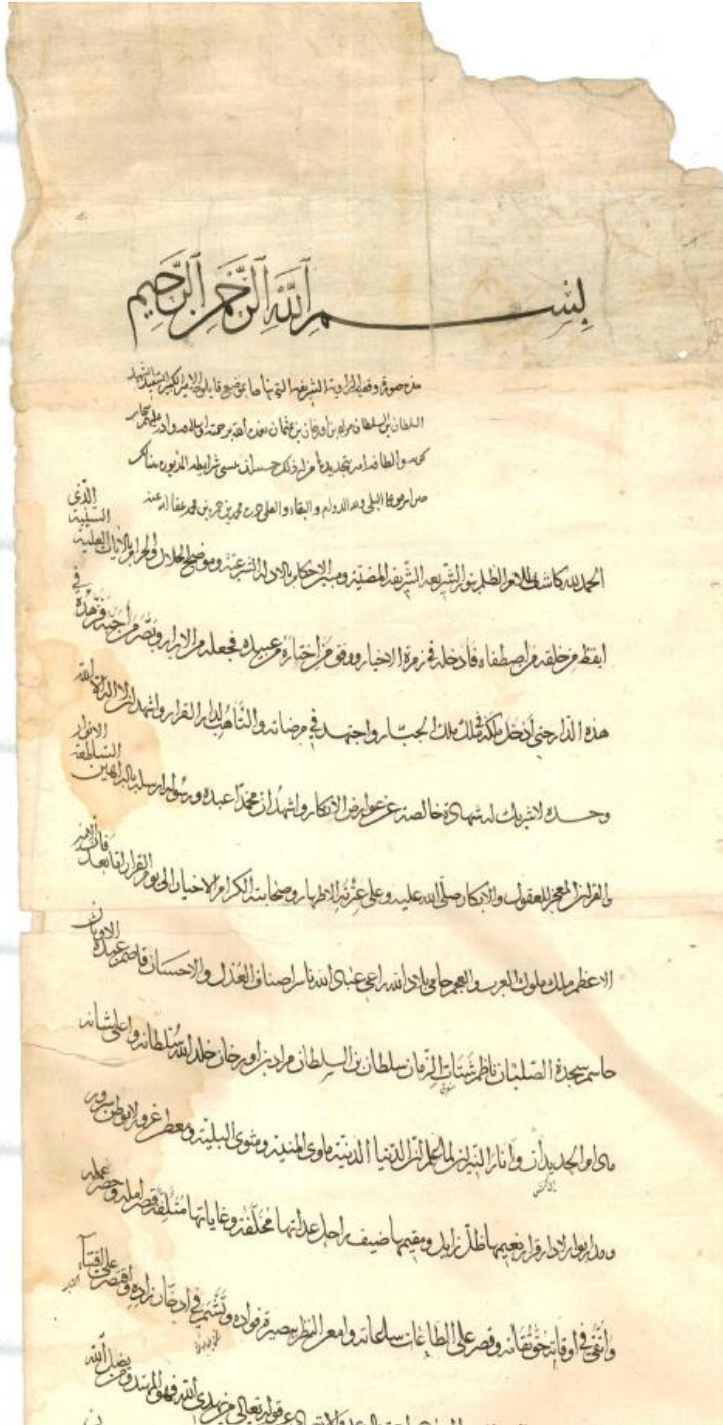
35.	Halil ve İbrahim	Göynükbeleni karyesinde tarlalar Kumluçayır'da ve Kayabaşı'nda tarlalar vs.	Cebel-i Cedid nâhiyesine tabi	35 kuruş
36.	Osman, Ahmed ve Arif kardeşler	Göynükbeleni karyesinin yakınında Demirköy'de tarlalar	Cebel-i Cedid nâhiyesine tabi	25 kuruş
37.	Mehmed Said Ağa	Çeltik karyesinde tarlalar, Zımmî tarlaları	Bursa kazâsına tabi	1.060 kuruş
38.	İbrahim ve Halil	Armut karyesinin yakınında Yenice Karyesi Hadîkaları	Bursa kazâsına tabi	1.260 kuruş
39.	Hacı Abdullah ve İbrahim	Kavacık karyesinde Gökçeyusuf'ta tarlalar Tarlalar ve bostan	Cebel-i Cedid cibâyetine tabi	65 kuruş
40.	Sinan oğlu Kara Hüseyin	Kavacık karyesi yakınında Hacı Ali Tarlası ve tarlalar	Cebel-i Cedid cibâyetine tabi	65 kuruş
41.	Ömer ve Kara Halil oğlu Mehmed	Kavacık karyesinde Köprübaşı'nda Ömer Ahmed ve Molla Emin Tarlaları ve tarlahâ-i mezkûreler	Cebel-i Cedid cibâyetine tabi	220 kuruş
42.	Mustafa	Döğenli deresinde etrafı kaya ve dere olan Ahmed Tarlası ve tarlalar	Cebel-i Cedid cibâyetine tabi	90 kuruş
43.	Kara Ali	Akçadere'de bağ ve tarlalar	Cebel-i Cedid cibâyetine tabi	35 kuruş
44.	Amasyalı Huseyin	Çeltik karyesinde Hasan ve Abdullah Tarlaları, Süleyman Hadîkası	-	225 kuruş
45.	Hacı Alizâde Said Ağa	Karaahmed Ormanı yakınında tarlalar ve yaklaşık yirmi beş dönüm orman	-	350 kuruş
46.	Ahmed	Çeltik karyesinde Mehmed ve Hasan Hadîkaları	-	250 kuruş
47.	Süleyman ve Ahmed	Kayabaşı'nda tarlalar, bir buçuk dönüm çayır bostan yeri	-	500 kuruş
48.	Fatıma İhsan, Munise Hatice ve Emine	Mürseller karyesinde tarlalar	-	30 kuruş
49.	Şerife binti Ali	Seferişıklar karyesinde tarlalar İlyas oğlu çayır	-	120 kuruş
Toplam: 14.468 kuruş				

EK-II: BELGE ÖRNEKLERİ

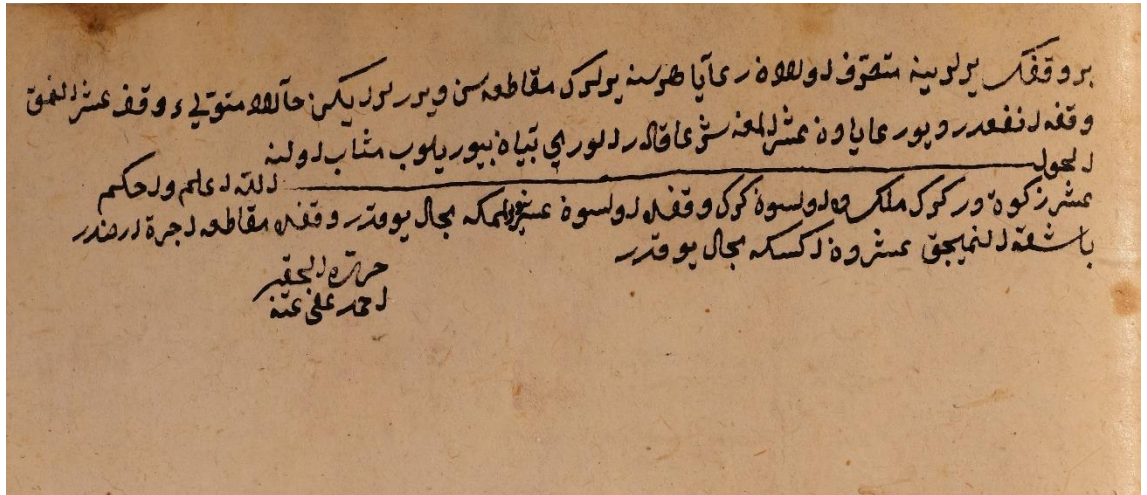
Belge 1: Sultan I. Murad Vakfiyesi Sûreti (802/1400 tarihli aslından çıkartılan suret).⁵⁸⁵

⁵⁸⁵ BOA, EV. VKF., No.19. Gömlek No.5.

⁵⁸⁶ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi, İstanbul Kütüphanesi Bölümü, Muallim Cevdet. Fermanlar, No: 7.

⁵⁸⁷ Sultan I. Murad Vakfiyesi Osmanlıca Tercüme Sûreti, Yıldız Sarayı Kütüphanesi, No.T.6225.

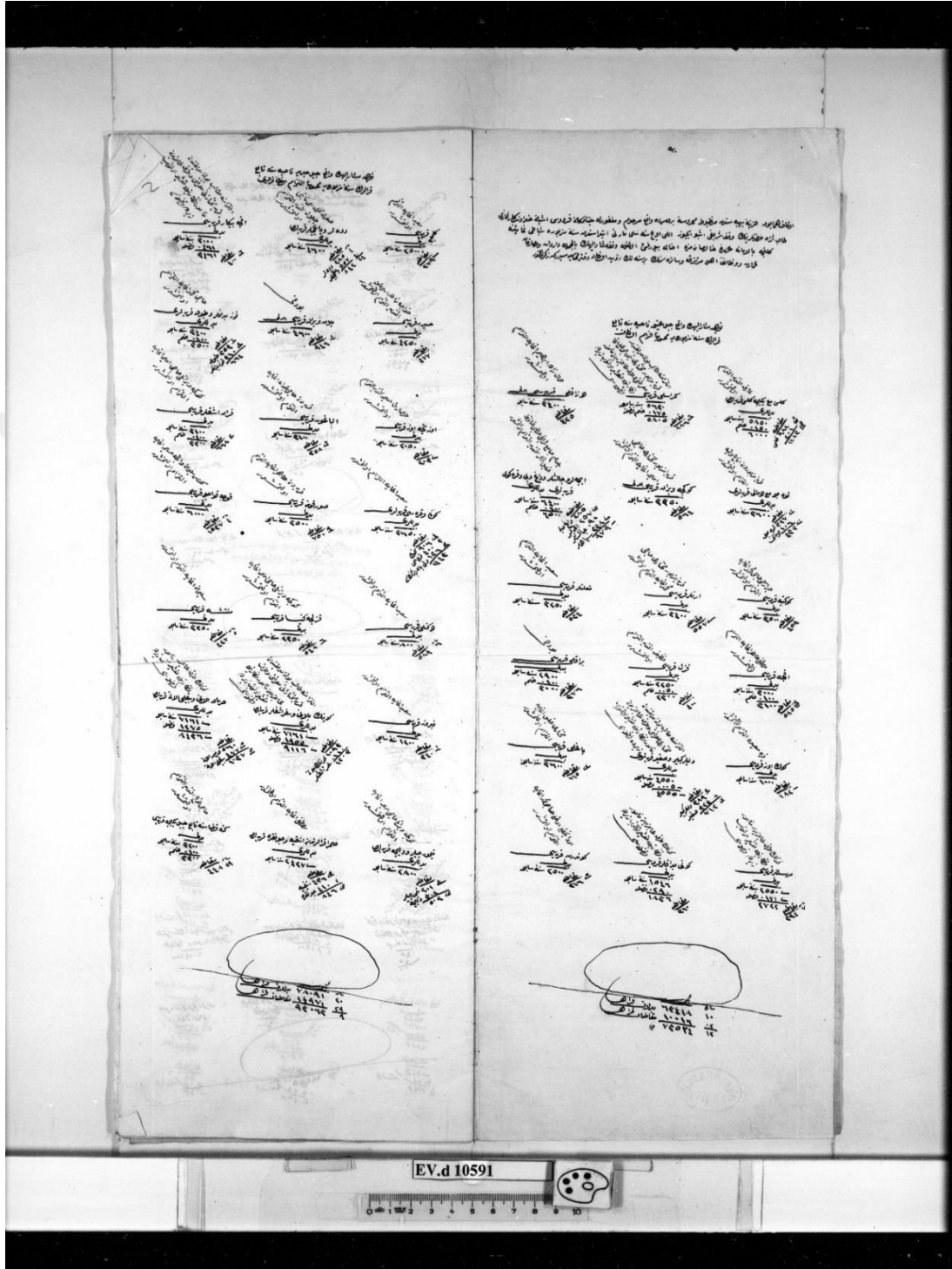

⁵⁸⁸ Neşet Çağatay, "Sultan Murad Hüdavendigar Adına Düzenlenmiş Bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi* 12 (1978), 7-15.

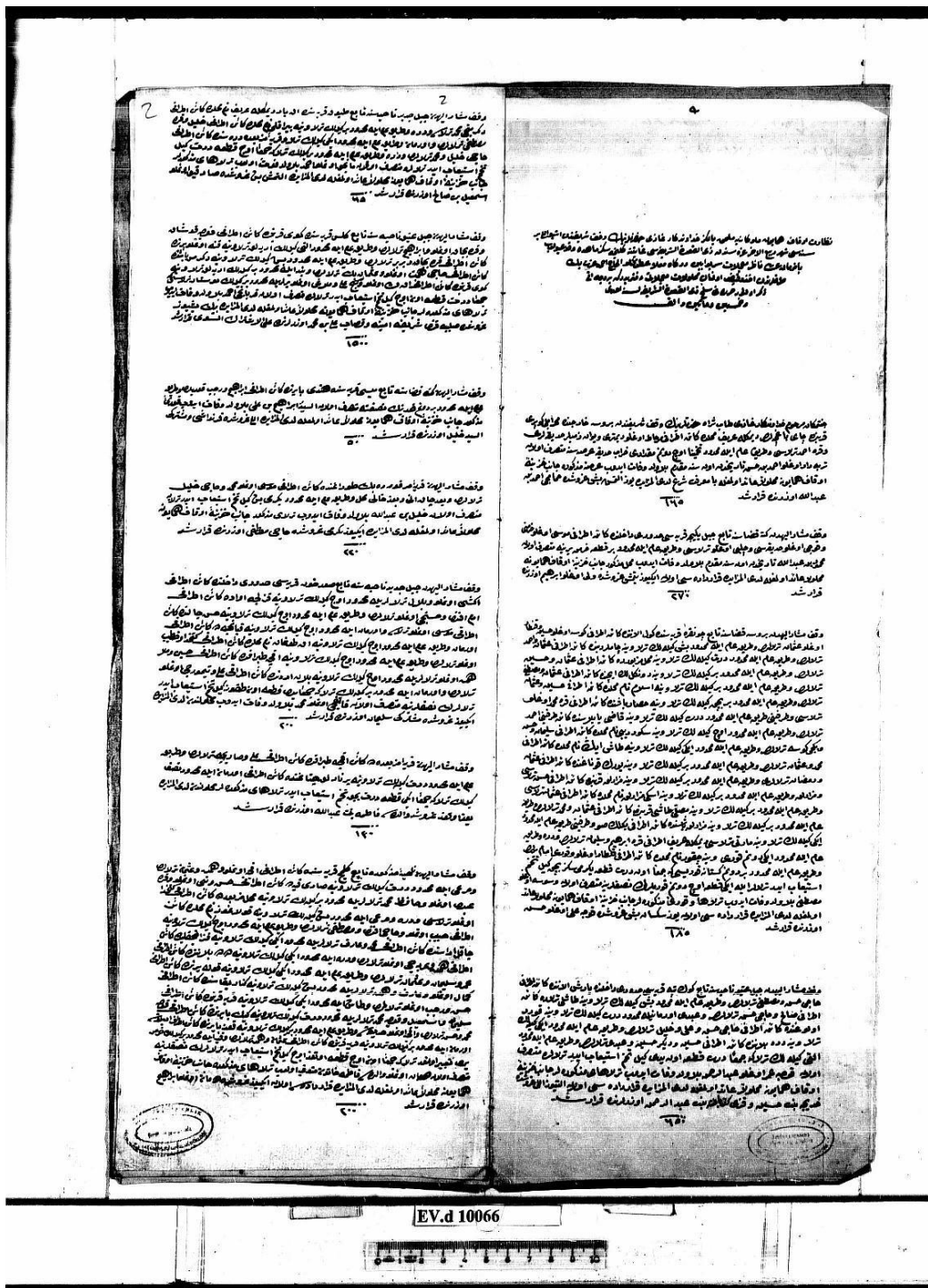

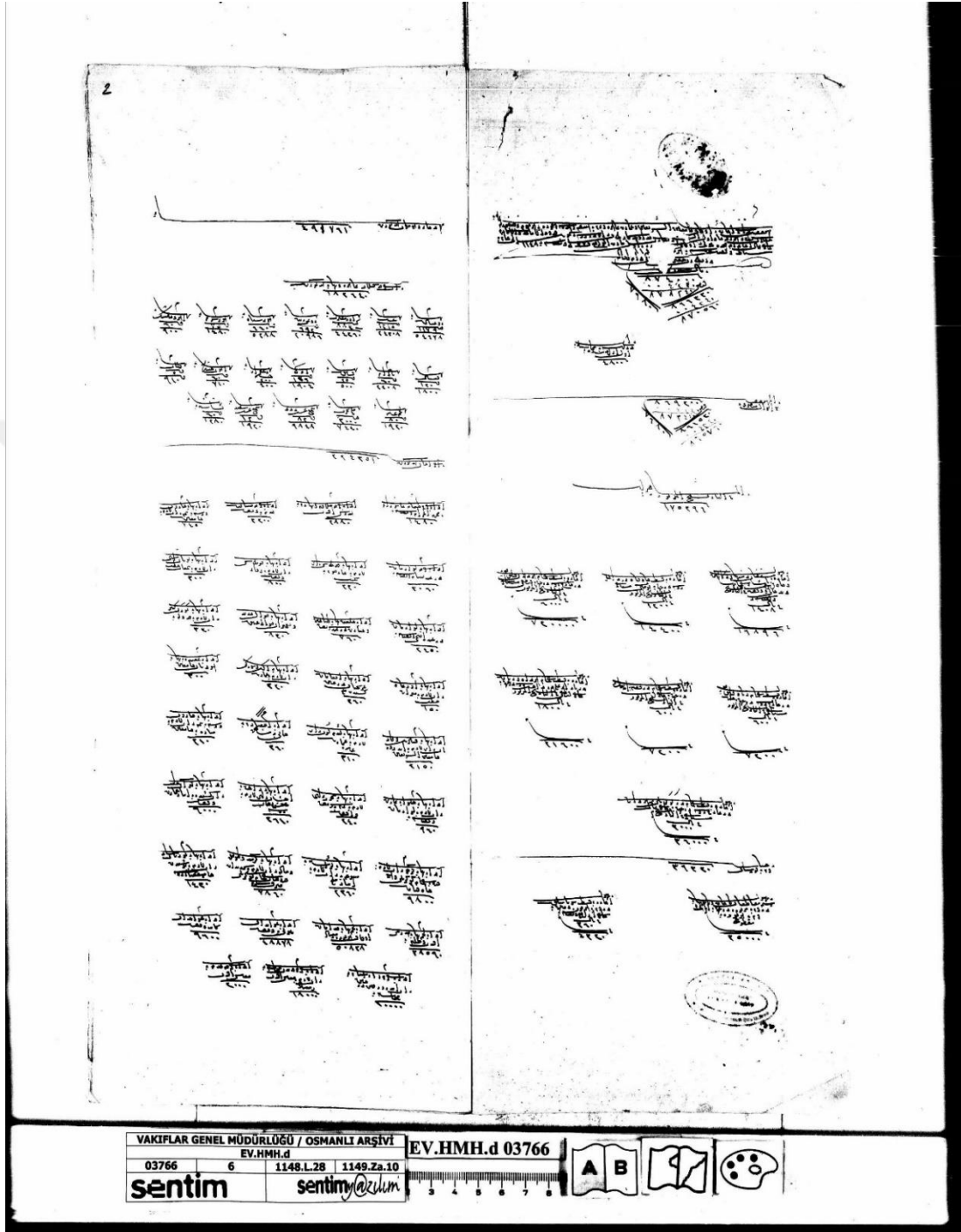
⁵⁸⁹ Mefail Hızlı, "Hudâvendigâr Camii'nde İlk Türkçe Cuma Hutbesi", *Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültür Dergisi* 7 (2004), 45-47.

Belge 6: Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgesi.⁵⁹⁰

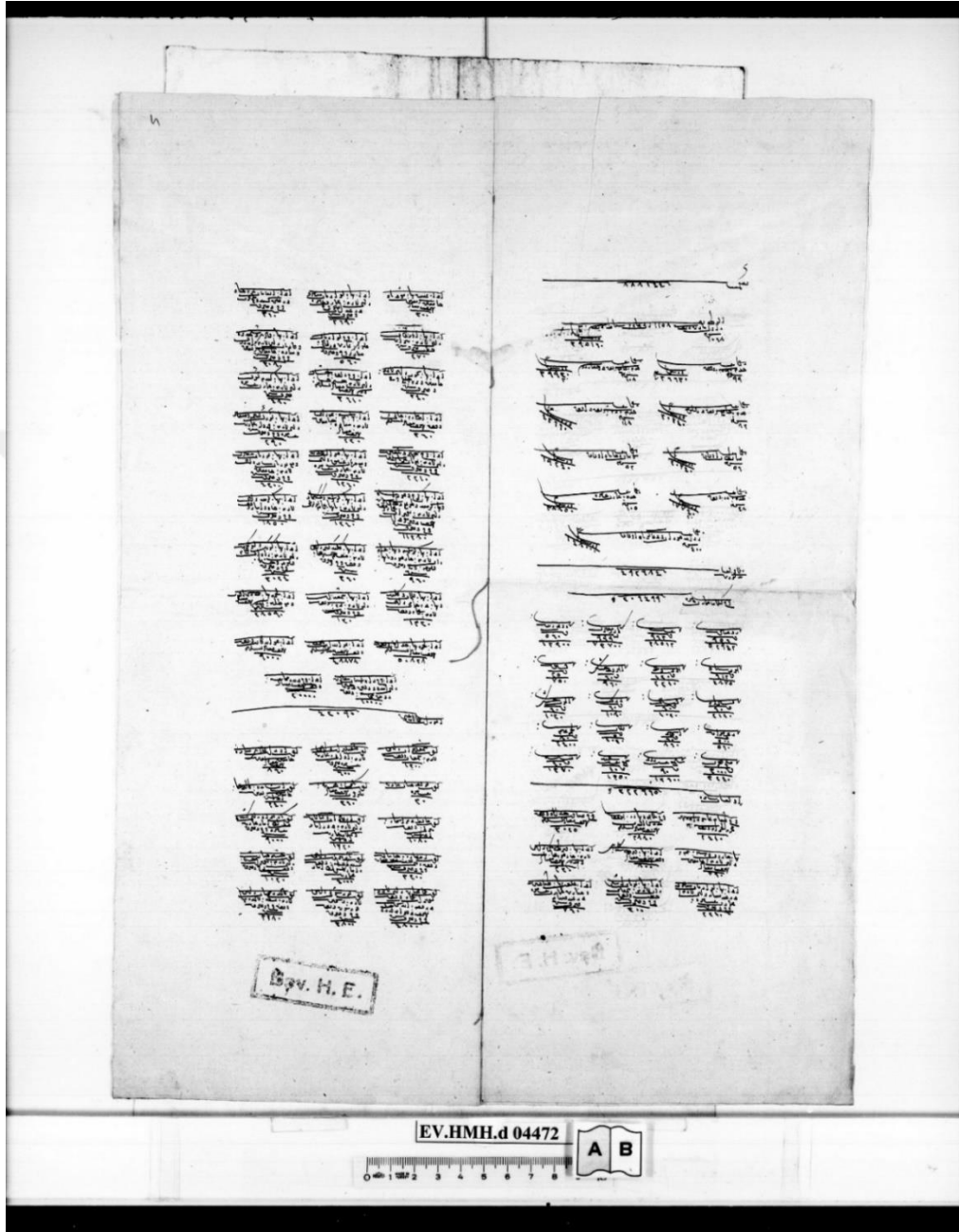

⁵⁹⁰ BOA, EV. d., No.10591.

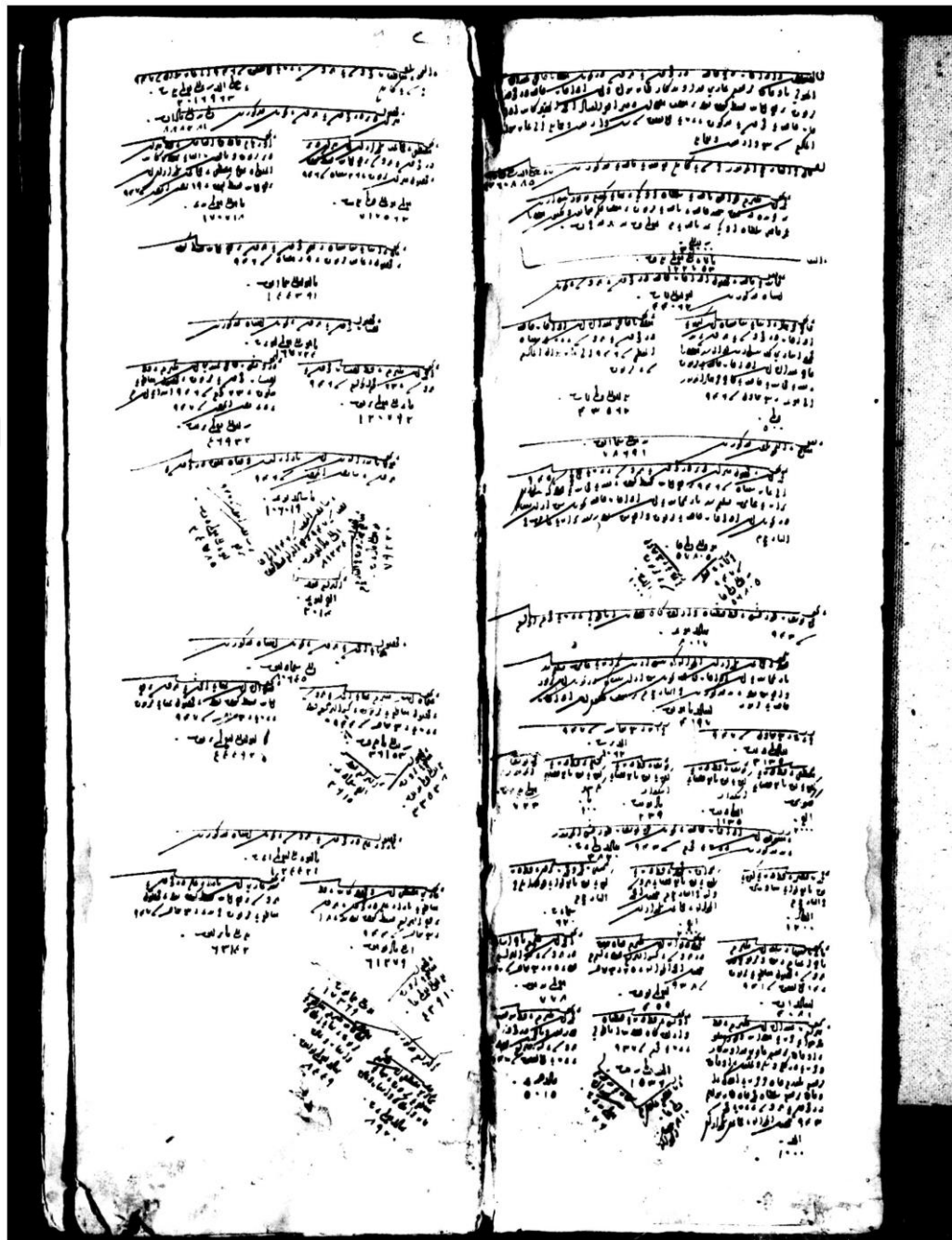

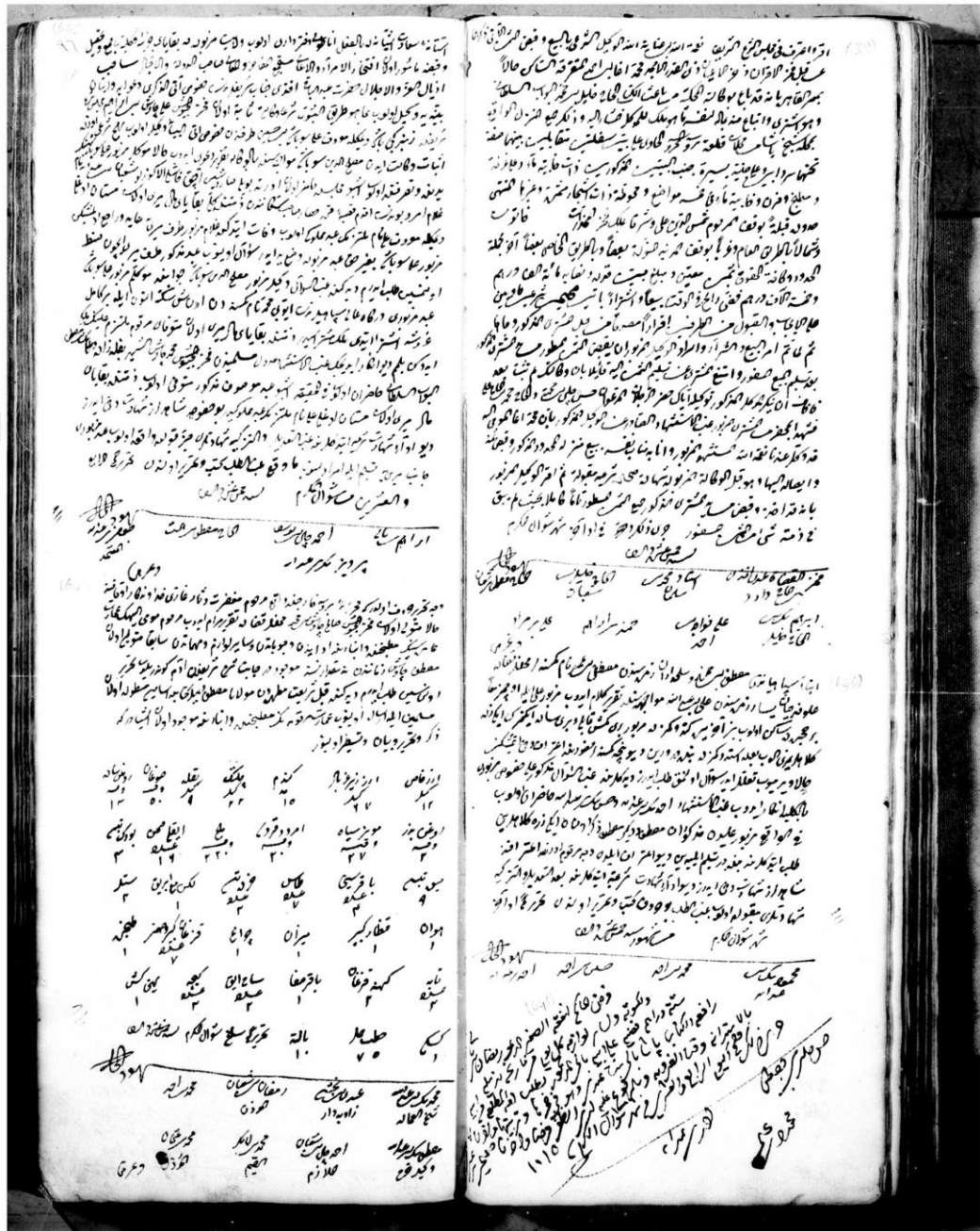

⁵⁹² BOA, EV.HMH.d., No.3766.

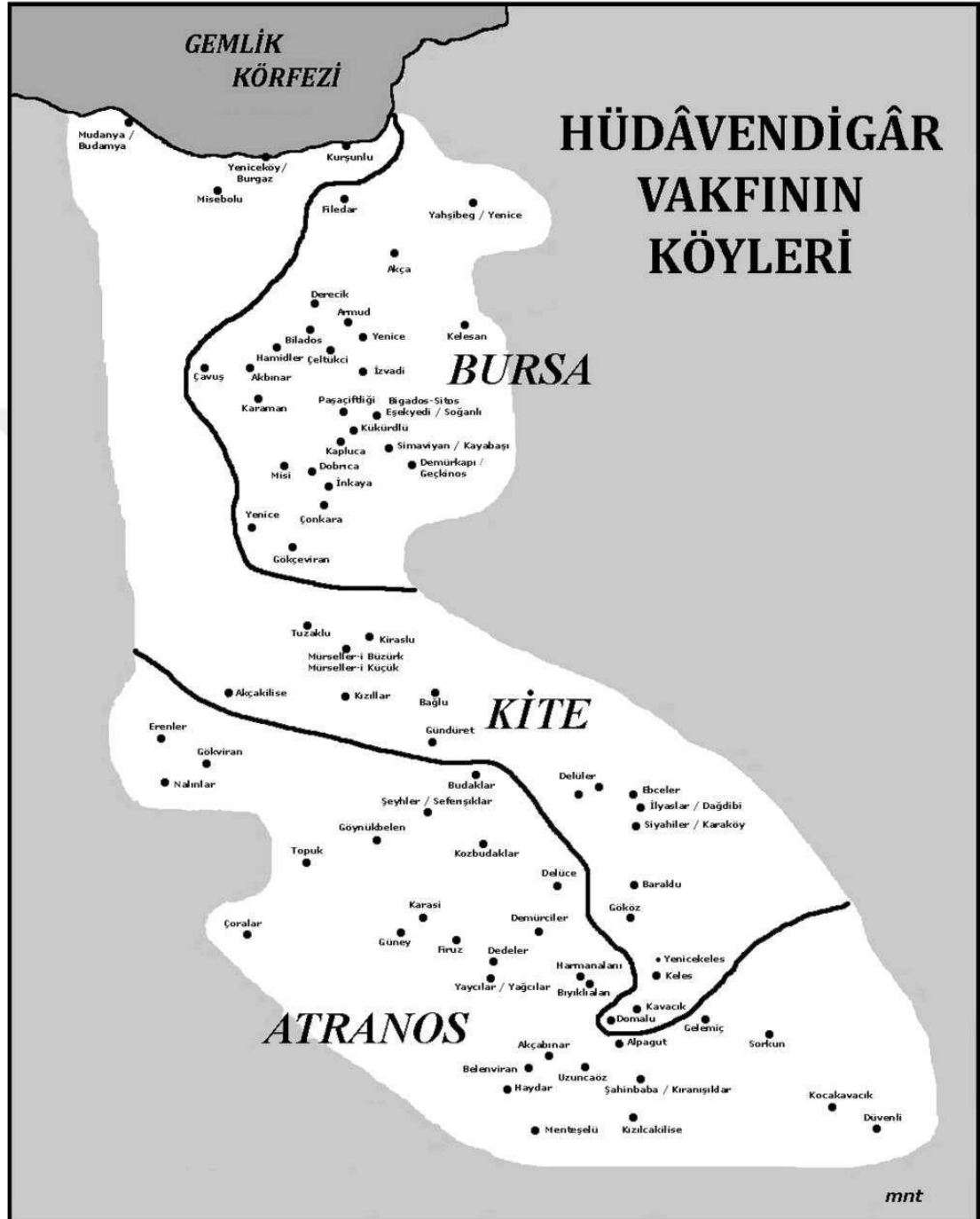
⁵⁹³ BOA, EV.HMH.d., No.4472.

Belge 13: I. Murat Hüdavendigar'ın Vakıf Köyleri.⁵⁹⁷

⁵⁹⁷ Niyazi Topçu, "Murat Hüdavendigar'ın Bursa Vakfı ve Vakıf Köyleri", *Bursa Araştırmaları* 10 (2005), 53.

EK-III: FOTOĞRAFLAR

Resim 1: Çekirge Mahallesi ve I. Murad Hudâvendigâr Külliyesi Külliyesi (1890 civarı).⁵⁹⁸

Resim 2: I. Murad Hudâvendigâr Camii ve Eski Kaplıca (Kartpostal 1890 civarı).⁵⁹⁹

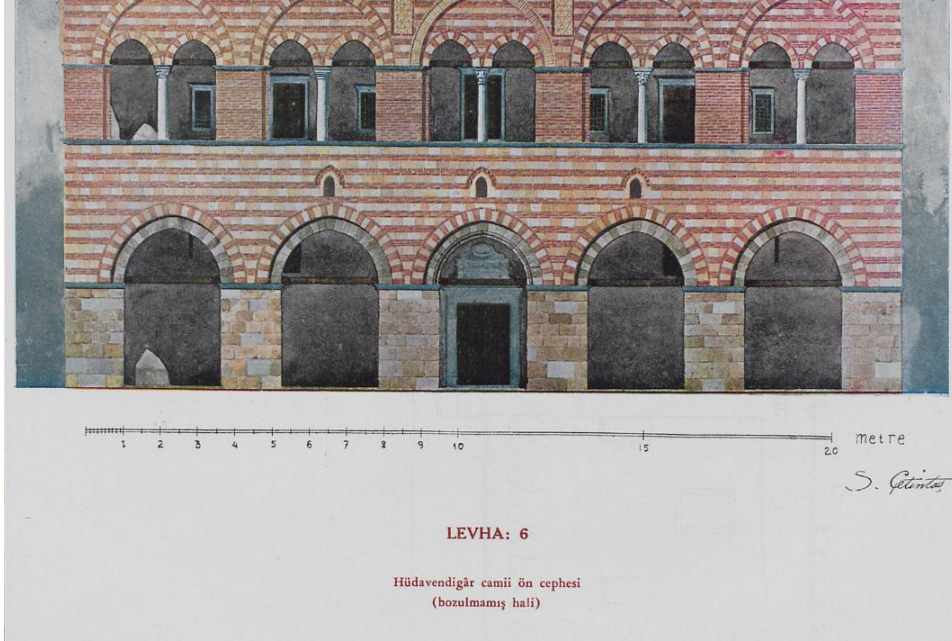
⁵⁹⁸ Neslihan Dostoğlu, *Osmanlı Döneminde Bursa 19.Yüzyıl Ortalarından 20.Yüzyıla Bursa Fotoğrafları* (Antalya: Stil Matbaacılık, 2001), 1/61.

⁵⁹⁹ Neslihan Dostoğlu, *Osmanlı Döneminde Bursa 19.Yüzyıl Ortalarından 20.Yüzyıla Bursa Fotoğrafları*, 1/77.

Resim 3: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi Cami, Medrese ve Türbe.⁶⁰⁰

Resim 4: I. Murad Hudâvendigâr Camii Ön Cephesi (Bozulmamış Hali).⁶⁰¹

⁶⁰⁰ <http://fotograf.bursa.com.tr/1-murat-hudavendigar/> (Erişim Tarihi: 18.01.2023)

⁶⁰¹ Sedat Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri Bursa'da Murad I ve Beyazid I Binaları* (İstanbul, 1952).

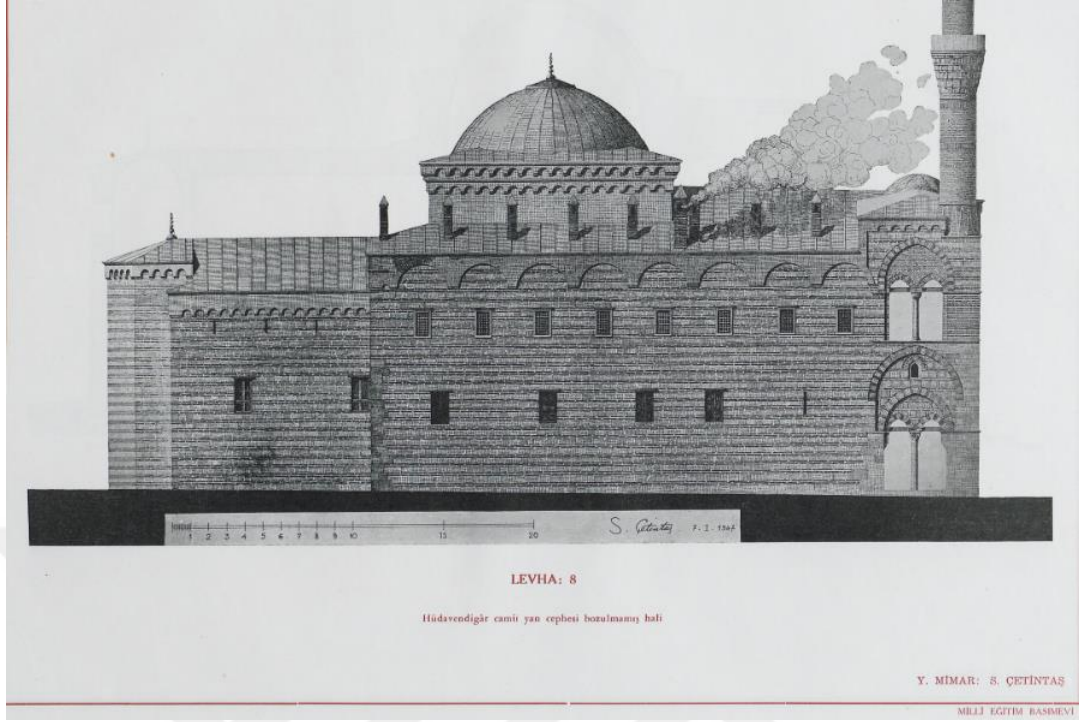
Resim 5: Bursa Hudâvendigâr Camii'nin İç Görünümü.

Resim 6: Bursa Hudâvendigâr Camii İç Mekân Görüntüsü.

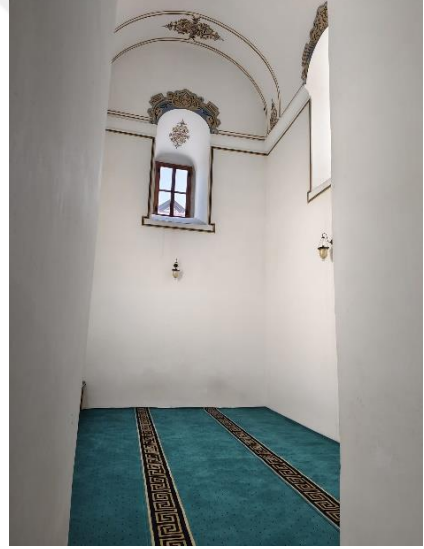
Resim 7: Hudâvendigâr Camii Yan Cephesi (Bozulmamış Hali).⁶⁰²

Resim 8: Caminin Sol Tabhane İç Kapısı.

Resim 9: Tabhane İç Mekânı.

⁶⁰² Sedat Çetintaş, Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri Bursa'da Murad I ve Beyazıd I Binaları (İstanbul, 1952).

Resim 10: Medresenin Giriş Mekânı.

Resim 11: Medresenin Sağ Cephesi Koridoru.

Resim 12: I. Murad Hudâvendigâr Medresesi Sağ Çephesi Medrese Odası Görüntüsü.

Resim 13: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi İmareti Dış Görüntüsü.⁶⁰³

Resim 14: Bursa Hudâvendigâr Külliyesi İmareti İç Avlusu.

⁶⁰³ <http://fotograf.bursa.com.tr/1-murat-hudavendigâr/> (Erişim Tarihi: 18.01.2023)

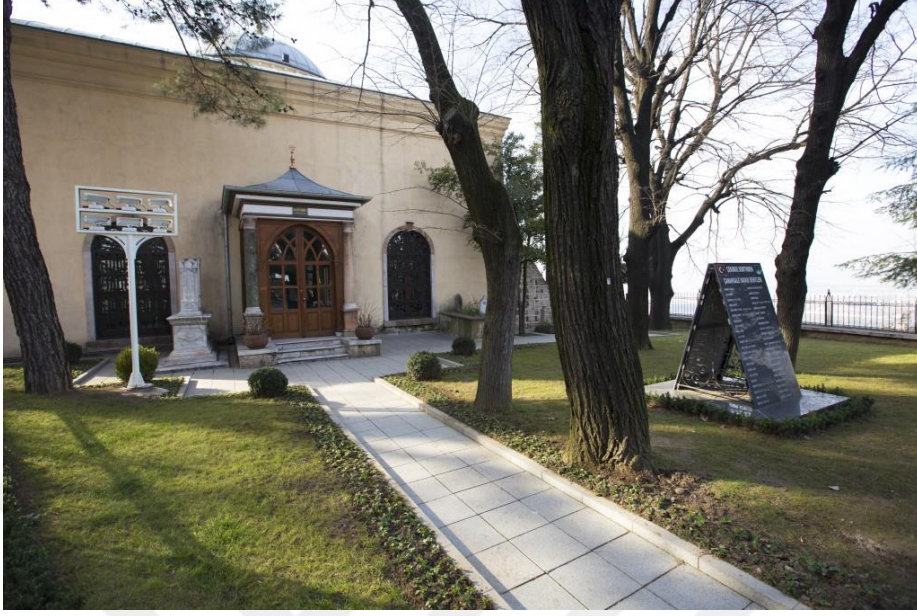
Resim 15: Hudâvendigâr İmâreti İç Mekân Görünümü ve Fırın Kısım.

Resim 16: Hudâvendigâr İmâreti'nden Târîhi Calaskal.

Resim 17: Bursa I. Murad Hudâvendigâr Türbesi.⁶⁰⁴

Resim 18: Bursa I. Murad Hudâvendigâr Türbesi İç Mekân Görüntüsü.

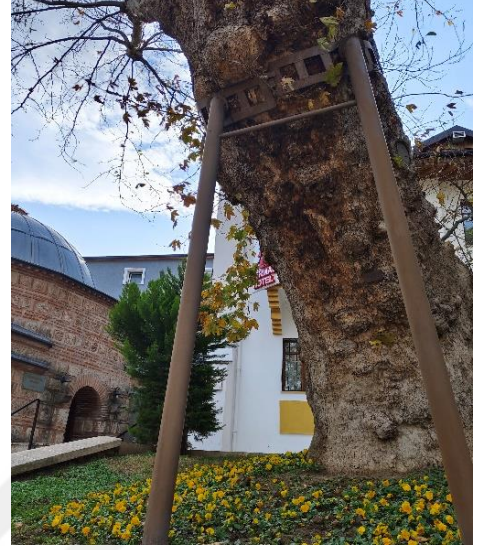

⁶⁰⁴ <http://fotograf.bursa.com.tr/1-murat-hudavendigar/> (Erişim Tarihi: 18.01.2023)

Resim 19: Girçık Hamamı Görüntüsü (1955 Yılı).⁶⁰⁵

Resim 20: Girçık Hamamı Önü Anıt Ağaç.

Resim 21: Girçık Hamamı'nın Ön ve Yan Cepheden Görüntüsü.

⁶⁰⁵ Süheyl Ünver, *Süheyl Ünver'in Bursa Defterleri*, haz. Gülbün Mesara & Mine Esiner Özen (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2011), 101.

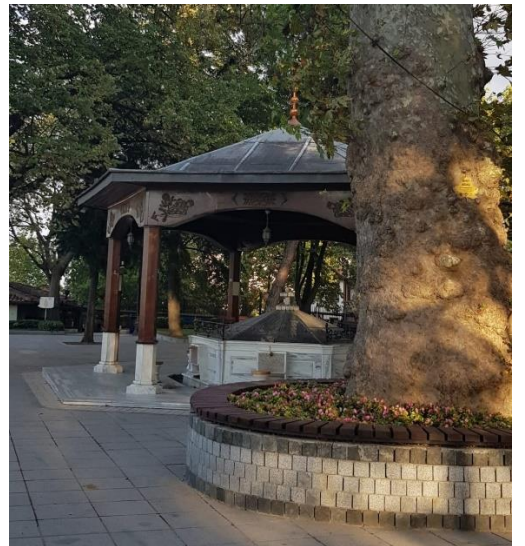
Resim 22: Girçık Hamamı İç Mekân Görüntüsü.

Resim 23: Hudâvendigâr Çeşmesi.

Resim 24: Caminin Dış Şadırvanı.

Resim 25: Kosova’da Gazi Murad Hudâvendigâr’ın Türbesi Meşhed-i Hudâvendigâr.

Resim 26: Kosova’da I. Murad Müzesi.

Resim 27: Meşhed-i Hudâvendigâr'ın Dış Görüntüsü.

Resim 28: Meşhed'in Arka Cephesi.

Resim 29: Kosova'da Gazi Murad Hudâvendigâr'ın Türbesi İç Mekân Görüntüsü.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Nagehan	ÇAKICI	
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	Arapça- İngilizce		
Eğitim Durumu	Başlama-Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	1998	2002	Bursa İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	2003	2007	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2007	2010	Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2014	2025	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalıştığı Kurum	Başlama-Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
	2008		Diyanet İşleri Başkanlığı- Bursa İl Müftülüğü (İl Vaizi)
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:	“Hz. Peygamber Döneminde Müellefe-i Kulûb Uygulaması ve Etkileri”, <i>International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)</i> , 11/105 (Mart 2024), 695-703. “Hz. Peygamber Döneminde Müellefe-i Kulûb”, <i>Ege II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Özetleri</i> , ed. Mustafa Mutluer, İzmir: 2023.		
İletişim (e-posta):			
		Tarih İmza Adı-Soyadı	